

**DOCUMENTI DELL'ARCHIVIO STORICO DIPLOMATICO
DEL MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI D'ITALIA
SULLA QUESTIONE ARMENA
NEGLI ANNI 1913-1923**

VOLUME 1 1913-1917

Raccolta del materiale, traduzione e prefazione a cura di
Aramayis Baloyan

Jerevan 2008

Museo-istituto del Genocidio armeno

**ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ
ՎԱԿԵՐԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ
1913-1923թթ.**

ՀԱՏՈՐ Ա 1913-1917

Նյութը հավաքեց, կազմեց, թարգմանեց,
առաջաբանը գրեց և հրատարակության ղախառսեց՝
Արամայիս Բալոյանը

Երևան 2008

Մենագրությունը երաժիշակվորել է հրաճարակման
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի
գիտական խորհրդի կողմից

Փաստաթղթերի տպագրությունը թույլատրված է
Իսալիայի արձախն գործերի նախարարության
դասմական դիվանագիտական արխիվի
սնտիմության կողմից

La pubblicazione del volume
e' autorizzata
dal Consiglio scientifico
del Museo-Istituto
del Genocidio armeno

La pubblicazione dei documenti
e' autorizzata
dall'Archivio storico diplomatico
del Ministero degli affari esteri
d'Italia

ՀՏԴ 941 (479.25): 327

ՊՄԴ 63.3 (27)+66.4

Բ 209

Բաղյան Առանյիս
Բ 209 Իսալիայի Արձախն գործերի նախարարության դասմական դիվանագիտական
արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923թթ. Հասոյ Ա. – Եր.: Հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2008. – 252 էջ:

Խմբագիրներ. Է. Դանելյան, Գ. Դեմոյան, Ս. Սամուկյան
Եւրի հայեցակարգ. Գ. Դեմոյան, Է. Դանելյան, Գ. Սամուկյան
ճաճիկական նախագիտմ. Գ. Սամուկյան
էջադրմ. Ա. Հարությունյան

ՊՄԴ 63.3 (27)+66.4

ISBN 978-99941-963-6-4

© Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ. հայերեն թարգմանություն, 2008

© Առանյիս Բաղյան. հայերեն թարգմանություն, 2008

տպագրություն. Տիգրան Մեծ հրաճարակչություն ՍԴԸ

Հայկական հարցում եվրոպական սերությունների ֆաղափականության գիսական ուսումնասիրությունը եղել և մնում է ֆաղափական հայագիտության կարևորագույն ոլորտներից մեկը: Վերջին սասնամյակների ընթացքում զգալի աճիստացման է տարվել այս ոլորտայինը՝ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արևելքի երկրներում: Տղագրվել են բազմաթիվ գիսական ուսումնասիրություններ և մեմագրություններ, որոնք նվիրված են եղել 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին Հայկական հարցի վերաբերյալ սերությունների ֆաղափականությանը: Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև եվրոպական սերությունների տղացական փաստաթղթերի և դիվանագիսական նամկագրության ժողովածուները, որոնք կարևոր աղբյուր են հանդիսանում ինչպես այդ սերությունների ֆաղափականության, այնպես էլ՝ 1894-96, 1909, 1915-16 թթ. հայկական կոտորածների և սեղահանության, ետղատերագնական միջագղային բնագրությունների, նաև՝ 1918-20 թթ. Հայաստանի անկախության Երջանի լուսաբանման և ուսումնասիրման համար:

Այս իմաստով մեծ հետաբրություն է ներկայացնում եվրոպական սերություններից մեկի՝ Իսալիայի ֆաղափականության ուսումնասիրությունը: Հայկական հարցն այդ տեսության արտաքին ֆաղափականության ոլորտ է մեկ 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական տղատերագնից և 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի տղամանագրի կնքումից հետո, ուր, ինչպես հայտնի է, առաջին անգամ Հայկական հարցն իր արտացոլումն է գտել որպես միջագղային դիվանագիտության հարց: Պղատերագնում Օսմանյան կայսրության տղատությունն այդ կայսրության ֆայբայման տղառնալիք էր ստեղծում, որի արդյունքում Իսալիան կարող էր գրկվել

Միջերկրական ծովի Երջակայքում իր առավելություններից, եթե սերություններից որևէ մեկն իր ազդեցությունն ուժեղացնել կամ հաստատեւ Բալկանյան թերակղզում: Այդ իսկ տասնամյակ Իսալիան դեմ էր արտահայտվում Սան Սեֆանոյի տայմանագրին, սակայն միաժամանակ գերծ էր մնում հակառուսական խմբավորման մեջ մտնելուց:

1878 թ. Բեռլինի համաժողովի նախօրյակին եվրոպական առաջին մայրաքաղաքը, ուր այցելել էր Մկրտչի Խրիմյանի գլխավորած հայ ազգային տասվիրակությունը, Հոմմն էր: Ինչդեռ հայտնի է՝ 1878 թ. մարտի 27-ին տասվիրակությանն ընդունել էր Իսալիայի արտաքին քաղաքական գերատեսչության ղեկավարը՝ արտգործնախարար Լուիջի Կորսին, որը, ինչդեռ տարգվել էր հանդիպման ժամանակ, բավականին աղոտ տասկերացում ուներ հայերի տախանջատւոյան մասին: Համատասախսան տարգաքանումներ սսանալուց և ներկայացված փաստաթղթերին ծանոթանալուց հետո Կորսին ընդհանուր արտահայտություններով խոստացել էր տաւտղանել հայերի տահանջները: Իսկ երբ Բեռլինի համաժողովի երկրորդ նիստում որոշվեց, որ առանց սերությունների որևէ մեկի լիազոր ներկայացուցչի միջնորդության բնարկման չի դրվի որևէ դիմում կամ գեկուցադիր, հայկական տասվիրակությունը հունիսի 25-ին իսալական տասվիրակության ղեկավար Կորսինն հանձնեց իր խնդրագիրը, Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը և վիճակագրական սվալներ՝ Թուրքիայի հայկական նախանգների մասին: Սակայն այդ փաստաթղթերն ոււադրության չարժանացան: Տերություններից և ոչ մեկը, այդ թվում՝ Իսալիան, չդնդեց, որդեսգի Հայկական հարցը մսցվի համաժողովի օրակարգ: Այդուհանդերձ՝ հեսագայում իսալական կառավարությունը մասնակցեց Արմսյան Հայաստանի բարենորոգումների իրականացումը տախանջող սերությունների համասեղ գործողություններին: Մասնավորադես, Օսմանյան կայսրությունում Իսալիայի դեսղանը ստորագրեց 1880 թ. հուլիսի 2-ին և սեղեսնբերի 11-ին մեծ սերությունների կողմից սուլթանական կառավարւոյանը ներկայացված հայտագրերը:

1890-ական թթ. կեսերին, Հայկական հարցի սրման տախին, իսալական կառավարությունը սուլթանից տախանջեց իրագործել հայկական բարենորոգումների ծրագիրը, աղախովել Օսմանյան կայսրության բիսոնյանների կյանքի անվսանգությունը

և եվրոպական մյուս սերությունների հետ համասեղ ֆայլեր ձեռնարկեց հայերի նոր ջարդեր թույլ չհատն ուղղությամբ: Հիշատակենք, որ 1896 թ. նոյեմբերին Արդուլ Համիդ 2-րդ ընդունեց իսլավական դեստանդոդ Պանսային: Վերջինս համառոտեմ փորձում էր համոզել սուլթանին, որ կայսրությունում կարգուկանոնը վերականգնելու միակ միջոցը հայկական բարենորոգումներին ընթացք տալն է: Հավելենք, որ 1895-96 թթ. Իսալիայի կառավարությունը ֆանիցս իր դեստանին հորդորել է համասեղ ֆայլերի դիմել եվրոպական մյուս երկրների հետ Հայկական հարցում:

Հեսագայում՝ 1912-14 թթ., հայկական բարենորոգումների հարցի ֆննարկման ժամանակ Իսալիան՝ դաշտայանելով իր դաշնակիցներին՝ Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային (ինչպես հայտնի է՝ 1882 թ.-ից Իսալիան հարել էր ավստրո-գերմանական դաշինքին), հիմնականում հանդես էր գալիս բարենորոգումների ռուսական նախագծի դեմ, մերժելով՝ վեց վիլայեթներից հայկական միասնական մարզ ստեղծելու գաղափարը և լոնդոնով՝ ֆննարկման հիմքում դնել թուրքական նախագիծը:

Հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանությունը և կայսրության արևելյան նահանգների ֆաղաֆներում հավասարմագրված իսլավական հյուղասոսությունները կանոնավոր կերպով իրենց կառավարությանը սեղեկացրել են հայ բնակչության կոստանդնուպոլսի ու սեղահանության մասին: Այդուհանդերձ Իսալիայի կառավարությունը, Հայկական հարցում մշտադիմում ուղեգրելով զգուցավոր դիրքորոշում, լուրջ ֆայլեր չձեռնարկեց իր բողոքն արահայտելու երիթթուրական կառավարության հանցավոր ֆաղաֆականության դեմ:

Ինչպես հայտնի է՝ 1915 թ. մայիսին Իսալիան դաշտարգմ հայտարարեց Գերմանիային, և Անսանայի երկրները Իսալիայի հետ կնքեցին համաձայնագիր, ուր հաշվի էր առնված իսլավական դաշնագրասիրությունը Թուրքիայի որոշ տարածքների նկատմամբ: Արդյունքում՝ 1916 թ. Սայֆ-Պիկոյի համաձայնագրում հայտնվեց «կանաչ» գոտին (Հարավ-Արևմտյան Անատոլիա) և «Ը» գոտին (Արևմտյան և Կենտրոնական Անատոլիայի մի մասը), որոնք ճանաչվում էին Իսալիայի ազդեցության ոլորտ:

Հայտնի է նաև, որ 1919 թ. փետրվարին Իսալիայի վարչապետ Վիսսոփո Օշլանդոն համաձայնեց Մեծ Բրիտանիայի առաջարկությանը՝ «օրինականություն և կարգուկանոն հաստատելու հա-

մար» իսալական 2 դիվիզիա ուղարկել Հայաստան: Բայց նրա կառավարության անկումից հետո նոր վարչապետ Ֆրանչեսկո Նիսսին հրաժարվեց այդ գաղափարից: Հեսագայում, 1920 թ. Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում Նիսսին հանդես եկավ Թուրքիայի հանդեպ «ավելի մեղմ» վերաբերմունքի օգտին և դեմ արսահայտվեց Հայաստանի Հանրապետության սահմաններ Թուրքիայի հաշվին ընդարձակելուն և դեպի Սև ծով նրան ելք տրամադրելուն: Իսալիան ստորագրեց Սևրի դաճնագիրը, սակայն վարչապետը սկզբից ևեթ հայտարարեց, որ այն իրագործելու համար իսալական կառավարությունը զինվոր չի տրամադրելու: Նշենք նաև, որ 1918-20 թթ. Իսալիայի արագործնախարարի լիազոր ներկայացուցիչը Թիֆլիսում և Երևանում համակարգում էր Հայաստանի Հանրապետությանն ու արևմտահայ փախսականներին ցուցաբերվող իսալական օգնության աշխատանքները:

Վերոնշյալ իրողությունները լոկ դրվագներ են Հայկական հարցում Իսալիայի քաղաքականության, որը դեռևս լուրջ և մանրակրկիտ ուսումնասիրության ու լուսաբանման կարիք ունի: Այս իմաստով Իսալիայում ՀՀ դեսպանության միջնորդությամբ և Իսալիայի արաբին գործերի նախարարության թույլտվությամբ Արամայիս Բալոյանի կողմից Իսալիայի ԱԳՆ տասնական դիվանագիտական արխիվում կատարած աշխատանքի արդյունքում կյանքի կոչված այս ժողովածուն չափազանց մեծ արժեք ունի: Արամայիս Բալոյանը սարիների ջանադիր հետևողականությամբ հիշյալ արխիվից հայտնաբերել, դասակարգել և թարգմանել է 1913-23 թթ. երջանի Հայաստանի և Հայկական հարցին վերաբերող դիվանագիտական կարևոր վավերագրեր, որոնք, փաստորեն, առաջին անգամ են դրվում գիտական, մասնավորապես, ցեղասպանագիտական երջանառության մեջ: Ժողովածուի առաջին հատրում զետեղված են 1913-17 թթ. վերաբերող 225, ինչդեպ նաև, որդես հավելված, Ադանայի կոտորածին առնչվող 20 վավերագրեր, որոնք այժմեական քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեն:

Արման Կիրակոսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Ինչդեռ հայսնի է՝ առաջին համաեւրոպային դասերազմի նախօրյակին եվրոպական տնտեսութունները դարձյալ իրենց արտադրութեան հաղափառութեան մաս դարձին Օսմանյան կայսրութեան հայաբնակ տնտեսութունը բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտութեան հարցը: Հայսնի է նաև, որ Ռուսաստանը ցանկանում էր միայնակ զբաղվել այս խնդրով՝ առանց որևէ եվրոպական տնտեսութեան ներգրավվածութեան, սակայն, օսմանյան կառավարութունը տեղի տալով ռուսական ձեռնմաներին և խոստանալով այդ ուղղութեամբ բայլեր ձեռնարկել, այսուհանդերձ բարեփոխումների ծրագիրը համաեւր մշակելու և իրականացնելու խնդրանքով դիմեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարութուններին հետևյալ նկատառումներով: Չնայած երկիրն ամբողջութեամբ զսնկում էր եվրոպական երկրների ազդեցութեան տակ, այսուհանդերձ թուրքական կառավարութունը փորձում էր հայկական տնտեսութունը բարեփոխումներ անցկացնելու հարցում որևէ երկրին մեծաւորի չտալ, բաշ զիտակցելով, որ երբ մի քանի տնտեսութուն են միաժամանակ զբաղվում այդ հարցով, ապա խնդրի լուծման ընթացքում այդ երկրների միջև տեղական տարիների բախումն այն աստիճանի է հասնում, որ մեծաւ մասամբ ձախողվում է կոնկրետ բայլերի իրագործումը, հանգամանք, որը ավելի քան ցանկալի էր Թուրքիայի համար՝ հայկական բարեփոխումների տարագայում: Մտեղծված իրավիճակում, բնական է՝ Ռուսաստանն այլևս չէր կարող միայնակ բանակցել Թուրքիայի հետ և հարաբերութունները եվրոպական երկրների հետ չարելու համար դիմեց Փարիզի, Լոնդոնի, Վիեննայի, Բեռլինի և Հռոմի իր դեսպաններին, որոնցից մասնաւորապէս տնտեսութունների դիւրաբանումն ու հետաքրքրութունը բարեփոխումների հարցում:

Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ 1912թ. վերջից սկսված այս գործընթացը բավականին հեռաբխի զարգացումներ ունեցավ՝ ամբողջությամբ ի ցույց դնելով Օսմանյան կայսրության հեռ առնչվող եվրոպական տնտեսությունների փառափառությունը: Ձևավորված երկու խմբավորումները՝ Եռյակ համաձայնություն-նը և Եռյակ դաշինքը (որոնցից առաջինի կազմի մեջ ինչդեռ հայտնի է մնում էին Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան, իսկ երկրորդի մեջ՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան), ունենալով ընդհանուր Եստիք, այդուհանդերձ, նրանցից յուրա-բանչյուրն իր սեփական երկրի Եստիքն էր հեռադիտում: Այդ Ես-տիքն առավել ընդգծված էին ի հայտ գալիս հենց այն ժամանա-կաբառնում, երբ որդ Արևելքում ընթանում էր այդ տնտեսությունների հեռաբխությունների և ազդեցությունների ոլորտների վերաձևումը:

Միջազգային հարաբերությունների ահա այսդիսի մթնոլորտում էին ընթանում հայկական բարեփոխումների ծրագրի մԵակման Եուրջ բանակցությունները, որոնք, ինչդեռ հայտնի է, ավարտվե-ցին 1914թ. փետրվարի 8-ի դայամանագրով, որով օսմանյան կա-ռավարությունը դարձավորվում էր եվրոպական հսկողության ներքո բարեփոխումներ իրականցնել կայսրության հայաբնակ Երջաններում:

Այսուհանդերձ, սկսված համաեվրոպական հակամարտությու-նը ի չիք դարձեց բարեփոխումների ծրագրի իրականացումը, և երիթուրական կառավարությունը, օգսվելով դաճերազմի ընձեռած հնարավորություններից, յուրովի լուծեց Հայկական հարցը՝ բնաջնջելով և տեղահանելով Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչությանը:

Այս խնդիրը բավական ուսումնասիրված է. գրվել են բազմա-թիվ աԵխասություններ, հրադարակվել և հայերեն են բարգ-մանվել Հայկական հարցին առնչվող եվրոպական մի Եարք երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտական փաստաթղթերը: Իտալիան ժամանակի միակ գերտնությունն է. որի ադիսվներում դա-տավող Հայկական հարցին և Հայոց ցեղաստանությանն առչվող փաստաթղթերը մինչ վերջին ժամանակները, որո Բա-ցառություններով, համարյա անհայտ էին հայ հանրությանը:

1990-ականների վերջին Ֆլորենցիայում կազմվեց մի հանձնա-Եողով, որը սկսեց ուսումնասիրել և հրադարակել Հայաստա-

մին առնչվող իսլավական դիվանագիստության փաստաթղթերը: Անգնահատելի այս աշխատանքի արդյունքում իսլաւերենով արդեն ընթերցողին են հանձնվել 1891-1899 թվականների արխիվային նյութերը, որոնք մեր լույս են սփռում արքունիկա-միության վարչակարգի կողմից հայ ժողովրդի հանդեմ վարվող քաղաքականության, այդ խնդրում եվրոպական տնտեսությունների և, մասնավորապես, Իսլաիայի կառավարության դիրքորոշման վրա: Հիշյալ փաստաթղթերն ամփոփված են հինգ հատորներում, որոնց կազմող-հեղինակներն են Մարցիո Ռուսոն, Լաուրա Լուինարին, Լորենցո Մեֆին, Սալվատորե Մոսցիալեն և Մարկո Բայզը:

1913-1923 թվականներն ընդգրկող ժամանակահատվածը Հայկական հարցի դասնության կարևորագույն ժամանակներից է, քանզի այն 1912թ. վերջից միջազգային հարաբերություններում մեր թափ ստանալով և 1923թ. Լոզանի դաշմանագրով վերջնականապես թաղվելով, այսօր այդ խնդրի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետներին բազմաթիվ հարցեր է առաջադրել, որոնք ճակավին ուսումնասիրության դասահանջ ունեն:

Խնդրո առարկա մի շարք հարցերի դասասխանները կարող են լաւ նաև Իսլաիայի արաքին քաղաքականության այս ժամանակաշրջանի դիվանագիտական փաստաթղթերը: Ահա՛ այդ փաստաթղթերի ուսումնասիրմանն ի մղաս՝ 2005 թ. սկզբին, Իսլաիայում ՀՀ դեսղանասան միջնորդությամբ, մեզ իրավունք ընձեռնվեց ուսումնասիրություններ սկսել Իսլաիայի արաքին գործերի նախարարության դասական դիվանագիտական արխիվում:

Ուսումնասիրությունները ցույց սվեցին, որ Իսլաիայի արաքին գործերի նախարարության (Ֆառնեզինյան դղակ) դիվանագիտական արխիվի դահոցներում հենց Հայաստան (Armenia) անվան ճակ են դահղանվում հայ ժողովրդին առնչվող փաստաթղթերը: Այս հանգամանքը չափազանց հեսաքրական է հասկաղես այն տեսանկյունից, որ մույնիսկ հայկական դեսության քացակայության դաշմաններում, Օսմանյան կայսրության հայաքնակ ժշաններն ընկալելի են եղել որղես Հայաստան: Այդ փաստաթղթերը դաշմանականորեն թվագրված են 60 համարով և զետեղված են արխիվային սարքեր ֆոնդերում: Դրանք են.

1. Քաղաքական շարք P (Serie Politica P) 1891-1916:

Արխիվային այս ֆոնդում Հայաստան (Armenia) անվան սակ զգնվում է ութ թղթապանակ. թիվ 325 (1891-1895 թթ.), թիվ 326 (1894-1896 թթ.), թիվ 327 (1895 թ.), թիվ 328 (1895 թ.), թիվ 329 (1895 թ.), թիվ 330 (1896 թ.), թիվ 331 (1896-1906 թթ.) և թիվ 332 (1907-1914 թթ.):

Փաստաթղթերի այս խումբը հիմնականում առնչվում է արդու-համիդյան վարչակարգի ժամանակաշրջանին և սրանց մի մասն, ինչդեռ նվաճեց, արդեն տղազրվել է Ֆլորենցիայի հանձնաժողովի կողմից: «Քաղաքական շարքի» այս փաստաթղթերի մի զգալի մասը՝ 6 հասորով տղազրվել է նաև Իսալիայի արտոնախարարության կողմից՝ բացառադեպ ներքին օգտագործման համար, որը նույնպես զգնվում է դիվանագիտական այս արխիվում «Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթերի» LXVI համարի սակ: Ըստ մեր համեմատությունների, այդ հրատարակության մեջ բերված փաստաթղթերը ճշգրտությամբ համադասասխանում են բնագրերին:

Ակներև է, որ 1895-1896 թվականներից նկատվում է հայկական թեմայով փաստաթղթերի կտրուկ նվազում: Այս երևույթի դրամատիզմը սրվում է հենց այդ ժամանակի դիվանագիտական փաստաթղթերում և բացատրվում է Հայկական հարցի վրա Եվրոպայի ուժադրությունը հրավիրելու նպատակով հայ քաղաքական ուժի ժողովրդականությանը հրավիրելու նպատակով հայ քաղաքական ուժի ժողովրդականությանը հրավիրելու նպատակով հայ քաղաքական ուժի ժողովրդականությանը հրավիրելու նպատակով:

Ուժադրության ակտիվություն սկսում է նկատվել 1913-14 թվականների վերջի հիշատակված բարեփոխումների ծրագրի իրականացմանը:

Հայտնի է, որ Եռյակ դաշինքի կազմի մեջ մտնող երեք տերություններից երկուսը՝ Պերսիական և Ավստրո-Հունգարիան, ընդգծված թրաման դիրքում ունեին, որը բացատրվում էր ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունում նրանց ունեցած ազդեցությամբ, այլև՝ Եռյակ համաձայնությանը և, հասկանալի, Ռուսաստանին հակադրվելու համաձայնությամբ:

Եռյակ դաշինքի կազմի մեջ մտնող Իսալիան, որը նոր էր ավարտել Պաշտեղանը Թուրքիայի հետ, ելնելով դաշնակցային դաշ-

սավորություններից, բավական չեզոք դիրք էր գրավել հայկական բարեփոխումների գործընթացում՝ իր գործողություններում որդեգրելով Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հետ փոխհամաձայնեցված հանդես գալու մարտավարությունը:

Այդ երջանի նյութերը հիմնականում գտնվում են արխիվային այս ֆոնդի թիվ 332 թղթադանակում:

2. Քաղաքական արխիվ - ընդհանուր և կառավարական (Archivio Politico-ordinario e di gabinetto) 1915-1918:

Արխիվային այս ֆոնդում Հայաստանին առնչվող փաստաթղթերը գտնվում են թիվ 44 թղթապանակում և ընդգրկում են 1915-1918 թվականների դեպքերը:

Թղթադանակն այդքան էլ հարուստ չէ, բայց և այնպես արժեքավոր նյութեր է պարունակում, որոնք վկայում են Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի դեմ իրականացրած ցեղասպանության մասին: Չնայած նրան, որ թղթադանակն ընդգրկում է 1915-1918 թվականներին վերաբերող փաստաթղթերը, սակայն 1916 և 1917 թվականների մասին գրեթե ոչ մի փաստաթուղթ չկա, իսկ 1918 թվականի նյութերը հիմնականում վերաբերվում են Փարիզում գտնվող Պողոս Նուբար Փաշայի գլխավորած ազգային լիազորության գործունեությանը: Փաստաթղթերի սակավությունն արխիվային այս ֆոնդում բացատրվում է այն հանգամանքով, որ 1915թ. ամռանն Իսալիան, մտնելով տասերազմի մեջ, դուրս բերեց իր դեսպանատունը Կոստանդնուպոլսից՝ ԱՄՆ դեսպանատանը տեղափոխվելով դիվանագիտական ընդամենը մեկ ներկայացուցիչ, որը հիմնականում ղեկավարում էր Օսմանյան կայսրությունում բնակվող իսլամադավանների լիազորության խնդիրներով: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ տասերազմի ընթացքում թուրքական զբաղմունքներում այնքան խստացված էր, որ, նույնիսկ, ստուգվում էր դիվանագիտական փոստը և հաճախ դրանք սեղ չէին հասնում: Ի դեպ՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարարության տասնական դիվանագիտական արխիվի դիվանագիտական ներկայացուցչությունների արխիվների վերաբերյալ ֆոնդերում կան վկայություններ, որ տասերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող հյուպատոսարանների փակման և գույքի սեղափոխման ընթացքում դրանց արխիվները հաճախ ոչնչացվել են:

Այսուհանդերձ, չնայած այս երջանի՝ խնդր առարկա փաստաթղթերի սակավությանը, դրանց մեջ արդեն նկատվում է հայ ժողովրդի հանդեպ Իսալիայի դիրքադրման փոփոխությունը: Խզելով հարաբերություններն իր երբեմնի դաժնակիցների հետ և տասերազմի մեջ մտնելով Եռյակ համաձայնության երկրների կողմին, իսրայելական կառավարական երջանակների արձագանքներն առավել ակտիվ են: Դրանք առավել համակրանքով են խոսում հայ ժողովրդի մասին և իրենց անկեղծ վստահությունն ու զայրույթն են հայտնում հայկական կոստրածների առնչությամբ:

3.Քաղաքական գործեր (Affari politici) 1919-1930:

Այստեղ Հայաստանին առնչվող երկու թղթապանակներ կան, որոնք գտնվում են 809 և 810 համարների տակ: Մասնից առաջինն ընդգրկում է 1919-1922 իսկ երկրորդը՝ 1922-1930 թվականների իրադարձությունները:

Փաստաթղթերը վերաբերվում են քաղաքական անցուղարձին, հայ ուրբերի խնդիրներին, Իսալիայում գործող հայամետ կոմիտեների գործունեությանը, հայ փախսականներին Հայաստան վերադարձնելու Իսալիայի աջակցությանը, նաև՝ որոշ տեղեկություններ են տարածվում թուրքերի կողմից հայերի ունեցվածքի զավթման մասին:

4.Խաղաղության կոնֆերանսներ (Conferenze della pace) 1919-1923:

Այս ֆոնդում պահպանվող նյութերի մեջ Հայկական հարցին վերաբերվող փաստաթղթերը գտնվում են 42, 47, 53, 54, 115 և 216 համարների թղթապանակներում, որոնք չափազանց կարևոր են, հատկապես այն առումով, որ դրանք առնչվում են Հայկական հարցի միջազգային ֆունկցիոնների վերջին շրջանին:

Վերջին երկու՝ «Քաղաքական գործեր» և «Խաղաղության կոնֆերանսներ» ֆոնդերի՝ Հայոց ցեղասպանությանն ու Հայկական հարցին առնչվող փաստաթղթերն ընդգրկված են ժողովածուի առաջիկայում հրատարակվելիք երկրորդ հատում:

Այս չորս հիմնական արխիվային ֆոնդերից բացի, Հայկական հարցին առնչվող նյութեր կան նաև Իսալիայի՝ Լոնդոնի, Փարիզի, Պետերբուրգի, Բեռլինի, Վիեննայի, Կոստանդնուպոլսի դեսպանատների արխիվային նյութերում և արխիվային տարբեր ֆոնդերում գտնվող Թուրքիային առնչվող փաստաթղթերում:

Թուրքիային առնչվող փաստաթղթերի մի զգալի մասը՝ 25 հասորով ևս տղագրվել է Իսալիայի արագործմախարարության կողմից, դարձյալ ներքին օգտագործման համար և զսնվում է «Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթերի» XVI համարի տակ:

Կասարված ուսումնասիրության ընթացքում տարզվեց, որ մի շարք փաստաթղթերի կրկնօրինակները միաժամանակ զսնվում են արխիվային տարբեր ֆոնդերի թղթադանակներում: Դա մեզ հնարավորություն տվեց մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել և համեմատել դրանք միմյանց հետ և այստեղ ներկայացնել փաստաթղթերի առավել ամբողջական և ճշգրիտ օրինակները:

Ժողովածուի ներկա առաջին հասորում տեղ է գտել 1913-1917 թվականների իրադարձություններին առնչվող 225 փաստաթուղթ: Ժողովածուի երկրորդ հասորում զետեղվելու են 1918-1923 թվականների իրադարձություններին վերաբերող նյութերը:

Ներկայցվող փաստաթղթերն ամբողջությամբ հանրությանն են ներկայացվում առաջին անգամ:

Եվ չնայած ներկա ժողովածուի ամբողջական երկհասորյակն ընդգրկում է 1913-1923 թվականների փաստաթղթերը, այսուհանդերձ նդատակահարմար զտանք այս հասորի հավելվածում ի նդատս 1908-1909թթ. Կիլիկիայի հայկական կոտորածների ուսումնասիրման, զետեղել նաև այդ իրադարձություններին առնչվող 20 փաստաթուղթ, որոնք նույնդես Երջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

Սույն ուսումնասիրության իրագործումը հնարավոր դարձնելու համար մեր խորին Ենորհակալությունն ենք հայտնում Երևանի ՄաԵոցի անվան Մաեենադարանի սնորհնությանը, Իսալիայում ՀՀ նախկին դեսդաններ՝ դարոն Գազիկ Բադդասարյանին և դարոն Ռուբեն Շուգարյանին, Իսալիայի արտաֆին գործերի նախարարության դասմական դիվանագիտական արխիվի ողջ անձնակազմին և բոլոր նրանց, ովքեր իրենց աջակցությունն են ցուցաբերել մեր այս ձեռնարկմանը:

Հասուկ Ենորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Ցեղասղանության թանգարան - ինստիտուտի սնորհնությանը՝ ժողովածուի խմբագրման և հրատարակման գործը ստանձնելու համար:

Արամայիս Բալոյան

Pietroburgo, 12 Novembre 1915.

MINISTERO degli AFFARI ESTERI
2083893 12 NOV 1915

5.12.15/344

del 6 Nov
1915

Si trasmette al riverito Signor
Indicato, ho l'onore d'informare l'Es.
che la richiesta del Ministero viene
inviata franco russe per la riforma
del 27 Ottobre u.s.d.
La signor Haraton, con
gli altri cittadini della
città, si augurano che le loro
richieste, sulla base dell'ar-
t. 20 della Costituzione, signor
Haraton, si ottenga.

signor
Terro
prega
vane G.
Collegio
che si reca
la famiglia
con la
famiglia
della
famiglia

prof.
della
famiglia

comuni
della
famiglia

1
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Քարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 25 հունվարի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ. 406/103

Պարոն նախարար,

Մի ֆանի օր առաջ ընդունեցի Հայ առաքելական եկեղեցու դաստիարակ-
րանի երկու ներկայացուցիչների՝ հայ աշխարհիկ խորհրդի նախագահ դաստի
Սեփան Կարայանին և նույն խորհրդի անդամ դոկտոր Թորգոմյանին, որոնք
եկել էին ինձ ներկայացնելու Ասիայում բնակվող հայ ժողովրդի վիճակը:

Այս դարձմունքներն ինձ ներկայացրին, թե որքան խիստ են իրենց կոնակիցնե-
րի (կենսական) դայանմունքը: Իրենց գոյությանը սղառնացող վստահի վա-
խից նրանք ստիպված չեն հեռանում բնակության կենտրոններից: Ուստի չեն
կարողանում մասնակցել գյուղատնտեսական աշխատանքներին և աղյուր են
ծայր աղյուրության մեջ, որն օր-օրի ավելի է սրվում:

Պատճառաբանը, ըստնելով մուսուլման բնակչության գրգռվածությունը,
բախումներից խուսափելու համար կոչ է արել հայերին դիմանալ ամեն ինչի
անադարձություններին: Չնայած դրան՝ հաստատվում են Անատոլիայում ամեն
առաջ 6 կամ 7 հիսունյանների սղառնության մասին լուրերը, որոնք մնում են
անդադար: Դեռևս նման ընթացքը չի կարող ձգվել այսպես անորոշ, քանզի
հայ ժողովուրդը կենսական անհրաժեշտությունից ելնելով ստիպված կլինի հե-
ռանալ բնակեցված կենտրոններից, սակայն դրանով ավելի կհեռացնի ոճա-
գործների գործը: Սակայն յուրաքանչյուր ժողովրդի համբերությունը սահման
ունի, և հնարավոր է, որ հայ համայնքը չկարողանա անվերջ լռել և գլխիկոր
մնալ բոլոր այն անադարձությունների առջև, որի գոհն է դարձել:

Մեզ այն դաստիարակներն են, եթե դրանց, իհարկե, չավելանան այլ դաս-
տիարակներ, որոնք Անատոլիայում շուտով կհանգեցնեն մեծ անկարգությունների:
Անատոլիայի բնակչությունը գրեթե ամբողջությամբ զինված է, և նրանք դարձ-
յալ կընթուսանան այն ճանաչանքների և տարածքային այն զգալի կորուստների
դաստիարակ, որոնք իրականացվել են Կայսրության կողմից այս դաստիարակի
ընթացքում, որն այդ ժամանակում համարվում է խաչի և կիսալուսնի դայադ:
Մուսուլմանական լուր ընթանիքներ մեծ կորուստներ կունենան այդ դաստիարակ-
մունքում, որն էլ հիսունյանների հանդեպ ասելության մի նոր առիթ կհանդիսանա:
Օսմանյան կառավարությունը վերջին ժամանակում փորձում էր խուսափել ջար-
դերից և անկարգություններից, վախենալով, որ դրանք իրենց արձագանքները
կզսնեն Թուրքիայի եվրոպական ժամանակում, սակայն կորցնելով եվրոպա-
կան տարածքները, այժմ նա այդ կարգապահից էլ է ազատված: Հայոց դաստիարակ-
րանն աղաքայում ճնշումներ է ենթադրում և վախենում է, որ այս դաստիարակ-
մից հետո Հայաստանում ինչի կունենան ծանր իրադարձություններ:

Պատրիարքարանի ներկայացուցիչները եկել էին Տեղեկանալու, թե Եվրոպական ինչ է մտադիր անել իրենց համար, քանզի Հայկական հարցն իր արտացոլումն էր գտել Բեռլինի տյայմանագրի 61-րդ հոդվածում, և 1895 թվականից Կոստանդնուպոլսի դեստանները տասրասուն էին բարենորոգումների մի ծրագիր՝ այդ տարածքներում իրականացնելու համար:

Ներկայացուցիչները հայտարարում էին, որ որևէ հավաս չի ներժնչում օսմանյան կառավարության կողմից մեակվող բարենորոգումների ծրագիրը, եթե, իհարկե, դրանց չիրականացվեն տնտեսությունների հսկողության ներքո: Միաժամանակ կոչ արեցին, որ եթե թուրքերն ուզում են ղափտանել ասիական տարածքները, ապա ղեկ է մի տարբարեփոխումներ կատարեն՝ բացառաղես Եվրոպայի հսկողությամբ: Ավելացրեցին նաև, որ հայերի ղափանջները տաս չնչին են՝ նրանց անհրաժեշտ է կյանքի և գույքի աղափոխություն:

Պարոն Կարայանին և Թորգոմյանին ղափասախանցի, որ օտար տնտեսյան ներկայացուցիչը տաս զգույշ ղեկ է լինի մեկ այլ ղեկտնտեսյան ներքին խնդիրներին միջամտելու դեղդում: Նրանց, սակայն, վստահեցրի, որ եթե Հայկական հարցը բնանրկվի Եվրոպայում, հայերը կարող են վստահ լինել, որ իտալացի ժողովուրդն այնղիսի դիրտուրում կունենա, որով հարգված կլինեն հայերի զգացումները, ազատության [ձգտան], հավասարության և առատաձեռնության ավանդույթները: Մա է վերտիշյալ ղարոնների հետ ունեցած գույցիս համառոտ նկարագիրը, որը ներկայացնում են Ձերդ Գերագանցության ուտողությանը, քանզի կարծում են, որ տաս տուտով Հայկական հարցը նորից բարձրացվելու է և վերջնական լուծում է ղափանջելու:

Գարոնի

Իտալիայի Արափին Գործերի Նախարարության Պատանկան Դիվանագիտական Արխիվ՝ այտուհես՝ ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի Դեստանատուն 1829-1937թթ., թղթաղանակ 161:

2

Իտալիայի արտափին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեստան Գարոնիին
Հոուն, 1 փետրվարի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 700

Ըտս վստահելի տեղեկությունների, չնայած, հնարավոր է, որ Ռուսատասանը բարձրացնի Հայկական հարցը, այտուհանղերձ դեռևս հնարավոր է, նույնիսկ հավանական, որ դրանից խուսափելու մեր գործաղրած ձիգերը հաջողություն ունենան: Դա համար անհրաժեշտ է, որղեսզի բալկանյան երկրների հետ խաղաղության կնքումը արագացվի, օսմանյան կառավարությունն անհաղաղ իրականացնի լուրջ քայլեր՝ հայերի վիձակը բարելավելու համար, սակայն այդ քայլերը լինեն ոչ թե ձևական, այլ անկեղծ և իսկաղես բարելավեն հայերի

դայմանները, նախքան Ռուսաստանի կողմից Հայկական հարցի բարձրացումը, այլ խոսքերով՝ քանի որ ու չէ: Ձեր Գերագնացությանը խնդրում եմ այս ամենը ոչ դատարանական կերպով հաղորդել օսմանյան կառավարությանը և հասկացնել նրան, որ նրանց գաղտնաբար տվող այս խորհուրդը բխում է Թուրքիայի բաժնից և համընկնում է մեր բաժնիին՝ Ասիայում նրանց իշխանությունը պահպանելու շնորհից:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադրամակ 161:

3

Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսախանյի դեսպան Գարունիին

Հոռն, 7 փետրվարի 1913թ.

Հեռագիր

Քիվ 06247/67

Պարոն դեսպան,

Շնորհակալություն եմ հայտնում Ձեր Գերագնացությանը ս.թ. հունվարի 25-ի թիվ 103 հեռագրի² համար, որով ինձ տեղյակ եմ դառնում Հայոց դատարանի ներկայացուցիչների այցի և Ասիայում հայերի վիճակի մասին նրանց նկատառումների մասին: Ըստ այդ ներկայացուցիչների՝ նման դայմաններ տիրում են վաղուց, այժմ դրանք ավելի են վաթարացել և կարող են առավել ծանրանալ մոտ առաջիկայում:

Այդ կառավարությամբ առիթ եմ ունեցել վերջերս մի նամակ ուղարկել Նորին Գերագնացություն վարչադեպարտմենտին, որի կրկնօրինակը կից ուղարկում եմ Ձեզ: Այդ նամակում իմ արտահայտած սկզբունքները համընկնում են այն տեսակետներին, որ Ձեր Գերագնացությունը ներկայացրել է իր գրուցակիցներին:

Հաստատելով այդ գրուցում Ձեր արտահայտած մեծ ջանքերը՝ ավելացնում եմ, որ այս դեպքին մեր հետաքրքրությունների մեջ չի մտնում միջազգային մակարդակով բարձրացնել Հայկական հարցը: [Հարցի՝ միջազգային մակարդակի] բարձրացումն այս դեպքին կարող է առիթ հանդիսանալ զուգահեռաբար անդրադառնալ նաև Թուրքիայի ասիական տարածքների հետ առնչվող բան այլ հարցերին ևս, իսկ մեզ անհրաժեշտ է, որդեսգի Կայսրության այդ հասկածի տարածքային ամբողջականությունը բնորոշված նյութ չդառնա առնվազն մի քանի տարի մինչև մեր կողմից կավարսվեն նախադատարանական այն աշխատանքները, որոնք կերպարավորեն խնդրի լուծման մեջ մեր դերակատարությունն ու որոշ առավելությունները: Բայց որդեսգի այս ամենը ստացվի, անհրաժեշտ է, որ օսմանյան կառավարությունը զիսակցի և ամենայն դատաստանալությամբ մոտենա կրկնվող այն բողոքներին, որ ստացվում են Փոքր Ասիայի հայ համայն-

ների կողմից: Այս իմաստով Ձերդ Գերազանցությունն ամեն դեղմուն կարող է սեփական նախաձեռնությամբ, դասեհ առիթի դեղմուն, դիմել Օսմանյան կայսրության արագործնախարարությանը, որդեսգի նա որքան հնարավոր է շուտ խաղաղություն հաստատի իր սիրադեության այդ կարևոր եղանակներում:

Սան Ջուլիանո

Առդիր

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Իսալիայի Նորին Գերազանցություն վարչադեսին

Հռոմ, 28 հունվարի 1913թ.

Տեղեկացնում եմ, որ ս.թ. հունվարի 16-ին Սոֆիայի նախարարը³ երկու հուշագիր է ուղարկել՝ մեկը Նորին Գերազանցություն քաղաքական, մյուսը՝ Ձերդ Գերազանցությանը, Սոֆիայում հավաքված հայերի խորհրդի կողմից, որով խնդրում են Իսալիայի միջամտությունը Փոքր Ասիայում բնակվող հայ ժողովրդի վիճակի բարելավման գործում:

Այս կապակցությամբ, կարծում եմ, օգտակար կլինի ավելացնել, որ Հռոմի արքայական համալսարանի պրոֆեսոր Կոնս Սնյանը դե Գուբերնատիսի միջոցով վերջերս ինչ հասավ մի հայ հրատարակչի՝ պարոն Առաքելյանի, դիմումը: Նա մաս է կազմում Հայոց պատերազմի կողմից նշանակված այն պատվիրակության, որը Բեռլինի համաշխարհագիրը ստորագրած եվրոպական տերությունների կառավարությունների մոտ ներկայացնում է թուրքական հայ ժողովրդի իրավիճակը: Դիմումում նա ցանկանում էր իմանալ, թե ե՞րբ կարող եմ ընդունել այդ պատվիրակությանը:

Կոնս դե Գուբերնատիսին պատասխանեցի, որ արքայական կառավարությունը լիովին տեղյակ է թուրքական հայերի իրավիճակին, բանգի նրանցով բնակեցված շրջաններում խոսվում է բարենորոգումների մասին, և վաս չէր լինի, որ այդ կապակցությամբ տերությունները բնակարաններ կազմակերպեին բնության առնելով այդ խնդիրը՝ հաշվի առնելով, սակայն, մեր բարեկամական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրության հետ: Նրան ասացի, որ ավելին չեմ կարող վստահեցնել այդ կապակցությամբ, նույնիսկ եթե այդ պատվիրակությունը ժամանի Հռոմ, ապա իմ հայտարարությունները ոչնչով չեն տարբերվի արդեն ասվածից:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՈԼ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., քղադատական 161:

4

Տրադիզոնում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Գորհինին⁴

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին

Տրադիզոն, 8 մարտի 1913թ.

գաղսնի

թիվ 245/39

Պարոն դեստան,

Պասասխանելով երեկվա Ձեր գրությանը՝ դասիվ ունեմ անհատադ Ձեզ ներկայացնելու Հայկական հարցի առնչությամբ իմ տեղեկությունները:

Հյուղասոսական իմ իրավասությունների Երջանակի մեջ են մտնում Ձեզ հետաքրքիր Երջաններից երեքը՝ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները:

Էրզրումում իրավիճակը հանգիստ է: Լավասեսական այն դասերը, որ Ձեզ է ներկայացրել այդ դասոնյան, իրասեսական է թվում, եթե վերաբերում և սահմանափակվում է միայն այս վիլայեթով, որտեղ, թե՛ կառավարողների գործունեության, թե՛ թվականորեն գերիշխող հայ բնակչության հետ նրանց համագործակցության, թե՛ սահմանադրության հռչակման ժամանակաշրջանի մուսուլման բնակչության և հոյերի փոխաթիվ լինելու հանգամանքներն այստեղ հաստատել են կենսական բնականոն դայմաններ, որի արդյունքում ցնցումներ և բախումներ գրեթե տեղի չեն ունենում, և այս ամենը կարող է գրավել միջազգային համության ուշադրությունը:

Բայագետում, որ Էրզրումի վիլայեթի կարևորագույն քաղաքն է, որտեղով անցնում են Պարսկաստան մեկնող քաղաքները, և ուր նկատվում է ռուսական շուկան, մասնավորապես 1876-1877թթ. դասերազմից և Սան Ստեֆանոյի դայմանագրի կնքումից հետո, իրավիճակը նույնպես հանգիստ է, ինչքանով որ ինձ տեղեկացրեց ոչ մուսուլման մի դասոնյա, ով մի քանի օր առաջ էր այդտեղից եկել:

Ինչ վերաբերում է Վանին, որը միանշանակորեն կարելի է հայկական վիլայեթ անվանել, և Բիթլիսին, որն անմիջապես հաջորդում է Վանին, չի կարելի ասել նույնը: Սակայն Բալկանյան դասերազմի սկզբից ինչ անց, այս երկու վիլայեթներում իրավիճակը զգալիորեն բարելավվել է, բայց խոսքը վերաբերում է միայն այս դահին, և կոնկրետ այս դահի համար այդ դասոնյայի կողմից Ձեզ ներկայացրած լավասեսական դասերն ընդհանուր առմամբ, իրոք, համադասասխանում է իրականությանը:

Վանում և Բիթլիսում շարունակվում են հայերի սղանությունները և դրանք կասարվում են ամեն օր, սակայն ի տարբերություն ոչ վաղ անցյալի, այժմ դրանք կասարվում են ո՛չ մասսայաբար և ո՛չ մուսուլման [թուրքերի] կողմից, այլ՝ հղական առանձին խմբերի կողմից: Քոյերն ավազակ, վրանաբնակ, դաժան, արյունաբեր և ընդվզող ցեղախումբ են:

Ուսիկանությունը ցույց է տալիս, թե եռանդաբար փնտրում է մեղավորներին, սակայն նրանց անկարողության, կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, հայերի

հանդեպ ասելության տասնամյակ, մեղավորները գրեթե միշտ չեն զսնվում և անդաժիժ են մնում: Նույնիսկ Վանի ֆաղափառեմ Կաթամաջյանի սպանությունը դեռևս բացահայտված չէ:

Մի շարք աղբյուրներից ինչ հայտնի դարձավ, որ Վանի գլխավոր նահանգապետը համաձայնության մեջ է եղել ֆոդերի հետ՝ ընդդեմ Հայ հեղափոխական դաժնակցության: Միգրացիոն վախճանալով ինչդեպ ֆոդերից, այնուհետ էլ հայերից, (առաջինները դաժան և վայրենի են, հայերը՝ ավելի բազմամարդ, համառ և հասարակաս), սակայն ընտրելով առաջիններին, ֆանդի նրանք մուսուլման են, իսկ հայերը՝ քրիստոնյա, թեմամանք է առաջացնում նրանց մեջ, կիրառելով «բաժանիր և խլիր» սկզբունքը:

Այս վերջին օրերին մի բախում տեղի ունեցավ Վանի ժանդարմների և ֆրակկան մի ավազակախմբի միջև: Հայ ժանդարմը ստանցեց ֆուր ավազակադեսին, որին վերագրվում էր նաև Կաթամաջյանի սպանությունը: Հայ ժանդարմն այժմ ձերբակալված է և դատադատվում է:

Հայկական հարցի կողմին այժմ առաջ է եկել նաև ֆրակկան հարցը: Իսկ, կան ֆոդեր, որոնք մուսուլման ֆարգում են անկախության գաղափարը և սղառնում են աղսասմբել: Իմ կողմից չճշված սվյալներով, ֆոդերը դատարան են համագործակցել նաև հայերի հետ՝ ընդդեմ մուսուլմանների, եթե նրանց խնդիրը չբավարարվի:

Մոտ աղագայում մեկ այլ խժդություն է սղասվում, որը նախադատարանվում, սակայն գաղսնի է դառնում: Կարծում են այն կազմակերպվում է սահմանին զսնվող ռուս գործակալների կողմից:

Թեև չեն կարող բացառել այս ամենը, բայց կասեն, որ ինչ չի թվում, թե այդ Երջաններում տեղակայված ժանդարմների համալրվել է Մակեդոնիայից եկած հրամանատարներով և գորամասերով: Մակայն ճիշտ է, որ 1911թ. սկզբներին, ինչդեպ տեղեկացրել են արհայական դեպտամասանը, Վան է ուղարկվել օսմանյան ժանդարմների մի ընտրվի գորաբանակ, որը դեկավարում էին չորս օսարեկրացի հրամանատարներ՝ մեկ գեմանացի, մեկ ֆրանսիացի, մեկ իսալացի և մեկ անգլիացի: Ժանդարմների այդ լավագույն գորախումբն այլևս հետ չվերադարձավ և մնաց թուրք-դարսկական սահմանին՝ Վանի Երջանում, և կարծում են, որ դրա հրամանատարությունը տեղակայված է հենց Վան ֆաղափում:

Վարչական բարեփոխումներ, որդես այդդիսին, այդդես էլ չիրագործվեցին, բայց տեղական իշխանությունները սացված հրահանգներից և դառի անհրաժեշտությունից ելնելով մի փոքր բարելավեցին կառավարման եղանակները՝ ավելի փչ անհանգստացնելով բնակչությանը: Նույնիսկ հանդուրծում էին, որդեսզի ջարդերից, բռնություններից, ֆաղափական հետադարձություններից և վախից իրենց բնակավայրերը լիքան հայերն ու ֆոդերը վերադառնան իրենց տները: Այս դրական տեղաշարժը հերել չի լինի, սակայն, այն բավարար չէ, և որևէ երաժիսիներ չկան աղագայի համար:

Տակավին չլուծված է մնում այն մեծ խնդիրը, որ վերաբերում է հայերի հողերին և գույրին, որոնք բռնազավթվել և թալանվել են ֆրեյերի և մուսուլմանների կողմից 1895 թ. ջարդերի ընթացքում և դրանցից հետո: Խնդիրը շատ ծանր է, և դա է այն հիմնական լուրջագրությունը, որը վաղվա օրվա հանդեպ վստահություն չունենալու լուրջագրություն, ծնունդ է նման իրավիճակ:

Պետք է ավելացնեն սակայն, որ հայերի լուրջագրությունը հենց իրենք իրենց մեջ, քաղաքական և կրոնական տարաձայնությունները, բնակչության փոփոխական լինելն ու տարաբնույթությունը շատ են դժվարեցնում դեղների ընթացքն ու իրավիճակը:

Հայերի թիվը հասկանալի է մոտ 3 միլիոն, որոնցից 1.250 հազարը բնակվում են Թուրքիայում, այդպիսով է՝ Ռուսաստանում, մնացած կես միլիոնը ցրված են Պարսկաստանում, Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Ճապոնիայում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Հարավային Ամերիկայում և Եվրոպայում: Մասնաճիգ 200 հազարը կաթոլիկներ են, մնացածը՝ Առաքելական Եկեղեցու հետևորդներ, կան նաև փոքրաթիվ բողոքականներ և այլք:

Օսմանյան կայսրությունում բնակվողները՝ սոցիալ-քաղաքական տեսանկյունից բաժանված են երեք խմբի.

1. Պահպանողականներ, սրանք բարոյական են բացառապես հայ ժողովրդի ինքնուրույնության սկզբունքը, կրոնի, լեզվի և ավանդույթների անաղարտությունը, բացառում են ցանկացած տիրի ձուլում և համագործակցություն մուսուլմանների հետ և ցանկանում են, որդեսգի համայնքի և վարչակազմի ղեկավարման գործում մաս կազմի նաև հոգևորականությունը:

2. Հնչակյաններ. չափավոր ժողովրդավարական այս խմբավորումը հնարավոր է համարում բուրժուական քաղաքականության հետ համագործակցելու, և բացառում է համայնքային կյանքում հոգևորականության ղեկավար դիրք ունենալու հանգամանք:

3. Դաճակցականներ. սրանք սահմանադրության հաստատման ընթացքում բավականին լավ համագործակցում էին երիտթուրքերի հետ և շատերն անդամագրվում էին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տեղական կոմիտեներին: Սակայն նրանց շարժումը հիասթափություն մտնում, և նրանք ընդվզեցին, գայթակղվեցին ողջ Անատոլիայով և Միջագետքով ցրված ամերիկյան ու լյութերական բարոյիչների կողմից և դիմեցին այլևայլ անօրինական գործողությունների:

Հայերի երկու երրորդը լուրջագրում է առաջին խմբին, մնացած մասը, որոնք ավելի անհնազանդ կարելի է կոչել, անդամագրվել է մյուս երկու խմբերին, և շատ հաճախ հայերի դժբախտություններն առյուծմ են հենց նրանց գործողությունների, որոնք զգուշում են մուսուլմաններին և ֆրեյերին:

Այս ամենից լուրջագրություն է, որ Հայկական հարցն այժմ չի կարելի համարել որդես լուծման փուլում գտնվող հարց. այն գտնվում է դադարի և սղաս-

ման փուլում: Թուրքերն այս վիճակը համարում են բարելավում, և դրա համար նրանց չի կարելի մեղադրել: Հայերը, սակայն, որ բնավորությամբ թերահավաս են և ունեն անցյալի դառը փորձը, չեն վստահում և կարծում են, որ թուրքերը չեն հրաժարվել իրենց ձուլելու ծրագրից և նրանց բարյացակամ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ թարգաղես լուսնի թելադրանք է, քանզի [թուրքերը] վախենում են հրահրել Ռուսաստանի զայրույթը, որի արդյունքում կարող է գրավվել Հայաստանի տարածքը, ինչպես նաև վախենում են կորցնել տերությունների համակրանքը: Հայերը վստահ են, որ շուտով թուրքերը կսկսեն լայնածավալ գործողություններ, իսկ այժմ բռնություններ գործադրում են որեւէ կարող են. նրանք բռնություններ են իրագործում այն հայ կանանց և ընտանիքների նկատմամբ, որոնց տղամարդիկ մեկնել են մարտի դաշտ, իրանում են նրանց ունեցվածքին և, նույնիսկ, սղանում են վիրավոր հայ զինվորներին, որդեսգի հիվանդանոցներում տեղ լինի մուսուլման վիրավորների համար ... Շատ ատ են հայերի գանգատները:

Միևնույն ժամանակ հայերը գաղտնաբար զինվում են ինչպես հույները, որդեսգի այս անգամ թանկ վաճառեն իրենց կյանքը, դրան սղառնացողներին հակադրելով ջարդեր՝ ջարդերի դիմաց:

Խնդիրն ավելի է բարդանում ու խճճվում, ինչպես արդեն ասել եմ, քրդերի գուզընթաց հուզումների և ռուսների միջամտության հետևանքով:

Թուրքական կառավարությունը, խաղաղությամբ նղաստելու համար, շուտով կսկսի կիրառել վերջերս ընդունված գույքահարկի մասին օրենքը, սակայն, ցավով արտի, կհանդիպի այն դժվարություններին, որոնց մասին արդեն նշեցի:

Հայտարարվում է նաև, որ շուտով Կոստանդնուպոլսից մի հանձնախումբ կգա, որը կհամալրվի տեղական մարմինների ներկայացուցիչներով և կայցելի հայկական վիլայեթներ՝ նղատակ ունենալով վերականգնել ժանդարմերիան, հետաքրքրելով նաև առկա այլ խնդիրներով՝ բարեփոխումներն իրականացնելու համար: Անկասկած սա բարի կամքի դրսևորման ևս մի ձև է, սակայն դեռևս չիրագործված, նրա շուտ արդեն ձևավորվել է մեծ անվստահության մթնոլորտ:

Կառավարության մեկ այլ նախաձեռնությամբ՝ վերջին գորակոչով հավաքագրված զինվորներն ուղարկվում են երկրի խորքերը. ամեն օր բազմաթիվ զինվորներ են գալիս և տեղակայվում այստեղ: Մրանք շուտով ռազմական կարգադրություններ կստանան և կտեղաբարձվեն դեղի արդեն որոշված սահմանագոտիները՝ Բայբուրդ, Երզնկա, Էրզրում, Բայազետ և Վան: Այդ զինվորների և ժանդարմերիայի միջոցով Բաքդ Դուռը հույս ունի վերահսկել սահմանին իրող իրավիճակը, որտեղ տեղակայված ռուսական զորքերը կանգնած են որդես մշակական սղառնալի:

Թուրքիայում բնակվող հայերի վիճակի մասին տարածվող ահազանգերը, ըստ վերջին իրադարձությունների, չեն հաստատվում. վիճակը կայուն է և, նույնիսկ, նշմարվում է մի փոքր բարելավում:

Իրավիճակը, որ ներկայացրի, այս դառն համադասասխանում է իրականությանը: Եթե ձյուն չեղա, և դրա Երեքը մի քանի մեծով բարձրանա և փակի ճանապարհները, ապա վիճակի կտուկ փոփոխություն մոտ ապագայում չի լինի: Խնդիրն իմ ուսադության ճակ կլինի, և յուրաքանչյուր հնարավորության դեպքում Ձերդ Գերագանցությանը կտեղեկացնեմ իրավիճակի մասին:

Պարոն դեսպան, ընդունե՛ք հարգանքներս հավաստիք:

Գորոնի

ԻԱԳԼՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

5

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 18 մարտի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 1290/295

Պարոն նախարար,

Տրադիզոնի արհայական գլխավոր հյուպատոսը իր զեկույցում ներկայացրել է Հայաստանում իրող իրավիճակը: Այդ զեկույցը՝ կից ուղարկում եմ Ձեզ: Դրանից կարելի է հետևություն անել, որ իրավիճակն այնքան աղետալի վարդապույն չէ, ինչպես Ձեզ ներկայացրել եք Նաբի բեյը: Մեր հյուպատոսը կհետևի իրադարձություններին և մեզ կտեղեկացնի իրավիճակի փոփոխությունների մասին:

Պարոն նախարար, ընդունե՛ք հարգանքներս հավաստիք:

Գարոնի

ԻԱԳԼՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

6

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին
Հոուն 8 ապրիլի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 2103

Պարոն դեսպան,

Այսօր հանդիպեցի դարոն դե Մերեյին՝ և զրուցեցինք Հայաստանի խնդրի մասին: Նա կիսեց իմ կարծիքն այն մասին, որ այժմ նողատակահարմար չէ Հայկական հարցի բարձրացումը: Կարծում եմ, որ երիթուրերը ղեքս է բարեկամաբար խորհուրդ տան Բարձր Դռանը, որդեսգի այն որդան հնարավոր է խուսափի:

հայերին վնասներ տասճառող գործողություններից: Նրան սեղեկացրի, որ, ըստ Տրադիզոնում մեր հյուպատոսի գրության, վիճակը մի փոքր բարելավվել է:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԻԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

7

Հալեղում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս Գաուսիերին՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին

Հալեպ, 17 ապրիլի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 2186

Պարոն դեստան,

Դեղմն այնքան հրասպառ է, որ հեռագրել են մաս արհայական նախարարին: Այս գիշեր կաթոլիկ հայերի եղիսկոդոսը մի հեռագիր է ստացել, որում ասվում է. «Նախորդ երեկո շուկայի կենտրոնում երկու ժանդարմներ առանց տասճառի սվիններով հարձակվել են բնակչության վրա: Հրամանատարի հրամանով նրանց են միացել ժանդարմների մի խումբ և շարունակել խուսանգումները: Մեր կյանքը վսանգի մեջ է, անհրաժեշտ է անհաղաղ միջամտություն: Նմանատիպ հեռագրեր են ուղարկել տարբեր գյուղեր, և այժմ Ադանայի բնակչության մեջ ջարդերի վախից ահավոր տագնապ է առաջացել: Քրիստոնյաներն առաստան են գտնում եվրոպացիների ճներում: Խնդրում ենք արհայական նավերից ուղարկել՝ մեզ տագնապներու համար»:

Անմիջապես կադվեցի Հալեղի եղիսկոդոսների հետ, բայց նրանք ավել ոչինչ չգիտեին: Առավոտյան կկադվեն կոլեգաներիս հետ, քանզի այժմ կեսգիշեր է՝ սեղեկանալու համար, քե նրանք ի՞նչ նորություններ ունեն:

Գաուսիերի

ԻԱԳՆՊԻԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

8

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 13 մայիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 2832/500

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեն Ձեզ սեղեկացնելու, որ հայկական տասվիրակությունը, որը գլխավորում էր տասրիարը, երեկ մի հուռագիր է ներկայացրել Մեծ Վեզիրին,

որում ներկայացնում են հայերի ցավալի վիճակը, հայկական նահանգներում տիրող վախի մթնոլորտը և այլն:

Հուլիսի 1-ին հետաքննվել է, որը ստեղծված իրավիճակում չափազանց կարևոր դեր կարող է խաղալ հայ համայնքի և բուրժուական կառավարության հարաբերություններում: Հուլիսի 1-ին հասկացվում է, որ հայ ժողովուրդը չի ցանկանում անջատվել Օսմանյան կայսրությունից, սակայն անհրաժեշտ է համարում դեռևս 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսով խոստացված բարեփոխումների իրականացումը, որովհետև հասկացվում է, որ հայերի կյանքի և ունեցվածքի ապահովության երաշխիքներ:

Եթե օսմանյան կառավարությունն այս անգամ էլ անցնի այս կոչը, որը, երևում է, վերջինն է, և անհաղաղ չարգելի նոր բռնությունները, նոր ջարդերն ու հետադարձությունները, ապա Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերը չեն կարող իրենց հայացքը չուղղել դեպի իրենց այն կոմակիցները, որոնք հանգիստ ապրում են Ռուսաստանում, և եթե նույնիսկ անկախությունն այնքան անհնար լինի, կգերադասեն աղբյուր մոսկովյան ցարի, քան Կոստանդնուպոլսի սուլթանի իշխանության ներքո:

Վերջում դառնի ունեն Ջեդ Գերազանցությանն ուղարկելու վստահելի աղբյուրներից ինչ հասած՝ Հայկական հարցին առնչվող մի քանի գաղտնի նորություններ:

Գարունի

Աղոյի

1. Բյանիլ փաշայի⁷ կառավարությունը ռուսական միջամտության սպառնալիքի ներքո, ինչպես նաև հաշվի առնելով, որ երկրի արագորոճախաբարձ պարուն Նորասունկյանը,⁸ հայ է, խաղաղության հաստատման նախաշեմին սկսել է լրջորեն զբաղվել Հայկական հարցով: Թվում է, թե երիտթուրքի այս կառավարությունը դեռ չէ ակնհայտոր լինել հայերի ցանկություններին: Ինչպես ինչ տեղեկացրեցին վստահելի աղբյուրից, երիտթուրքի կոմիտեի համագործակցության վերջին նիստում լսվել է Հայկական հարցը: Նախկին պատգամավոր Սերիա Միդիաս Շուրին, անդադարառնալով խնդիրն, հայտարարել է, որ կառավարությունը որոշել է մի շարք օտարերկրացիներ հրավիրել՝ Հայաստանում բարեփոխումներն իրականացնելու համար: Հենց որ նրանք ժամանեն Անատոլիա, կառավարությունը մարդաստան կանցկացնի՝ ցույց տալու համար Եվրոպային, որ հայերն այդ շրջաններում ընդամենը փոքրամասնություն են կազմում: Նրանց տկուսային քաղաքական կարգավիճակում է 10-ից 37 տկուսի սահմաններում:

Ինչպես ինչ տեղեկացրեց հայերի նախկին պատգամավոր Օրմանյանը,⁹ Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների այս նախաշեմնությունը հավանություն են տալիս բնակչության բոլոր շերտերը: Նույնիսկ Փարիզում գործող հայկական պատվիրակությունը ցանկանում է փոքրին ևս մասնակից դարձնել

այս գործին հայերին հասկացնելով անշուշտ, գլխավոր դերը: Օրմանյանն ինչ ասաց նաև, որ հայերն այսօր բաժանված են երկու խմբի. մի խումբն ուզում է Փարիզում զենվող հայկական պատվիրակության միջոցով շարժել եվրոպական տնտեսությունների հետաքրքրությունը Հայկական հարցի շուրջ, իսկ մյուս խումբը ցանկանում է տեղական հայկական կոմիտեների միջոցով սադրանքներ և խռովություններ իրականացնել: Ներկայումս կան երկու ապստամբական կենտրոններ. մեկը՝ Ջեթունում, որը հունական կառավարության հետ սերտ կապի մեջ է և զենվում է նրա ազդեցության տակ, մյուսը՝ Վանում: Ռուսաստանն իր հերթին ակտիվ աշխատանքներ է իրականացնում Բոթանի շրջանում: Բոթանի առաջնորդն Արդուրեսակն է, որը բավական երկար ժամանակ զենվում էր Թիֆլիսում: Թուրքական կառավարությունը ցանկանում է նվազեցնել հայերի թիվը՝ այդ նպատակով կազմակերպելով եվրոպական շրջաններից մուսուլմանների տեղափոխությունը դեպի հայկական շրջաններ:

2. Հայկական հարցի ներկա վիճակի մասին որոշ տեղեկություններ ստացա գերապատիվ Օրմանյանից և հայկական այլ աղբյուրներից:

Հայկական շարժման կենտրոնը զենվում է Եգիպտոսում: Դրա ղեկավարը հայտնի հեղափոխական Դամադյանն է: Հայկական կոմիտեներն աջակցություն են ստանում Հունաստանից և թվում է, թե այնտեղից զենք և զինամթերք են ներկրում: Երզնկայում տեղի ունեցած պայթյունը ցույց է տալիս, որ այնտեղ բավականին շատ զինամթերք է կուտակված եղել: Հայերի առավել խոհեմ մասը բնադատում է այդ շարժումը: Հայոց Կաթողիկոսը փորձում է սանձել հայկական բոլոր կուսակցությունների ծայրահեղական քնքերի գործողությունները: Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքը Եգիպտոս է ուղարկել Օսմանյան բանկի աշխատակից պարոն Փափազյանին և վստահելի մեկ այլ անձնավորության Դամադյանին ստատելու համար:

Երիթրոսի կոմիտեի վերջին հավաքի ժամանակ որոշվել է, որ կառավարությունը բոլոր հնարավոր միջոցներով պետք է աջակցի Հայոց պատրիարքին, որի թուլության պատճառով հայկական որոշակի շրջանակներ ակտիվ պայքար են սկսել նրա դեմ: Նիսի ընթացքում Մուսա Բյազիմը տեղեկություններ պահանջեց «Թանին»¹⁰-ում սպագրված այն հոդվածի մասին, ուր դրականորեն էր խոսվում Հայկական հարցի մասին: Թալեաթը¹¹ նրան պատասխանեց, որ այդ հանդեսը չի արտահայտում կոմիտեի տեսակետները:

Տարբեր աղբյուրներից ստացված տեղեկություններից երևում է, որ Ռուսաստանը ցանկանում է բարձրացնել Անատոլիայի շրջանների հարցը: Եթե նախկինում թվում էր, որ Ռուսաստանը ցանկանում է տեղանին դնել Հայկական հարցը, ապա այժմ կարելի է վստահաբար ասել, որ նա խնդրին ցանկանում է սալ Բոթանի երանգ և տեղծել մի նոր Ռումելիա՝ Անատոլիայի արևմուտքում: Այս փաստն ապացուցվում է նաև այն հուշագրով, որ մարտի 17-ին ուղարկվել էր Մեծ Վեզիրի գրասենյակ, որտեղ կարծում են, որ հուշագիրը կազմվել է Ռու-

սասանի դեսպանասան դրդումով: Մեծ Վեզիրը կարգադրել էր պարզել հուշագրի ծագումը, սակայն Պալուի (այդ բնակավայրից էր ուղարկվել հուշագիրը) ազդեցիկ դեմքերը կհրականապես հերքել էին իրենց մասնակցությունն այդ գործում:

Շարունակվում են ռուսական զորքերի կենտրոնացումները թուրք-պարսկական սահմանին:

3. Վսահեյի աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների համաձայն, Չասկի տներից հետո Հայոց պատերազմի և Բարձր Դռան հարստություններում առում է նկատվում, որը շուտով ճգնաժամ կառաջացնի պատերազմում, քանզի ներկա պատերազմը չի կարողանում վերահսկել իրավիճակը: Այդ պաշտոնում առավել նպաստակա հարմար թեկնածու է համարվում Դիարբեհրի արեալիսկոպոս Չավենը: Պատերազմի պաշտոնագրերումն ազգային ներքին անհրաժեշտություն է, որով արտահայտվում է հայերի բողոքն ընդդեմ առկա իրավիճակի: Պատերազմական ճգնաժամը կազդանշի դիվանագիտական միջամտության սկիզբը:

4. Հաստատվում է, որ երիտթուրքերի կոմիտեի և կառավարությունը փորձում են հայ պատգամավորների և ազդեցիկ այլ անձանց միջոցով հայերի շրջանում բարեփոխումների դեմ տրամադրություններ առաջացնել: Ռուսական դեսպանատունը շարունակում է գումարներ վճարելով ակտիվ պահել հայկական հուշումները: Կառավարությունն իր հերթին ջանք չի խնայում նպաստելու այն շարժմանը, որը դեմ է արեալի հսկողության սակ բարեփոխումներ անցկացնելուն: Ամեն դեպքում Հայկական հարցը մի տեսակ հանգիստ փուլում է գտնվում:

Վսահեյի աղբյուրից իմացա, որ Եգիպտոսի կոմիտեի ղեկավար Դամադյանը Բալկանյան պատերազմի ընթացքում իր հույն ընկերների միջոցով բանակցություններ է վարել Վենիզելոսի¹² հետ՝ Հունաստանի աջակցությունը ստանալու համար: Վենիզելոսը նրան մեղքել է, սակայն հասկացրել, որ Հունաստանի կառավարությունը չի կարող պաշտոնապես աջակցել հայերի շարժմանը և խորհուրդ է տվել համագործակցել հելլենական գաղտնի կազմակերպության հետ, որի միջոցով կկարողանան զենք և զինամթերք ձեռք բերել: Ինչ տեղեկացրին, որ հայկական կոմիտեները 4-5 ֆրանկով «մատուցել» տեսակի զենք են գնում բուլղարացիներից: Բուլղարական կառավարությունը ևս աջակցություն է խոստացել հայկական ջոկատների ղեկավար Անդրանիկին,¹³ որը հայ կառավարների հետ մասնակցել է Կիլիկիայի ճակատամարտին:

Ի Ա Չ Ա Պ Դ Ա, Քաղաքական Ընթերցանք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

9

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 17 մայիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 2908/511

Պարոն նախարար,

Հայկական ղեկավար ժողովի են մնացել Մեծ Վեզիրին ուղղված հուշագրի տասասխանից: Այդ տասասխանում նույնիսկ չկա խոստումների այն շարքը, որ թուրքական կառավարությունը սովորություն ունի ներկայացնելու: Ամենայն հավանականությամբ՝ եկել է հստակ տասասխանների ժամանակը: Այսօրիսի բովանդակություն էին տարածվում բանախոսների ելույթները հայկական ազգային համագումարի երեկ անցկացվող հնարկումների ժամանակ: Համագումարը հավաքվել էր նշելու իր հիմնադրման հնգամյակը: Այս ժողովում անհամաձայնացած է նաև հայտարարված անգլո-թուրքական համաձայնագրի կնքումից, քանի որ մտախոսություն ունեն, որ հենց իրենք են վճարելու դրա դիմաց, որովհետև Անգլիան Թուրքիայից արժանություններ ստանալով, կփորձի օժանդակել Օսմանյան կայսրությանը և ակնկալվող բարեփոխումների ծրագիրը կհամադաստիսանեցնի վերջինիս շահերին:

Գարունի

ԻՎԳՆՊՂԱ, Տղազված դիվանագիտական փաստաթղթեր (այս ժողովածուն տղազվել է բացառապես Իսալիայի արտաքինախարարության ներքին օգտագործման համար), հ. LXVI, թիվ 556:

10

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 մայիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3026/535

Պարոն նախարար,

Հայկական խնդրով ամենայն լրջությամբ զբաղվելու օսմանյան կառավարության անունից Մեծ Վեզիրի սկած խոստումները բավական դրական ազդեցություն են առաջացրել: Հայկական ազգային համագումարը, սակայն, որ այս օրերին հաճախ է հավաքվում, այնքան էլ չի վստահում այդ խոստումներին և փորձում է հնարներ գտնել՝ կառավարության խոստումները գործնականում կիրառելու համար: Մայրաքաղաքի հայկական ժողովուրդներն իրենց հերթին միջոցառումներ են կազմակերպում Եվրոպայի ու աշխարհի Արևելյան Անաստիայի վիլայեթների ծանր դրության վրա հրավիրելու համար: Այդ

նդասակնով նրանք այս օրերին թուցիկներ են դասրաստել այդ վիլայեթների ներկա իրավիճակի նկարագրությամբ և նախադասրաստվում են փաստերի հիման վրա մի աւխասություն հրասարակել, որ կւարադրվի վիլայեթների նախկին վիճակը՝ ցույց տալու համար նոր համակարգի ժամանակ դրանցում եղած փոփոխությունները:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական տարբ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

11

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուդուլսում Իսալիայի դեսդան Գարունիին
Հռոմ, 7 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 3875

Պարոն դեսդան,

Պետերբուրցում մեր արհայական դեսդանն ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունները.

1. «Կոստանդնուդուլսի օտարերկրյա դեսդաններից մեկի կարծիքով, Հայկական հարցում ռուսական կառավարության հաղաքականությունն ուղղված է ընդդեմ օսմանյան կառավարության՝ հայ-հրդական համագործակցության ստեղծմանը և նրանց անկախության համար մղվող դայաբարի աջակցմանը:

Նման հաղաքականություն Ռուսաստանն արդեն վարել է բալկանյան երկրների հետ՝ ընդդեմ Թուրքիայի: Ելնելով երկու ավանդական թւնամիներին՝ տիրողներին և ենթականերին, հողատերերին և այդ հողը մւակողներին, հրսոսնյաներին և մուսուլմաններին հնարավոր հաւտեցնելու փորձից, կարելի է ասել, որ եթե Ռուսաստանի հաղաքականությունն իրոք դա է, ադա այն, գոմե իր սկզբնական փուլում, համընկնում է մեծ տերությունների՝ Հայկական հարցը սառեցնելու հաղաքականության հետ: Հետագան կախված կլինի Բարձր Դռնից, որ կարողանա այնդես անել, որ հանդարտված և իրար միացած հայերն ու հրդերը չընկնեն օտար երկրների ազդեցության տակ և չադսամբեն նրա դեմ:

Ուրանով ինձ հասկանալի են այս կառավարության մտադրությունները, կարող եմ ենթադրել, որ չնայած Ռուսաստանը, որդես սահմանակից, ամենաւաւագրգիռն է Հայկական հարցը դրականորեն լուծելու գործում, բայց նրա առավել ձեռնոսու է Արևելյան Ամասուիայի ձգմաժամի երկարաձգումը, որն, վերջո, հնարավորություն կընձեռի իրեն՝ զբաղվելու Օսմանյան կայսրության ասիական տարածքների խնդրով:

Հավանական է, որ Հայկական հարցի լուծումից հետո նդասակներ հետադնող Ռուսաստանի այս հաղաքականությունն աջակցություն չգտնի Անգ-

լիայի կողմից, և դա բացահայտի մինչ այս տասը թափոն տահվող նրանց հետաքննությունները»:

2. «Ինձ թվում է, որ վերջին եղանակում ռուսական կառավարությունը հաճախ է թուրքական դեստանի ուսուցչությանը ներկայացնում այն ծայրահեղ իրավիճակը, որում գտնվում է հայ բնակչությունը և խորհուրդ է տալիս լուրջ Բաճր Դռանը, որդեսգի միջոցներ ձեռք առնի այդ ուղղությամբ, հակառակ դարագայում ինքը կստանձնի բարեփոխումների իրականացման նախաձեռնությունը և հանրային աղափոխության ճեղքանկությունից ամենայն լրջությամբ կվերահսկի այն եղանակները, որ քոյերը բնակվում են հայերի հաճախությամբ»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԻԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթատանակ 161:

12

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Նոստանդնուտոլիսում Իսալիայի դեստան Գարունիին

Հռոմ, 8 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3889

Ռուսաստանի դեստանն իր կառավարության հրահանգով ինձ ներկայացրեց հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Թուրքիայի հայ բնակչության վիճակից ելնելով՝ անհրաժեշտ են համարում բարեփոխումների անհաղադ իրականացումը՝ խաղաղության հասնելու համար: Ռուսաստանը, որդես Թուրքիային սահմանակից տերություն, որի Նովկասի [սարածաբանություն] բազմաթիվ հայեր են բնակվում, առավել քան շահագրգռված է, որդեսգի խաղաղությունն այստեղ չխաթարվի: Ռուսական կառավարությունը նդասակահարմար է համարում, որդեսգի մեծ տերությունները բնության առնեն բարեփոխումների հարցը: Նա կարծում է, որ այդ ուսումնասիրության համար որդես սկզբնական կարող է ծառայել 1895թ. նախագիծը՝ ավելացնելով դրան նոր տահանջներ: Ռուսական կառավարությունը ցանկանում է, որդեսգի Նոստանդնուտոլիսի դեստանները ստանան համադասասխան կարգադրություններ՝ խնդիրն ուսումնասիրելու համար»:

Պարոն Նուրեմսկուն¹⁴ խոստացա տասասխանել հաղորդագրությանը:

Խնդրում են ինձ ուղարկել Ձեր կարծիքը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԻԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթատանակ 161:

13

ԻՏալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջովիաննոն՝
Կոստանդնուպոլսում ԻՏալիայի դեսպան Գարրոնին

Հռոմ, 9 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3935

Ավստր-Հունգարիայի դեսպանն ինձ ասաց, որ իր կառավարությունը ցանկանում է համաձայնության գալ ԻՏալիայի և Գերմանիայի հետ Հայկական հարցի առնչությամբ ռուսական հաղորդագրությանը տասասխան չափով հարցում:

Բերթոլդին¹⁵ տասասխանեցի, որ կարող եմ տաստասականություն հայցնել ֆնարկելու բարեփոխումների հարցը՝ տայմանով, որ հաշվի առնվեն Թուրքիայի սահմանային ամբողջականությունը և սուլթանության հեղինակությունը: Կարծում եմ, որ Կոստանդնուպոլիսն ամենահարմար վայրն է՝ նման ֆնարկումներն իրականացնելու համար: Նեցի մաս, որ ճիշտ կլինի, որդեսգի ԻՏալիան, Ավստր-Հունգարիան և Գերմանիան մույն բովանդակությամբ տասասխան ուղարկեն Ռուսաստանին:

Սան Ջովիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

14

Կոստանդնուպոլսում ԻՏալիայի դեսպան Գարրոնին՝
ԻՏալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջովիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 10 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 412

Պարոն նախարար,

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 3875 հեռագրին:¹⁶

Հայ-ֆրդական դաժինն ընդհանուր առմամբ համադասասխանում է Ռուսաստանին՝ Փոքր Ասիայում վարվող ներկա ֆաղաֆականությանը: Այս մղասակով վերջին եղանակում ֆնարկումներ են սկսվել հայկական ժողովական կոմիտեների և ինչ-որ Արդուլ Ռեզակ Բեդերհանի միջև, որը Արդուլ Համիդի ծիսակասարությունները կազմակերպող ազդեցիկ ժողովների անդամ ռուսական գործակալ, ինչդեպ մասն՝ Ռեզակի փառայի սղանության գլխավոր կասկածյալը: Այս ֆնարկումները մինչ օրս Թուրքահայաստանում որևէ ազդեցություն չեն թողել: Ռուսակի աղմուկ են առաջացրել, սակայն, ռուսական գործակալների միջոցով Պետերբուրգի «Կորիերե դելլա բուսա» ամսագրի խմբագրի միջոցով ամսագրին ուղարկած մի ֆանի հաղորդագրությունները:

բարիդրացիական վերաբերմունք չի լինի իր նկատմամբ: Կարծում եմ, որ մնաց
դարազայում մենք առավել խոհեմ դեմք է լինենք և չհսաղենք ռուսական մա-
խաձեռնությանն աջակցել և, որ ամենակարևորն է՝ չդեմք է հեռանալ մեր
դաճնակիցների դիրքորոշումից:

Գալուստի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

16

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գալուստիին

Հռոմ, 10 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3953

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեստանն ինձ ասաց, որ Յագուվը¹⁹ կարգադրել
է բարոն ֆոն Վանգենհայմին²⁰ մասնակցել Եռյակ միության կողմից առա-
ջարկված՝ Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների ծրագրի ֆինանսմա-
նը: Բարձր Դոսանը ևս դեմք է թույլ տվի մասնակցելու այդ ֆինանսումներին:

Բարոն Վանգենհայմը կարգադրություններ է ստացել նաև՝ կազմակերպել
իր գործընկերների հավաք, որին գաղտնաբար դեմք է մասնակցի նաև Մեծ Վե-
զիրը:

Լիազորում եմ Ձեզ մասնակցել հայկական խնդիրների շուրջ ընթացող այդ
ֆինանսումներին՝ գործելով Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դեստաններ-
ի հետ համաձայնեցված:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

17

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գալուստիին

Հռոմ, 11 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3971

Պետերբուրգի մեր արքայական դեստանն ինձ է ուղարկել հետևյալ հեռա-
գիրը.

«Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեհի, Խարբեռլ և Սվազ. ահա այն 6 վի-
լայեթները, որտեղ Ռուսաստանը մտադիր է անցկացնել բարեփոխումները: Այս
վիլայեթներում հայերի ծանր վիճակը և դրա արդյունքում ռուսահայերի ակն-

կալվող շարժում սկսելու վսանգն անցած աւանանից առաջացրել են Կովկասի փոխարա Վորոնցով Դաւկովի²¹ հետաւրրությունը խնդրի նկատմամբ:

Կանխելու համար նման վսանգը, ինչհանով ինձ է հայտնի, եվրոպական կառավարությունները, որոնք վերջին Եղանում ևս հետաւրրվում են դրանով, բազմիցս խորհուրդ են տվել Բաւձր Դռանը՝ համադասասխան բարեփոխումներ անցկացնել: Թվում է, որ չնայած հայերը չեն դահանջում ինքնավարություն, որն անհրականանալի կլիներ, հանգի նրանք ներկայացնում են այդ տարածների խառը բնակչության ոչ ավելի՝ հան 39 տկոսը, դահանջում են Լիբանանի օրինակով կառավարչների նւանակում, մասնակցություն տեղական վարչակազմի աւխասաններին, ինչդես նաև՝ կյանքի և ունեցվածքի ադահովության հսակ երաւխիներ»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրիայի դեսդանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

18

Իտալիայի արտաին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուդուլում Իտալիայի դեսդան Գարունիին

Հոռն, 11 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3972

Բեռլինի մեր արհայական դեսդանն ինձ է ուղարկել հետևյալ հեռագիրը.

«[Բեռլինում] Ռուսաստանի դեսդանը տեղի կառավարությանը ևս ներկայացրել է Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների Եուրջ քննարկումների մասին մի հեռագիր: Յագովը նրան դատասախանել է, որ այդ քննարկումներին դեսք է մասնակցեն նաև Թուրիայի ներկայացուցիչները: Նման դատասախանով, փաստորեն Յագովը դատասակամություն է հայտնել ընդունելու կոմս Բերթոլդին ներկայացրած Ձեր մոտեցումները, ավելացնելով դրան թուրական դատվիրակների մասնակցության հարցը»:

Հաստատում եմ թուրք դատվիրակների մասնակցության անհրաժեւությունը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրիայի դեսդանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

19

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Վոսասանդնուդուլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հռոմ, 12 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3997

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 416 հեռագրին:²²

Հայկական բարեփոխումները մենք դեռ քիչ ենք օգտագործում ցանկացած եղանակով Բարձր Դռանն աջակցություն ցույց տալու համար և, Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հետ համաձայնությունը լավագույնով, բարյացակամ դիրք գրավենք Թուրքիայի նկատմամբ:

Միևնույն ժամանակ չդեմք է մոռանալ, որ հենց բարեփոխումների անհաղթադ իրականացումն է Օսմանյան կայսրությունը լավագույնով գլխավոր տալիս:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադրամակ 161:

20

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Վոսասանդնուդուլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հռոմ, 12 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3989

Այստեղի՝ Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանն ինչ ասաց, որ կոմս Բերթոլդը կարգադրել է մարկիզ Պալլավիչին²³ մասնակցել հայկական բարեփոխումների նպատակով գումարված դեսպանների հավաքին՝ տալիս մեծ, որ դրանց մասնակցեն Թուրքիայի ներկայացուցիչները և այդ բնառվումները ելնեն Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության լավագույնի և նրա կառավարության հանդեպ հարգանքի սկզբունքից:

Ձեր Գերագանցությանը ևս լիազորում եմ մասնակցելու դեսպանների հավաքին՝ նույն տալիս:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադրամակ 161:

1913

21

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Վոսսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնիին
Հռոմ, 14 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4037

Կրուտենսկին ինձ ծանոթացրեց Սազոնովի²⁴ հեռագրին, որտեղ նա նշում է, որ Վեոմանիայի դեսպանի ուժադրությունն է հրավիրել բոլոր այն անհարմարությունների վրա, որ կառաջացնի թուրք ներկայացուցչի մասնակցությունը հայկական խնդրի համար գումարվելիք դեսպանների հավաքին:

Թուրք ներկայացուցչի ներկայությունն առաջ կրեի խառնակություն, որի արդյունքում հարցի լուծումը կձգձգվի, իսկ հայկական վիլայեթների դրությունն այնպիսին է, որ ոչ մի հեռաձգում չի կարելի թույլ տալ: Բացի այդ, թուրք ներկայացուցչի մասնակցությունը խորը հիասթափություն կառաջացնի հայկական վիլայեթներում, մինչդեռ ռուսական նախաձեռնության նպատակը խաղաղության հաստատումն է այդ երջաններում:

Ռուսական կառավարությանը թվում է, թե այս հարցում բոլոր տերությունները համակարծիք են, և ընդհանուր համաձայնությամբ նրա կողմից մշակված ընդունվելիք բարեփոխումների ծրագիրը, երբ ներկայացվի Բարձր Դռանը, անհետևանք չի լինի:

Կրուտենսկուն տասնախանեցի, որ կցանկանայի խորհրդակցել մյուս տերությունների հետ, սակայն վախենում է, որ Թուրքիայի մասնակցության հարցի հնարավոր կարող է վիճաբանություն առաջացնել Վոսսանդնուտոլսի դեսպանների միջև:

Կրուտենսկին տասնախանեց, որ միշտ էլ այդպես է եղել:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

22

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Վոսսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնիին
Հռոմ, 14 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4042

Բեռլինում մեր դեսպանն ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Վեոմանական կառավարությունը Վոսսանդնուտոլսի իր դեսպանին ավել է նույն կարգադրությունները, ինչ Ջեռ Վերազանցությունը և կոմս Բերթոլդը: Ռուսական առաջարկության վերաբերյալ Չվերեբենի²⁵ կողմից ուղարկված

բազմաթիվ հեռագրերին Յագովը տասասխանել է, որ նա համաձայն է Իսալի-
այի արած առաջարկին, այսինքն՝ Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխում-
ների ծրագիրը կազմելիս ղեկս է հաւելի առնվի Օսմանյան կայսրության տա-
րածֆային ամբողջականությունը և կառավարության հեղինակությունը»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

23

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 14 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 431

Այստեղի իմ բոլոր գործընկերները, բացառությամբ Անգլիայի դեսպանի, որը
մինչ այժմ հրահանգներ չի ստացել իր կառավարությունից, լիազորվել են մաս-
նակցել Ռուսաստանի կողմից առաջարկված՝ Հայաստանում անցկացվելիք
բարեփոխումների մասին բնարկմանը: Իմ գործընկերները, այդ թվում և Ռու-
սաստանի դեսպանը, եկել են այն կարծիքին, որ օսմանյան կառավարության
ներկայացուցչին հնարավորություն տրվի մասնակցել այդ բնարկումներին:

Պարոն Գիրսը²⁶ գտնում է սակայն, որ նախքան լսումների սկսումն անհրա-
ժեշտ է, որդեսգի դեսպանները նախադես հավաքվեն և մտքերի փոխանակու-
թյուն կատարեն:

Պալլավիչինին և Վանգենհայմը կարծում են, որ մենք մեր հերթին՝ նախ-
քան մյուս դեսպանների հետ հանդիպելը ղեկս է առանձին հավաքվենք որոշե-
լու համար մեր դիմորոշումը:

Գարունի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

24

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունինին
Հոռմ, 17 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4095

Այստեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանը Սագոնովի անունից ինձ ներկայացրեց
հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Միր Էդվարդ Գրեյը²⁷ հայկական բարեփոխումների առնչությամբ մե-
կ ուղարկել իր տեսակետները, որին հետևելու են այս գործընթացի ժամանակ:

315

Ըստ այդմ, նա առաջարկում է Թուրքիային առաջարկել՝ մեակել հայկական վիլայեթներում անցկացվելիք բարեփոխումների սեփական ծրագիր, որը կդրվի դեստանների ֆնարկմանը, և այդ ծրագրի հիման վրա դեստանները կմեակեն իրենց ֆաղափականությունը Բարձր Դռան հանդեպ:

Պասասխանեցինք, որ մման մոտեցումը չի թվում թե գործնական է, քանզի այն նախագիծը, որի հիման վրա դեռ է անցկացվեն ֆնարկումները, արդեն իսկ մեակվել և ընդունվել է թուրքերի կողմից 1895թ.: Դրանում փոփոխություններ մտցնելու հարցում, երբ համաձայնություն ձեռք կբերվի տեղությունների միջև, այդժամ, անուրեք Բարձր Դռնը կսեղեկացվի, և նրան կառաջարկվի դիտարկումներ կատարել: Հեռու լինելով սուլթանի հեղինակությունն ու փառքը նսեմացնելուց կարծում ենք, որ անհաղաղ բարեփոխումները միայն կարող են ամրադնդել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, և, ելնելով տեղի դժվար իրավիճակից, լատր բարեփոխումներ անցկացնելու մեր նախաձեռնությունն ունի բացառադես բարեկամական ուղղվածություն Թուրքիայի հանդեպ»:

Այս հաղորդագրությունն ուղարկեցի նաև Բոլլասիին²⁸ և Ավանային²⁹ ավելացնելով. «Կարծում եմ, որ Ռուսաստանի այս առաջարկն ընդհանուր առմամբ կարելի է ընդունել: Անհրաժեշտ է, սակայն, որ Եռյակ դաշինքը միակարծիք լինի այս հարցում, ուստի խնդրում եմ Ձեզ դարգել տեղի արագործնախարարների կարծիք»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

25

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեստան Գարրոնին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 18 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 446

Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների մասին երեկ զրուցեցի Պալլավիչինիի և Վանզենհայմի հետ: Երկուսն էլ ինձ ասացին, որ լավ կլիներ որոշ ժամանակ սղասել, նախքան Բարձր Դռանը դեստանների կողմից դիմելը: Անգլիայի մեր գործընկերը մինչ այժմ հրահանգներ չի ստացել իր կառավարությունից:

Պալլավիչինին և Վանզենհայմն ասացին նաև, որ առավել նդասակահարմար են համարում, որդեսգի դեստանների հավաքը որդես ֆնարկումների հիմք ընդունի 1895թ. հոկտեմբերի 20-ի դեկրետը: Այն ավելի հեշտությամբ կընդունվի Բարձր Դռան կողմից և բացի այդ, այն ժամանակին հավանության է

արժանացել բոլոր դեսպանների կողմից և որոշ դուրքներ նույնիսկ կյանքի են կոչվել: Այնուհետև համաձայնվեցին, որ նախքան դեսպանների գլխավոր հավաքը դեռ է մի քիս անենք նաև մենք երեքով: Ինչ ասացին սակայն, որ դեռ չէ բաժանել, և լավ կլինի որդեսգի դեղերն իրենց հունով ընթանան:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

26

Իսալիայի արժանի գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Առաջանումովսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հոռ, 23 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4279

Ֆրանսիայի դեսպանատան տասնամյակն առաջարկել էլ էլ ինչ մոտ և առաջարկում էր, որդեսգի վեց մեծ տնայությունները նույն բովանդակությամբ ուղերձ հղեն Բարձր Դռանը՝ վերջինիս տարալորեցնելով ժամանակավոր մի հանձնաժողովը ստեղծել, որը օսման վերահսկչի գլխավորությամբ կուղարկվի Հայաստան՝ ջարդերն արգելելու և կարգ ու կանոն հաստատելու համար:

Պատասխանեցի, որ առաջարկը գործնականում կիրառելի է, և Իսալիան կմիանա դրան, եթե բոլոր վեց տնայությունները համաձայնություն տան:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

27

Իսալիայի արժանի գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Առաջանումովսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հոռ, 25 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4324

Բեռլինում մեր դեսպանը հեռագրել է.

«Այստեղի՝ Ֆրանսիայի դեսպանը դիմել է նաև Վերմանիայի կառավարությանը՝ Բարձր Դռանն ուղարկվելիք ուղերձի համար: Յագովն առանց հստակեցնելու [մանրամասները] դրականորեն է արձագանքել՝ նշելով, որ կմիանա դրան, եթե բոլոր տնայությունները համաձայնվեն և եթե վստահ լինեն, որ Թուրքիան կհամաձայնվի այդ առաջարկին: Յագովը կարծում է, որ Հայաստանի հարցում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև հստակ համաձայնություն չկա»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

28

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին
Հռոմ, 26 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4346

Հնարավորություն ունեցա հանդիպել Թուրքիայի դեսպանի հետ, որը փորձում էր վստահեցնել, որ Ֆրանսիայի՝ Հայաստան ուղարկվելիք վերահսկիչ [հանձնաժողովի] (այնտեղ անկարգություններն արգելելու համար) առաջարկը բխում է Թուրքիայի բահերից:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

29

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին
Հռոմ, 29 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4420

Պարոն դե Մերեյն ինձ սուսաց, որ դարոն Գիրսը Պալլավիչիին սեղեկացրել է, որ Ռուսաստանը մտադիր է Հայաստանը դարձնել արտոնյալ մի նահանգ՝ ինչդեռ Լիբանանն է: Պալլավիչիին և Վանգենիայնը դեմ են այդ մտադրությանը: Մերեյը ցանկանում էր իմանալ իմ կարծիքը և, միևնույն ժամանակ, հայտնեց, որ կոմս Բերթոլդը ևս դեմ է դրան: Պասասխանեցի նրան, որ ռուսական մտադրությունն, իմոք, վստահավոր է և այն կասեցնելու համար անհրաժեշտ է, որդեսգի Հայաստանում դադարեցվեն ջարդերն ու անկարգությունները, ուսի լավ կլինի ընդունել ֆրանսիական առաջարկը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

30

Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսին՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պեսերբուրգ, 29 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 891/244

Պարոն նախարար,

«Նովոյե Վրեմյա» թերթի այսօրվա համարում տեղ է գտել մի հոդված, որում ներկայացվում են այն փոփոխությունները, որ կրում է Ռուսաստանի նկատ-

մամբ հայ հասարակական կարծիքը: Ըստ այդ հոդվածի, 1908թ. երիթուրական հեղափոխությունը հայերի մեջ այնդիսի հույսեր էր արթնացրել, որ նրանք կարծում էին թե ռուսով Թուրքիայում կկարողանան համախմբվել, դառնալ ազդեցիկ էթնիկական այնդիսի միավոր, որ ձգողական կենտրոն հանդիսանար Ռուսաստանի և Պարսկաստանի հայ համայնքների համար: Նման հույսը հակառուսական տրամադրություններ էր առաջ բերել: Սակայն հույսը մարեց. երիթուրական վարչակազմն ավելի դաժան գտնվեց, քան արդյուկամիդյանը, և հայերը սկսեցին նայել Ռուսաստանին, որդես այն միակ տերությանը, որն ի վիճակի է փրկել իրենց: Հայերի նման մոտեցումը հետագայում կարող է իրականություն դառնալ, եզրակացնում է «Նովոյե Վրեմյան»: Հոդվածագիրն նման եզրակացության գալու համար հիմք է հանդիսացել ռուսամեծ այն զեկույցը, որ վերջերս ունեցել է հայերի առաջնորդը Դումայում: Նա հիշեցրել է, որ կայսեր Տիտղոսաբարձում առկա է նաև «Հայաստանի նահանգների տեր և տիրակալ» Տիտղոսը, բազմիցս վստահեցրել է Ռուսաստանի հանդեմ հայերի հավասարությունը և ցանկություն հայտնել, որ Փոքր Ասիայում անցկացվելիք բարեփոխումներն իրականացվեն Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ և հսկողությամբ:

Այս փաստն ինքնին լուրջ կարևոր է, քանզի բավական երկար ժամանակ ռուսահայերն այսչափ բարեկամական բառադարձար չէին օգտագործում իրենց ռուս տիրակալների հասցեին, սակայն վաղ է եզրակացնել, որ նման տրամադրություններ կան նաև Թուրքիայի հայերի շրջանում: Վերջիններիս հուզումների տառաճառները հիմնականում սոցիալ-տնտեսական են: Եթե թուրքական կառավարությունն իր մեջ ուժ չգտնի Արևելյան Անատոլիայում արդարություն հաստատելու համար, որին, ի դեպ, ուղղված է բարեփոխումների այս ողջ գործընթացը, ապա հայերն, ամենայն հավանականությամբ, իրենց հայացքները կուղղեն դեպի Ռուսաստան: Դա կլինի տառադրության անհրաժեշտության արդյունք, քանզի թուրքահայերի շրջանում ազգային ձգտումները մինչ այժմ հաստատված չեն և չունեն համակարգված բնույթ: Սակայն, եթե չենք խոսում դեպի Ռուսաստան հայերի կողմնորոշման մասին, կարող ենք վստահաբար ասել, որ Բաբր Դռան նման բաղադրականությունը և տերությունների կողմից նման բաղադրականության հանդեմ զիջողական վերաբերմունքը կհանգեցնի նրան, որ հայերը Ռուսաստանին կդիմեն՝ որդես միակ փրկիչ: Ամեն դեպքում հայերի դիրքորոշման փոփոխության համար տեսերթուրքյան թերթի արտահայտած գոհունակությունը վաղաժամ է, և, նույնիսկ, կարող է չիրականանալ արդագայում, եթե Բաբր Դռան անհատապես բարեկամ իր վարչակարգը այդ վեց վիճակներում և նշանակի հմուտ նահանգապետներ՝ չալով նրանց լայն իրավունքներ:

Կառլոս

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթուղթ, հ. LXVI, թիվ 560:

31

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Փարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 30 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 3524/654

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեմ Ձերդ Գերազանցությանն ուղարկելու Ռուսաստանի դեստանասան առաջին դրագոմանի մեկամբ բարեփոխումների այն նախագիծը,³⁰ որը տարոն Գիրսն այսօր ներկայացրեց դեստանների հավաքին: Որովհետև այդ փաստաթուղթը բնության հանձնել հասուկ հանձնաժողովին, որը կազմված կլինի յուրաքանչյուր դեստանասան մեկ աշխատակցից: Ռուսաստանի և Անգլիայի դեստանները լիազորել են իրենց առաջին դրագոմաններին, իսկ մյուսները՝ ավելի ցածր տասնյակների: Ես ևս, ինչպես և Ավստրիայի և Գերմանիայի դեստանները, նույնպես համարեցինք երկուրդ տարբերակը: Լիազորել են կավալեր Քաբերին, որը բավական երկար ժամանակ աշխատում է այստեղ և հաջածանոթ է խնդրին: Նրան կարգադրել են բնակությունների ժամանակ չցուցաբերել լեզված նախաձեռնություն, մեծապես համագործակցել Ավստրիայի և Գերմանիայի իր գործընկերների հետ, գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի հաղթանակի բարեփոխումներին թուրքական նկարագիր տալու սկզբունքը, (ինչպես դա հաստատվեց 1895թ. հոկտեմբերի 20-ի դեկրետում), չթափանցել իր ընդդիմադիր կեցվածքը Ռուսաստանի բոլոր այն նախաձեռնությունների առնչությամբ, որոնց միջոցով փորձ կարվի Հայաստանին տալ Լիբանանի օրինակով մի կարգավիճակ:

Հավաստեցեմ եմ, որ այսպիսով ներկայացրել եմ Ձերդ Գերազանցության կարգադրությունները:

Փարունի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 559:

32

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Փարունիին
Հռոմ, 30 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4454

Բեռլինի մեր արհայական դեստանը հեռագրել է հետևյալը.

«Այստեղ ևս դեմ են այն զաղափարին, որ Հայաստանը տեսք է Լիբանանի օրինակով դարձնել արևմտյալ նահանգ: Յազուլն ինձ ասաց, որ չի կիսում Բեռլ-

թուղի այն կարծիքը, ըստ որի նա դեմ չէ ֆննդության առնել Մանդեւլսամի³¹ ծրագիրը: Յագովը կարծում է, որ այս հարցում չափազանց խոհեմ լիցի՞ն»:

Հաստատում եմ Յագովի կարծիքը:

Սան Ջուլիանո

ԻՎԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

33

Իսալիայի արսաֆին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին
Հռոմ, 1 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4475

Տեղեկացնում եմ ի գիտություն, որ Մերեյն այսօր ինձ ասաց, որ Բերթոլդը հավանություն է սվել ֆրանսիական առաջարկին՝ Փոֆր Ասիայի ութ վիլայեթներ ուղարկել թուրք հասուկ կոմիսար:

Սկալեան

ԻՎԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

34

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 2 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 477

Դեստանասների ներկայացուցիչների հավաքը, որը լիցի է ֆննարկել Մանդեւլսամի ծրագիրը, հետաձգվեց մինչև վաղը: Ձեզ արդեն ուղարկել եմ այդ նախագիծը, որի համար հիմք են հանդիսացել 1895թ. դեկտեմբեր, Թուրքիայի՝ եվրոպական վիլայեթների մասին 1880թ. ընդունված օրենքը, և, նույնիսկ, Լիբանանին առնչվող արձանագրության դրույթները: Եթե ընդունվի այս ծրագիրը, դա նշանակում է Արևելյան Ամասոլիայի վիլայեթներին չափազանց ինֆնավարություն:

Պալլավիչինին, Վանգենհայմը և ես որոշեցինք միանգամից չընդդիմանալ այդ ծրագրի ֆննարկմանը, որդեսգի առաջ չբերենք Տեղի հայկական կոմիտեների հուզումը և չմասնակցենք Անգլիայի խաղին, որը, դեմ լինելով Հայաստանի ինֆնավարությանը, նախընտրում է, որ դրա դեմ առաջինը հանդես գան մյուս տերությունները: Հասուկ հանձնաժողովում ընդգրկված մեր ներկայացուցիչներին կարգադրել ենք առայժմ ընդգծված ընդդիմադիր կեցվածք չընդունել, և ժամանակ շահելու նպատակով Մանդեւլսամին հղել բազում հարցեր:

Մանդելստամի ծրագրի առաջ գալն ավելի բարդացրեց առանց այն էլ բարդ իրավիճակը: Այժմ Հայաստանի հետ կառված դեղինը երկու ձևով կարող են զարգանալ. կամ Ռուսաստանը, Տեմեկով, որ չի կարողանում դիմադրել իր ծրագրի հանդեմ առաջ եկած ընդդիմությանը, կհայտարարի, որ դուրս է գալիս խաղից, ինչն էլ առաջ կրերի այնուխիսի հուզումներ, որ նրա համար հիմք կհանդիսանան ռազմական միջամտություն կատարել, կամ, տրոհելով իր առաջարկի վրա, նա կհասնի հաջողության՝ ստանալով հաղթողի փառք, որն էլ Գերմանիային հնարավորություն կտա մնալ սցենար մեկնել նաև Կիլիկիայի հայերի համար:

Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս դեղինում ասիական Թուրքիայի մեծ խնդիրը սեղանին կդրվի իր ողջ բովանդակությամբ:

Գառոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

35

Իսախայի արսաֆին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գառոնիին

Հռոմ, 3 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4527

Տեղեկացնում եմ ի գիտություն, որ տարոն Ֆլոսովն³² ինձ հաղորդեց, որ գերմանական կառավարությունը ևս հավանություն է տվել ֆրանսիական առաջարկին՝ Փոֆր Ասիայի ուր վիլայեթներ ուղարկել հասուկ կոմիսար, որը տեսք է լինի բուրժահոլասակ:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

36

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գառոնիին՝

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 4 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 481

Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների հարցը բնարկելու համար երեկ Տեղի ունեցավ հասուկ հանձնաժողովի նիստ: Այն վարում էր Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչը, որը բացման խոսքից հետո հայտարարեց, որ հաշվի առնելով այն փաստը, որ Բաղձ Դուռը դեսպաններին է ներկայացրել

Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում բարեփոխումներ անցկացնելու սեփական ծրագիրը, քննարկումները դեռ է սկսել հենց այդ նախագծից:

Դեստանների վերջին հավաքի ժամանակ ես ևս ասացի, որ լավ կլինի Բաճր Դոան առաջարկած բարեփոխումների ծրագիրը Մանդելցսամի ծրագրի հետ միասին ներկայացնել հասուկ հանձնաժողովի քննարկմանը: Հասուկ հանձնաժողովը, չկարողանալով համաձայնության գալ այս հարցի շուրջ, դադարեցրեց երեկվա աշխատանքները:

Պալլավիչինի և Վանգենհայմը կիսում են իրենց ներկայացուցիչների դիրքորոշումը, որն ինձ էլ է ճիշտ թվում: Ամեն դեպքում հարցը կֆինանսվի հաջորդ նիստին:

Նշանակամայի տեղեկացնել նաև, որ Թուրքիայի արագորժնախարարի գրասենյակի ղեկավարը մեր առաջին դրագոմանին խնդրել է, որդեգրի ինձ ասի, որ թուրքական կառավարությունը հաշվի չի առնի հասուկ հանձնաժողովի այս քննարկումները, քանզի արդեն սկսել է գործողության մեջ դնել բարեփոխումների իր ծրագիրը և հուսով է, որ իսլավական կառավարությունը կաջակցի իրեն:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

37

Իսալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝

Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Բեռլինում
Իսալիայի դեստաններից

Հոռն, 5 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4545

Այստեղի՝ Թուրքիայի դեստանն ինձ ներկայացրեց մի հուշագիր, որում Մահմուդ փառայի կառավարության կողմից մշակված ներքին բարեփոխումների համառոտ նկարագրից հետո նշվում է, որ ներկա կառավարությունը որդեգրել է այդ նույն սկզբունքները և քանի որ արդեն որոշվել են արևելյան վիլայեթներ ուղարկվելիք յոթ զորագնդերի ղազնոնյաները և ռեզի ժանդարմերիայի երկու վերահսկիչները, ուստի նրանք շուտով կստանան իրենց ղարաակառությունները և նրանց լիազորությունների մեջ կմտնեն ժանդարմերիան, արդարադատությունը, հասարակական աշխատանքներն ու գյուղատնտեսությունը:

Հուշագրում նշված է նաև, որ օսմանյան նախարարությունները կունենան օտարերկրացի խորհրդականներ և վերահսկիչներ, իսկ որոշ վարչություններում աշխատանքի կընդունվեն օտարերկրացի աշխատակիցներ:

Սկալեան

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

38

Իսալիայի արսափն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին
Հռոմ, 9 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4642

Պետերբուրգի մեր արհայական դեստանը հեռագրել է.

«Սազոնովն ինձ ասաց, որ տասրասվում են ռուսական դեստաններին մի
Եղաբերական ուղարկել, որտեսգի նրանք չեղի կառավարություններին ծանո-
թացնեն հայկական բարեփոխումների նկատմամբ ունեցած ռուսական դիր-
ուժմանը: Նման Եղաբերականի իմաստն, ամուսն, վստահության մթնոլորտի
ձևավորումն է ռուսական անկեղծության նկատմամբ, ինչպես նաև՝ բարեփո-
խումների անցկացման հրահանգությունն ընդգծելը»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

39

Իսալիայի արսափն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին
Հռոմ, 9 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4646

Վիեննայի մեր արհայական դեստանը հեռագրել է.

«Կոմս Բերթոլդն ինձ ասաց, որ Պալլավիչինին հասուկ հանձնաժո-
ղովի նիստերի մասին իրեն ուղարկել է նույն ժողովությունը, ինչ Ջերդ
Գերազանցությունը ստացել է Կոստանդնուպոլսի մեր արհայական դեստա-
նից: Նա ավելացրեց, որ Պալլավիչինին լուր անհանգստացած է այն ծանր
իրավիճակով, որ առաջ է բերել Մանդելսամի ծրագիրը»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

40

Իսալիայի արժափն գործերի փոխնախարար Սկալետան՝
Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Բեռլինում
Իսալիայի դեսպաններին

Հոռն, 9 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4647

Վիեննայի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Կոմս Բերթոլդն ինձ ասաց, որ լիովին կիսում է հասուկ հանձնաժողովում Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցչի ճեսակետն առ այն, որ հանձնաժողովը բարեփոխումների հարցի բնարկման համար լեւս է հիմք ընդունի Բարձր Դռան առաջարկած նախագիծը և ոչ թե՝ Մանդեւլսամի ծրագիրը»:

Սկալետ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

41

Իսալիայի արժափն գործերի փոխնախարար Սկալետան՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հոռն, 10 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4674

Որդես անձնական ճեսակետ ճեղեկացնում եմ Ձերդ Գերազանցությանը, որ իմ կարծիքով Հայաստան ուղարկվելիք հասուկ կոմիսարը լեւս է թուրք լիւնի և ոչ թե եվրոպացի, որը կարող է վսանգավոր նախադեղ դառնալ: Պեւս է ջանք չխնայել՝ Հայաստանում ջարդերը կանխելու համար, իսկ ինչ վերաբերում է բարեփոխումներին, աղա լեւս չէ լաւ լողել դրանց վրա, մինչև Թուրիայի բողարկյալ մասնատումը:

Սկալետ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

42

Իսալիայի արժափն գործերի փոխնախարար Սկալետան՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հոռն, 11 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4697

Իմ թիվ 4642 հեռագիրը.³³

Պետերբուրգի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Հայկական բարեփոխումների մասին ռուսական ժողաբերականն այսօր կողարկվի արճերի ռուս դեսպաններին: Դրանում ասվում է, որ Ռուսաստանը

313

դեմ է Թուրքիայի մասնասմանը և համոզված է, որ նրա սարածքային ամբողջականությունը մեծ հաշվով կապված է հայկական նահանգներում խաղաղության հաստատման հետ, որը, սակայն չի իրագործվի, եթե մեծ տերություններն իրենց ձեռքը չառնեն բարեփոխումների անցկացման այս գործընթացը, որ կայսերական կառավարությունը բազմիցս ներկայացրել է նրանց ուժադրությանը: Ռուսական կայսրությունը չի կարող հանդուրժել անադիայի այն իրավիճակը, որը կարող է վստահավոր հետևանքներ ունենալ Կովկասում: Վերջին նորությունները հաստատում են բոլորի հույսերը սղառնալիքները: Տեղական թուրքական իշխանությունների անփորձությունն ու թուլությունն ահազանգ են այնդիսի իրադարձությունների, որոնց նկատմամբ Ռուսաստանը չի կարող անհարգել մնալ: Նման իրավիճակում տերությունների միջև հստակ համաձայնությունն անհրաժեշտ է՝ հետագա դժվարությունները կանխելու համար»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

43

Իսալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին
Հռոմ, 11 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 4700

Լոնդոնի մեր արհայական դեստանը հեռագրել է. «Երկու օր առաջ դարձն Գրեյն ինձ ասաց, որ իր կարծիքով Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների համար նվազագույնը, որ կարելի է անել՝ 1895թ. բարեփոխումների ծրագրի բնությունն է, բանգի իրավիճակն այդ ժամանակից ի վեր չի փոխվել և նույնիսկ վասացել է: Ինչ վերաբերում է Կայսրության ողջ սարածքում բարեփոխումներ անցկացնելու հարցին, ադա նդասակահարմար է ուսումնասիրել Բարձր Դեան կողմից ներկայացված նախագիծը»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

44

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին
Հռոմ, 12 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4729

Հաստատում եմ, որ հասուկ հանձնաժողովում Հայաստանի բարեփոխումների
համար առաջինը ֆննդության առնվի Բարձր Դռան ներկայացրած նախագիծը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., քրթադանակ 161:

45

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 12 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 508

Դեսպանների խորհուրդը, ֆննարկելով Հայաստանի բարեփոխումների
հարցը, կարծում է, որ հասուկ հանձնաժողովը կարող է շարունակել իր աշխա-
սանքները՝ ֆննդության առնելով բարեփոխումների ռուսական և թուրքական
սարքերակները միաժամանակ: Հանձնաժողովը զումարել է երեք միաս՝ առանց
գործնական արդյունքի հասնելու: Մինչ այժմ ֆննարկվել են ռուսական նա-
խագծի առաջին հոդվածները՝ դրանք համեմատելով թուրքական նախագծի
համադասասխան հոդվածների հետ:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., քրթադանակ 161:

46

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 16 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 523

Տարբեր դեսպանասներին այսօր հասած տեղեկությունների համաձայն
թուրքական երկու զորագունդ երեկ իջեցվել է Ռոդոսթոյի ափ, ուր նրանք լա-
նաժավալ հարձակում են սկսել սեղի հայ բնակչության նկատմամբ՝ մեղադրե-
լով նրանց բուլղարացիների կողմից ֆաղափ ԵՐՋԱՖԱԿԱՆԱՆ աջակցելու մեջ:

1913

Քանի որ ինձ չեղեկացվեց, որ Կոստանդնուպոլսից բաժնիբաժնույններ են ուղարկվում վերոհիշյալ ֆաղափ հայերի դեմ ղայֆարելու համար, իսկ այդքան հայերի թիվը չափը հազարի է հասնում, ես անհատապես այդ փաստի վրա հրավիրեցի ֆաղափական գործերի սնորհների ուժադրությունը՝ հորդորելով նրան բոլոր միջոցներով կանխել հայերի դեմ ուղղված գործողությունները: Նա ինձ վստահեցրեց, որ այդ բովանդակությամբ կարգադրություն կուղարկի Տեղի թուրքական իշխանություններին: Նրան ասացի մաս, որ եթե հանկարծ ինձ չեղեկություններ հասնեն, որ մեր արքայական հղատակների կյանքը որոշ չափով վստահված է, առաջ անհատապես Ռոդոսթո կուղարկեմ մեր ռազմաճակատից մեկը, որն այս պահին հենց այդ փափերի մոտ է գտնվում:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

47

Իհալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իհալիայի դեսպան Գարրոնին
Հռոմ, 16 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4829

Բեռլինի մեր արքայական դեսպանը հեռագրել է.

«Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների մասին ռուսական Երջաբերականն այս երեկո չի հաղորդվել գերմանական կառավարությանը, որը ղեկավարում է Կոստանդնուպոլսում իր դեսպանի արդեն արած առաջարկը՝ որդես ֆննարկումների հիմք ֆնության առնել ռուսական և թուրքական նախագծերը միաժամանակ»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

48

Կոստանդնուպոլսում Իհալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իհալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 18 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 531

Վանգենհայմը դժգոհում էր, որ հասուկ հանձնաժողովի նիստերի ժամանակ իսլաացի, գերմանացի և ավստրիացի ղայփիտակները որոշ հարցերի շուրջ համաձայնեցված չեն գործել: Նորից կարգադրեցի Քաբերին, որ յուրաքանչ-

յուր նիստից առաջ նա հանդիպել է իր գործընկերների հետ և համաձայնեցնել իրենց դիրքորոշումները: Այդ ֆենարկումները, սակայն, ակադեմիական բնույթ են կրում, որովհետև Վանգենհայմն ինչ ֆանիցս կրկնեց, որ հանձնաժողովում իրենց աշխատանքը ժամանակ ձգելու նպատակ ունի, ֆանգի իր կառավարությունը մտադիր չէ ընդունել Մանդելսամի ծրագիրը:

Գառոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

49

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Լոուսանդնուդոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում, Բեռլինում և
Վիեննայում Իսալիայի դեստաններին

Հոռն, 22 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5074

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեստանն իր կառավարության անունից ինչ է սվել հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Մենք գոհունակությամբ ողջունել ենք Հայաստանում բարեփոխումներ իրականացնելու ռուսական նախաձեռնությունը, ֆանգի համոզված ենք, որ այդ Երջաններում կարգ ու կանոն հաստատելու համար, իրոք, միջոցառումներ են անհրաժեշտ: Ռուսական նախաձեռնությունն արդեն իսկ հաջողությամբ համոզել է Թուրքիային բարեփոխումների անհրաժեշտությունը և ստիպել է նրան՝ մշակել սեփական նախագիծը: Բարեփոխումների ռուսական նախագիծը, սակայն, որոշ առարկությունների տեղիք է տալիս: Վեց վիլայեթների միավորումը մեկ Հայաստանի մեջ, որն, ի դեպ, չի ներառի բոլոր հայերին, Թուրքիայի էթնիկ-աշխարհագրական մասնատմանն ուղղված առաջին ֆայլը կլինի, որն անխուսափելիորեն նման տրամադրություններ կստեղծի նաև Փոքր Ասիայի, Միհրիայի և Արաբիայի այլ Երջաններում, չնայած նրան, որ նման զարգացումները չեն մտնում նույն Սազոնովի մտադրությունների մեջ: Ելնելով այս տեսանկյունից և կարծելով, որ յուրաքանչյուր երկիր ինքն ինքն է վարի իր ներքին խնդիրները, նպատակահարմար ենք համարում, որ ֆննության առնվի բարեփոխումների թուրքական մի նախագիծ: Համոզված ենք, որ թուրքական գործողությունների ձախողումից հետո միայն լից է լիցենզի, որ բարեփոխումներն իրականացվեն համաձայն տեղությունների կողմից մշակված ծրագրի: Այժմ մենք ընդամենը կարող ենք խոստովել, որ Բարձր Դռանը՝ ավարտին հասցնել 1895թ. ընդունված իր ծրագիրը: Մեր համոզմամբ, այդ ծրագիրը ավարտին հասցնելու համար, լից է ստեղծել Թուրքիայի գլխավորությամբ վերահսկողական մի հանձնաժողով, որի անդամների կեսը կլինեն թուրքեր, իսկ մյուս կեսը՝ տեղությունների ներկայացուցիչներ:

Նման հանձնաժողովը, որը փնտրության կառնի հայերի ցանկություններն ու բողոքները, Տեղական վարչակազմի համար կմշակի գործողությունների ծրագիր, միևնույն ժամանակ թուրքերի համար ցանկալի աղավաղված կհանդիսանա, իսկ սերությունների համար՝ հսկողության հիանալի միջոց: Ամեն դեպքում, երկու նախագծերից մեկն ընտրվում է միայնակ, բայց թուրքական նախագիծը, որը, եթե հնարավոր է, կարող է լրացվել բիսուսոյա օգնականների ներգրավմամբ, ինչպես դա նախատեսված է 1895թ. դեկտեմբերին»:

Պարոն Ֆլոսովն ուզեց իմանալ իմ կարծիքը, և ես նրան դասասխանեցի, որ հավաստում եմ Ռուսաստանի մտադրությունների անկեղծությանը և համոզված եմ, որ նա այսօր չի ցանկանա խաթարել Թուրքիայի ասիական մասի տարածքային ամբողջականությունը, սակայն Մանդեղլեյսամի նախագիծն ինքնին, վստահավոր է, չնայած այն բոլոր դրական կողմերին, որ Տեղ եմ գտել դրանում: Մյուս կողմից՝ գերմանական հաղորդագրության մեջ ակնարկվող վերահսկիչ հանձնաժողովն, իրոք, կարող է ազդեցիկ գործոն լինել, որը համարժեք կլինի Մանդեղլեյսամի ծրագրին: Պետք է միջոցներ գտնել, որովհետև Ռուսաստանը գոհունակությամբ ընդունի գերմանական այս ծրագիրը: Բացի այդ, իրոք լուրջ գործողություններ պետք է իրականացվեն, այլապես ջարդերն ու հալածանքներն անխուսափելի կլինեն, որն էլ կարդարացնի Ռուսաստանի ներկա գործողությունները: Ամեն դեպքում պարոն Ֆլոսովին վստահեցրի, որ Իսալիան այս հարցում ևս ցանկանում է համաձայնեցված գործել իր դաշնակիցների հետ:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 563:

50

Փարիզում Իսալիայի դեսպան Տիսսոնին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Փարիզ, 23 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 539

Պարոն Պիֆոնը³⁴ ևս կիրառելի չի համարում Մանդեղլեյսամի ծրագիրը և հայկական բարեփոխումների մասին ունի գրեթե նույն կարծիքը, ինչ որ պարոն Ֆլոսովը: Ինչպես ինձ տեղեկացրեց պարոն Բերտին³⁵, պարոն Գրեյը ևս Պիֆոնի կարծիքին է:

Տիսսոնին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 565:

51

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարրունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 24 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 561

Հայաստանի բարեփոխումների գործով հասույկ հանձնաժողովի նախօրեի նիստում, որը թվով յոթերորդն էր, գերմանացի և ավստրիացի դասվիրակները հանդես եկան մի հայտարարությամբ: Մեր դասվիրակը, որ նախադես տեսչակ չէր դրա մասին և չուզեցնալով ֆաղափական երանգ սալ դրան, այդ դահին գերծ մնաց բացատրություններ տախանջելուց, երբ նրանք վերջացրին, շատեց հայտարարել, որ աջակցում է այդ ծրագրին: Ահա այդ հայտարարությունը.

«Ավստր-հունգարական և գերմանական դասվիրակները մնում են իրենց այն կարծիքին, որ հայերով բնակեցված վիլայեթներում անցկացվելիք բարեփոխումները ղեկս է հիմնված լինեն օսմանյան օրենքների և 1913թ. հուլիսի 1-ին Բարձր Դռան կողմից դեսպանասներին ուղարկած գլխավոր վերահսկիչների գործառնությունները կարգավորելու մասին նոտայի վրա, որոնք լիակատար դարձնելու համար անհրաժեշտ է թուրքական կառավարությունից տախանջել կոնկրետ լրացումներ: Նորասկսհարմար է Բարձր Դռնից տախանջել.

1. Համաձայնել, որ գոյություն ունեցող օրենքների և գործառնությունների, ինչդես նաև գլխավոր վերահսկիչների կողմից կատարված առաջարկների գործադրումը վերահսկվի հասույկ այդ նոտասակով կազմված եվրոպական մի հսկիչ կառույցի կողմից.

2. Վիլայեթների վարչակազմերում տեխնիկական խորհրդասուների ներգրավում.

3. Ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների համար այնդիսի երաշխիքներ, որ նրանք համամասնորեն ներկայացված լինեն գլխավոր խորհուրդներում՝ իրենց օրենսդրական և ֆինանսական դարսականությունները կատարելու և կարգավորելու համար.

4. Համաման երաշխիքներ՝ նաև սանջակների վարչական խորհուրդներում ներկայացված լինելու համար.

5. Այն վիլայեթներում, որ հայերը մեծամասնություն են, ստեղծել ոսիկանական և ժանդարմերիայի խմբեր, որոնց աշխատանքներին կմասնակցեն նաև օսարերկրացիները.

6. Վերացնել բոլական հեծելագործ.

7. Այն վիլայեթներում, որ հայերը մեծամասնություն են, ղեկս է ընդունվել այն սկզբումը, որ նրանք համամասնորեն զբաղեցնեն վարչական դատարանները»:

Այսօր հանձնաժողովը նիստ էր գումարել, որի ընթացքում հնարավոր չէր դալ որևէ համաձայնության գալ: Ավստր-հունգարացի և գերմանացի դաս-

վիրակներն անսասան էին իրենց հայտարարության մեջ, ռուս դասվիրակն էլ իր նախագծից չէր ցանկանում որևէ զիջում կատարել: Հանձնաժողովի նիստն ավարտվեց հայտարարությամբ՝ ըստ որի դեսպանները կսեղեկացվեն իրավիճակի մասին:

Գարունի

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

52

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հռոմ, 29 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5306

Պարոն դեսպան,

Ձեր թիվ 561 հեռագիրը³⁶ ուղարկել եմ արտերկրի մեր դեսպաններին՝ դրան ավելացնելով հետևյալը.

«Ձերդ Գերագանցությունը կարող է համադասասխսան կառավարություններից սեղեկացնել, որ մեր դաշնակիցների արած հայտարարության առաջին, հինգերորդ և վեցերորդ կետերը բավական լուրջ երաժխիմներ կարող են ստեղծել, և իմ կարծիքով կարելի է փորձնականորեն գործի դնել դրանք, նախքան Թուրքիայից ավելի արմատական բարեփոխումներ ղախանջելը»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

53

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հռոմ, 1 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5381

Վիեննայի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Կոմս Բերթոլդի հետ Հայաստանի բարեփոխումների հասուկ հանձնաժողովի նիստում ավարտ-հունգարական և գերմանական դասվիրակների արած հայտարարության մասին գրուցելիս նրա ուժադրությունը բևեռեցի այն փաստի վրա, որ Ձերդ Գերագանցության կարծիքով դրա առաջին, հինգերորդ և վեցերորդ կետերը բավական լուրջ երաժխիմներ կարող են ստեղծել, և կարելի է փորձնականորեն գործի դնել դրանք, նախքան Թուրքիայից ավելի արմատական բարեփոխումներ ղախանջելը:

Ինձ ղաօսասխանեց, որ խնդրի առիթով մեզական կաղի մեջ է գերմանական կառավարության հեռ և անղայման մրանց կեղեկացնի մման մոեեցման մասին»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՊԱ, Թուրքիայի դեսղանասուն 1829-1937թթ., թղթաղանակ 161:

54

Կոստանդնուղոլսում Իսալիայի դեսղան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի մախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուղոլիս, 4 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 588

Քաբերսն ինձ ասաց, որ Հայասանի բարեփոխումների հասուկ հանձնաժողովի յոթերորդ միսի ժամանակ ավստր-հունգարական և գերմանական ղաօսվիրակների հնչեցրած հայտարարությունը փոխանցվել է համաղաօասխան դեսղաններին: Նա ասաց մաև, որ իրեն և իր գործընկերներին թվում է, որ Բարձր Դուռը չի առարկի ընդունել այդ ղաահանջները և դրան դեմ չի լինի մաև անգլիացի ղաօսվիրակը:

Գարունի

ԻԱԳՆՊՊԱ, Թուրքիայի դեսղանասուն 1829-1937թթ., թղթաղանակ 161:

55

Իսալիայի արսաֆին գործերի մախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուղոլսում Իսալիայի դեսղան Գարունիին
Հոռն, 5 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 5489

Փարիզի մեր արֆայական դեսղանը հեռագրել է.

«Պարոն Պիֆոնի հեռ Հայասանի բարեփոխումների հասուկ հանձնաժողովի միսում ավստր-հունգարական և գերմանական ղաօսվիրակների արած հայտարարության մասին գրուցելիս մրան ևեղեկացրի, որ Ջերդ Գերազանցության կարծիքով դրա առաջին, հինգերորդ և վեցերորդ կեեերը բավական լուրջ երաժխիմներ կարող են սևեղծել, և կարելի է փորձնականորեն գործի դնել դրանք մախման Թուրքիայից ավելի արմասական բարեփոխումներ ղաահանջել:

Ինձ ղաօսասխանեց, որ ֆրանսիական կառավարությունը դեռևս մնուղայան չի առել հարցը, և մի բանի օրից ինձ կեղեկացնի իրենց կարծիքը»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՊԱ, Թուրքիայի դեսղանասուն 1829-1937թթ., թղթաղանակ 161:

56

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունին
Հռոմ, 5 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 5490

Պետերբուրգի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Հայաստանի բարեփոխումների հարցի շուրջ Գերմանիայի դեսպանը երեկ հանդիպել է այստեղի արտգործնախարարին և նրան դարձյալ հավաստիացրել, որ իր կառավարությունը ցանկանում է այս խնդրում համագործակցել Ռուսաստանի հետ, սակայն արդարացված չի համարում և, նույնիսկ, վստահեցրել է համարում Ռուսաստանի կողմից առաջարկվող հայկական վիլայեթների միավորումը մեկ վարչական միավորի մեջ: Իր հերթին Սազոնովը վստահեցրեց կոմս Պուրսալեսին,³⁷ որ Ռուսաստանն իր գործողություններում թափնված նպատակներ չունի և, ինչդեռ Գերմանիան, լաիսգրգիռ է, որդեսգի Թուրքիան ամրադնդված լինի Անատոլիայում: Նա ավելացրեց նաև, որ բարեփոխումների իրենց ծրագիրը բաց է նոր առաջարկների և լրացումների համար, ինչդեռ նաև հնարավոր համարեց նախատեսված վարչական մեկ միավորի բաժանումը երկու մասի: Վերջում Սազոնովը ղոնդեց, որ վերահսկիչները լինեն հիստոնյա և նշանակվեն այն սկզբունքով, որը գործում է Լիբանանի կառավարիչ նշանակելիս:

Պուրսալեսին հարցրեցի, թե արդյոք հնարավոր է, որ Հայաստանի հարցում Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև աղագայում դաշինք ստեղծվի, և նա ղասասխանեց, որ կողմերը դրա համար ունեն բավականին դրական ղասաճամներ, սակայն սկզբունքային սարաճայնությունները ևս հիչ չեն»:

Խնդրում են հաղորդել ինձ Ձեր կարծիքը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթաղանակ 161:

57

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 7 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 600

Պասասխանում են Ձեր թիվ 5490 հեռագրին:³⁸

Իմ բոլոր հաղորդագրություններում ես այն կարծիքին եմ եղել, որ Օսմանյան կայսրության սարածֆային ամբողջականության ղահողանման տեսանկ-

յունից նդասակահարմար չէ Հայաստանի բարեփոխումներին տալ այնպիսի բնութագիր, որը կնմանվի ինքնավարության որևէ ձևի: Քանզի փորձը ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կայսրության համար նման կարգավիճակները վստահավոր են: Հասարակական անվստահություն և արդարադատություն, ահա այն ամենը, ինչ Հայաստանին անհրաժեշտ է, և, իմ կարծիքով, թուրքական կառավարության կողմից վերջերս տրված կարգադրությունները, որոնք համալրված էին ավստրո-հունգարական և գերմանական լոգիստիկների հայտարարության սկզբունքներով, դրանց համար բավարար երաժիշի են հանդիսանում:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեստանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

58

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեստան Գարրոնին

Հոտմ, 8 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5577

Պետերբուրգի մեր արհայական դեստանը հեռագրել է.

«Ինչ թվում է, որ ռուսական կառավարությունը մտադիր է Ադրիանապոլիսի հարցի բնարկման ժամանակ դնել նաև Հայկական հարցի լուծումը, բայց՝ առանց դրանք իրար կադելու: Այս առթիվ Սադոնովն ինչ ու Գերմանիայի դեստանին քանիցս ասաց, որ չնայած Ռուսաստանը կարող է զիջել և համաձայնվել վեց վիլայեթները երկու մասի բաժանելուն, սակայն երբեք չի հրաժարվի այն սկզբունքից, ըստ որի դրանց վերահսկիչների նշանակման երաժիշիները ղեկ է ադահովված լինեն Լիբանանի կառավարչի նշանակման համար հաստատված սկզբունքով»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեստանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

59

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեստան Գարրոնին՝

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 12 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 614

Թվում է թե հայերը, կասկածելով, որ մեծ տերությունների այս բնարկումների արդյունքում ծնվելիք բարեփոխումները կկիրառվեն գործնականում, կար-

1913

ծում են, որ ավելի նախահարմար է իրենց համար համաձայնության գալ քուրական կառավարության հետ և ընդունել նրանց կողմից առաջարկվող ծրագիրը, որը համալրված է հասուկ հանձնաժողովի նիստի ժամանակ արված ավսրո-գերմանական դասվիրակների հնչեցրած հայտարարության դրույթներով: Նրանք, միգուցե, կոպահանջեն, որ Հայաստանը բաժանվի երկու մասի, որտեղ, նոր հրահանգներն իրականացնելիս, կլինի համագործակցություն Եվրոպայի հետ և կերաւիաւորվեն հավասարության սկզբունքները:

Գառոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., քրթադանակ 161:

60

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գառոնիին

Հռոմ, 15 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5745

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 614 հեռագրին:³⁹

Հայերի նման դիրքորոշումը համահունչ է թե՛ իրենց, թե՛ Թուրքիայի և թե՛ մեր հետաքրքրություններին, ուստի Ձերդ Գերազանցությանը խնդրում եմ ներանկատելն աջակցել դրան:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., քրթադանակ 161:

61

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Բորդոնարոն՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պետերբուրգ, 6 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 545

Պարոն նախարար,

Գաղտնի կերպով տեղեկացա, որ ռուսական կառավարությունը Հայաստանի խնդրի առնչությամբ մտքերի փոխանակություն է ունեցել գերմանական կառավարության հետ: Պարոն Ներսուվը,⁴⁰ այստեղի գերմանական դեսպանատան հանձնակատարին գոհունակություն է հայտնել, Բեռլինում իրենց այդ հայլը դրականորեն ընդունելու համար:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 567:

62

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 8 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 703

Այստեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատարը նոր առաջարկներ է ներկայացրել Կոստանդնուպոլսում Հայաստանի բարեփոխումների համար անցկացվող բնակչությունների համար: Ինչդեռ ինձ տեղեկացրեց Պարոն Յագուվը, խոսքն այն մասին է, որ այժմ ռուսական կողմը ցանկանում է Հայաստանից ձևավորել ոչ թե մեկ վարչական կենտրոն, ինչդեռ դա նախատեսված է Մանդեղլեցամի ծրագրում, այլ այն բաժանել երկու նահանգների, որոնց սահմանները, սակայն, չեն համընկնի ներկայիս վիլայեթների սահմաններին: Նախքան դատաստանելը, Պարոն Յագուվը ցանկություն է հայտնել առավել խստակ տեղեկություններ ստանալ Վանգենհայմից:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 568:

63

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Թերափա [Կոստանդնուպոլիս], 9 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 689

Պարոն Վանգենհայմը հաստատեց, որ Հայկական հարցի առնչությամբ ռուսական կառավարությունն, իրոք, մտքերի փոխանակման առաջարկություն է ուղարկել գերմանական կառավարությանը: Նա չի հավաստում նաև, որ ինչ որ դաշինք կստեղծվի այդ երկու երկրների միջև, քանզի նույնիսկ այն դեպքում, երբ տեղություններին կհաջողվի ընդհանուր համաձայնեցված մի ծրագիր կազմել, լուրջ դժվար կլինի դա դատարարել թուրքական կառավարությանը, որը, չնայած տեղի տալով տեղություններին, ընդունում է, որ բարեփոխումներ տեղի է անցկացնի, սակայն հոգալով չի ընդունի վեց վիլայեթներին հատուկ կարգավիճակ տալու գաղափարը, որը կհանգեցնի տեղության ներքին վարչակարգի վրա Եվրոպայի ազդեցության արածմանը, ինչն էլ հավասար կլինի նրա ինքնավարության իրավունքների նվազեցմանը:

Գործընկերոջ խոսակցությունից հասկացա նաև, որ Գերմանիան չի ցանկանում Ռուսաստանի հետ նման դաշինք կազմել, քանզի դա կնշանակի ճանաչել ռուսական ազդեցությունը Փոքր Ասիայում, որը ձեռնու չէ, մինչև որ

համանման մի երաժիշի էլ չսովի Գերմանիային: Սաքա նաև այն տղավորությունը, որ Գերմանիան, [այս հարցում] Ռուսաստանին չհակադրվելու համար, չի խուսափում քննարկումներից, սակայն մտադիր է գործել այնպես, որ ընդդիմանան նրա դաժնակիցները և ոչ թե՝ ինքը:

Այս օրերին ինձ մոտ եկավ Հայոց տասրհարհարանի առաջնորդը և ասաց, որ հայ բնակչությունն անհամբերությամբ է սղասում խոստացված բարեփոխումներին: Նրա ուժադրությունը հրավիրեցի այն փաստի վրա, որ բարեփոխումների բանակցային գործընթացը չունի ցանկալի ընթացք, քանի որ Ռուսաստանի հասուկ միջամտությունը իրարանցում ու շփոթություն է առաջացրել: Նրան ասացի, որ հայերի համար առավել նդասակահարմար է անմիջական բանակցություններ սկսել թուրքական կառավարության հետ, և այդ դեղում տեություններն ավելի հանգիստ կարող են աջակցել նրանց, բարեփոխումների և անհրաժեշտ հսկողություն սահմանելու հարցում:

Ինձ թվաց, որ իմ մեկնաբանություններն ավելի քան համոզեցին [տասրհարհարանի] առաջնորդին, սակայն այն տղավորությունը սսացա, որ նրա այս քայլը համաձայնեցված էր ռուսական կողմի հետ:

Պարոն Մանդելստամը երեկվա մեր գրույցի ժամանակ դարձյալ ղնդում էր, որ միայն անհատաղ միջոցառումները կկանխեն սղասվելիք ծանր իրադարձությունները:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԻԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 569:

64

Պետերբուրցում Իսալիայի դեսղանասան հանձնակասար Բորղոնարոն՝ Իսալիայի արսաին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրց, 12 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 560

Ներասովին հարցրի, թե ուրանով են իրականությանը համաղասասխանում լուրերն այն մասին, որ Ռուսաստանը Հայկական հարցի առնչությամբ դիմել է Գերմանիային՝ մտերի փոխանակության համար: Նա տղասասխանեց, որ դրա տղաճառն այն տարաձայնություններն են, որ հասուկ հանձնաժողովում առաջ են գալիս ռուս և գերմանացի տղավիրակների միջև: Ռուսական կառավարության կարծիքով առավել նդասակահարմար է իր ծրագրերը ներկայացնել Բեռլինին և, ձեռք բերելով համաձայնություն, այն ներկայացնել հասուկ հանձնաժողովի քննարկմանը: Ռուսաստանը դիմել է Գերմանիային, քանզի վերջինս տղաժողովում է Թուրքիայի շահերը, որից էլ բխում են բոլոր հիմնական դժվարությունները: Ներասովը վստահ է, որ մտերի փոխանակության

ռուսական առաջարկի արագ ընդունումը Գերմանիայի կողմից համաձայնության կհանգեցնի: Չմանրամասնելով բնարկումների ընթացքը, [նա] ասաց, որ հիմնական խոչընդոտը կառված է եվրոպական հսկողության հարցի հետ: Հայաստանում վիճակը միշտ տայթունավանգ է, ինչդեռ ասաց Ներսիսյանը, և հայերի առաջնությունը մշտապես դիմում են Կոստանդնուպոլսին և Պետերբուրգին՝ խնդրելով անհատադ բարեփոխումներ իրականացնել:

Բորդոնար

ԻԱԳՆՊՊԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., քրթադանակ 332:

65

Իսախանի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում, Բեռլինում և Վիեննայում Իսախանի դեսպաններին

Հոռն, 15 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6318

Այստեղի՝ Ֆրանսիայի դեսպանատան հանձնակատարն ինձ տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիական կառավարությունը կողջունի, եթե տեությունների միջև համաձայնություն ձեռք բերվի՝ ստեղծելու այն երաժիշիները, որոնք ամրագրված են Հայաստանի բարեփոխումների համար կազմված ռուսական և բուրջական նախագծերում: Պարոն Բիլլին⁴¹ ավելացրեց, որ Ֆրանսիական կառավարությունն այս հարցի, և, ընդհանրապես, Կոստանդնուպոլսի հասուկ հանձնաժողովի որդեգրած քաղաքականության մասին, ցանկանում է իմանալ իսալական կառավարության դիրքում:

Պատասխանեցի դարոն Բիլլին, որ իսալական կառավարության կարծիքով Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումները ղեկ է հիմնված լինեն օսմանյան գործող օրենքների և դեսպաններին ներկայացված բարեփոխումների օսմանյան նախագծի վրա, որը ղեկ է համալրվի ռուսական նախագծի որոշույթներով: Նրան համոզեցի, որ ղեկ է գործել զգուշությամբ և չհատկել Հայաստանում արմատական այնդիսի բարեփոխումներ անցկացնել, որոնք Հայաստանին կհան առավել ընդգծված ինքնություն, քանզի այն կարող է վսանգավոր լինել Փոքր Ասիայի ամբողջականության տախտանման համար, որում այլ տեությունների հետ միասին, շահագրգռված են նաև Իսալիան և Ֆրանսիան:

Սան Ջուլիան

ԻԱԳՆՊՊԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., քրթադանակ 332:

66

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին
Հռոմ, 16 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6347

Բեռլինի մեր արհայական դեսպանասան հանձնակատարը հեռագրել է.

«Յագովն ինձ ասաց, որ գերմանական կառավարությունը, համաձայնությամբ զալու մեծ ցանկությամբ, բնության է առել ռուսական առաջարկը, քանզի Ռուսաստանը մեծապես ցանկանում է առաջ մղել Գերմանիային: Տառապանությունները հիմնականում երկու կետի առնչությամբ են: Մեկը վերաբերում է վերահսկիչների նշանակմանը. ըստ ռուսական կողմի՝ դա ղեկավար է կատարի Եվրոպայի, իսկ մեկը կարծում ենք, որ նման հարցը, որոշ վերադաստիարակներով, ղեկավար է թողնվի Թուրքիային: Յագովն կարծում է, սակայն, որ այս հարցի շուրջ հնարավոր է համաձայնության գալ:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ խնդրին, ապա Յագովն անհնար է համարում ընդունել այն եղանակը, որով, ըստ ռուսական առաջարկի, Հայաստանը ղեկավար է բաժանվի երկու մասի: Հայաստանը հորիզոնական կիսելու փոխարեն, որը քիչ քան աստիճանական է ներկայիս նահանգային վարչական բաժանման սահմաններին, Ռուսաստանն առաջարկում է այն բաժանել ուղղահայաց ձևով՝ ստեղծելով Արևմտյան և Արևելյան Հայաստաններ: Այնպես երևում է, որ Ռուսաստանի նպատակների մեջ է մտնում այդ արևելյան հասվածը վաղ քան ռուսական նահանգ դարձնելը:

Ամեն դեպքում, Գերմանիան չի ընդունի որևէ տարբերակ, որը դեմ կլինի Թուրքիայի ցահերին:

Վերջում Յագովն ասաց, որ Կոստանդնուպոլսում ձևավորված հասուկ հանձնաժողովն արել է այն ամենը, ինչ կարող էր, և այժմ հերթը դեսպաններինն է՝ միջոցներ գտնել համաձայնության գալու համար»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԻԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

67

Բեռլինում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Ֆրանկլինը՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 17 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 716

Յագովն հավաստեց, որ Գերմանիան և Ռուսաստանը համաձայնությամբ կգան բարեփոխումների հարցի շուրջ: Նրան թվում է, որ Ռուսաստանը

համաձայն է հրաժարվել Հայաստանն արևմտյան և արևելյան մասերի բաժանելու մտքից և ընդունել է հորիզոնական բաժանումը, որն ավելի համահունչ է Թուրքիայի վարչական բաժանման հետ: Իր հերթին Գերմանիան կարող է ընդունել, որ վերահսկիչները նշանակվեն տեղականների կողմից: Ամեն դեպքում Գերմանիան դեմ է, որ Թուրքիային ինչ որ բան ղարսադրվի, և ցանկանում է, որ տեղականների նախագիծը լինի թուրքական ծագերին և ցանկություններին համահունչ:

Յազովը գոհունակություն հայտնեց Ֆրանսիայի դեսպանասան հանձնակատարին Ջեր սված ղառասխանի կադակցությամբ և ասաց, որ լիովին կիսում է Ջեր կարծիքը:

Ֆրանկլին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

68

Պետերբուրգում Իսախանյի դեսպանասան հանձնակատար Բորդոնարոն՝ Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 19 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 564

Հնարավորություն ունեցա ղարոն Ներասովի հետ գրուցել Հայաստանի մասին: Նրան հարցրի, թե ի՞նչ կարծիք ունի ռուսական կառավարությունն այդ-
սեղի [Պետերբուրգում] Ֆրանսիայի դեսպանասան հանձնակատարին Ջեր
Գերազանցության սված ղառասխանի առթիվ: Նա ասաց, որ կայսերական
կառավարությունը լիովին կիսում է Փոքր Ասիայի տարածքային ամբողջակա-
նության ղահողանման իսալական կառավարության տեսակետը, և, առավել
բան որևէ այլ տեղություն, Շահագրգռված է դրանով: Ինչ վերաբերում է դրան
հասնելու եղանակին, այստեղ ռուսական կողմը դեմ է մեր մոտեցմանը և վս-
տահ է, որ միայն արմատական բարեփոխումները կարող են խաղաղություն
հաստատել Հայաստանում և ղահողանել Փոքր Ասիայի ամբողջականությունը,
մինչդեռ թույլ բարեփոխումները կունենան ձևական բնույթ և իրականում չեն
փոխի դեղերի արդի վիճակը: Ներասովը վստահ լինելով, որ Կոստանդնուպո-
լի ռուսական և գերմանական դեսպանների բանակցությունները դրական
արդյունք կունենան, ասաց, որ Հայաստանում վիճակն իրոք ծանր է, և վերջերս
էլ խոշոր անկարգություններ են տեղի ունեցել Արարատի մոտակայքում:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 570:

69

Բեռլինում Իսախայի դեսպան Բոլլասին՝

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 27 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 727

Պարոն Յագովը հաստատեց այն տեղեկությունները, որ սվեյ էր Ֆրանկլինին Հայաստանի բարեփոխումների շուրջ ռուսական կողմի հետ ընթացող բանակցությունների վերաբերյալ:

Ռուսաստանը հաստատեց հրաժարվել է Հայաստանն արևմտյան և արևելյան շրջանների բաժանելու ցանկությունից, Գերմանիան էլ, իր հերթին, որոշ զիջումներ է կատարել իր սկզբնական առաջարկներից:

Այսպիսով, Հայաստանի բարեփոխումների նախնական ծրագրի հաստատման շուրջ Կոստանդնուպոլսի երկու դեսպանների միջև համաձայնություն է ձևավորվել, որի մասին մրանցից յուրաքանչյուրը տվեց համապատասխան կապիտուլացիայի Մեծ Վեզիրի հետ: Այս մասին գերմանական կառավարությունը Հռոմի իր դեսպանատան միջոցով կտեղեկացնի մեր արքայական կառավարությանը:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԻԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 572:

70

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիզյանին՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլս, 27 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 744

Պարոն Գուլկնիչը⁴² Գիրսի անունից երեկ ինձ գաղտնաբար ծանոթացրեց այն հուշագրին, որն անցած երկուշաբթի օրը տարոն Գիրսը ներկայացրել էր Մեծ Վեզիրին: Այս հուշագրի բովանդակությամբ մի նոսա կդրստասվի, որը Բարձր Դուռը կուղարկի դեսպանատաններին՝ լրացնելու նախնական առաջարկները և կոնկրետացնելու այն բարեփոխումները, որ տեսք է իրականացվել Հայաստանում: Այս որոշումը կայացվել է ռուս և գերմանացի դեսպանների բանակցությունների արդյունքում, և նրանք սակ ունի ոչ միայն հասնել գործնական արդյունքի, այլ նաև՝ չառաջացնել թուրքական կառավարության զայրույթը: Ահա այդ հուշագրի վեց կետերը.

1. Բարձր Դուռը որոշել է դիմել տեղիքներին, որոնցից մեկը երկու վերահսկիչներ առաջարկեն Արևելյան Անատոլիայի երկու շրջանների համար: Մեկը՝ Էրզրում, Տրապիզոն, Սվազ, մյուսը՝ Վան, Բիթլիս, Խարբեռլ և Դիարբե-

փր: Այդ վերահսկիչների հետ ղայամանագիրը կկնքվի հինգ արի ժամկետով, որի ավարտին տնությունները կտեղեկացվեն:

2. Բարձր Դուռն այս երկու վերահսկիչներին լիազորում է սույթանին ներկայացնել բարձրագույն ղաւոններում և մագիստրատներում նշանակվող անձանց: Մյուս բոլոր ղաւոններում վերահսկիչները կարող են նշանակումներ կատարել ինքնուրույն:

3. Յուրաքանչյուր երջանում կլինի ընտրվի մեկ համագումար, որը բաղկացած կլինի հավասարադես՝ մուսուլմաններից և քրիստոնյաներից:

4. Նման համամասնությունը կղահողանվի նաև այդ երջանների մնացած գործառնություններն իրականացնելիս:

5. Բարձր Դուռը մեծ տնություններին հրավիրում է հսկելու բարեփոխումների իրականացման ընթացքը՝ իրենց դեսղանների և տեղի հյուղատնոսների միջոցով:

6. Բարձր Դուռը մտադիր է տնությունների առաջարկներով այլ բարեփոխումներ [ևս] իրականացնել Արեւելյան Ամասղիայում:

Մեծ Վեզիրը որևէ առարկություն չի արել հոււագրի առաջին չորս կետերի առնչությամբ, սակայն դեմ է եղել, որ դրա հինգերորդ կետում հսկողության իրավունք տրվի նաև հյուղատնոսներին: Այս անհամաձայնության ղաւառով ղաւոն Գիրը նրան չի ընթերցել հոււագրի վեցերորդ կետը:

ղարոն Գուլկնիչը վերջում ավելացրեց, որ ղարոն Գիրը ցանկանում է, որդեսգի դեսղանները հավաքվեն, երբ Բարձր Դուռնից ստանան այդ նոտան, և հույս հայտնեց, որ հետագա հավաքներին իսալական ղասվիրակն այլևս նման ընդդիմադիր կեցվածք չի որդեգրի ռուսական կողմի հանդեղ:

Երեկ բավական երկար գույց ունեցա փաստաբան և ղասգամավոր Չոհրաղի⁴³ հետ, որին այս փուլում կարելի է հայերի առաջնորդ համարել: Ինձ ասաց, որ ողջ հայ ժողովուրդը խորատես հիասթափված է այն հանգամանից, որ Իսալիան Գերմանիայի հետ միասին անցած գարմանն այդքան ընդդիմադիր կեցվածք էր որդեգրել հայերի օրինական ղահանջների նկատմամբ: Հույս հայտնեց, որ մեր մոտեցումներն այժմ դրականորեն փոխվել են և ինձ հասկացրեց, որ եթե այդդես է, աղա հայկական ազդեցիկ ուժերն ամեն ինչ կանեն, որդեսգի Իսալիան տնեսաղես մուսգ գործի Փոքր Ասիա:

Սահմանափակվեցի այն ղասասլանով, որ այդ մասին տեղյակ կղահեն Ձերղ Գերազանցությանը: Ուստի Ձերղ Գերազանցությանը խնդում են հարց առնչությամբ ինձ տեղեկացնել Ձեր կարծիքը:

Մոչենիգ

ԻԱԳՆՂԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 573:

71

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար
Մոչենիզոյին

Հռոմ, 29 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6615

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 744 հեռագրին:⁴⁴

Պարոն Գիրսի անունից Ձեզ տրված տեղեկատվության առնչությամբ կարող եմ տարոն Գուկկիչին հաղորդել, որ լաս ուրախ կլինեմ, եթե դեղմերն այնդես դասավորվեն, որ հնարավորություն ունենան Հայկական հարցի լուրջ համաձայնության գալ:

Կարող եմ նաև ավելի բարյացակամ դիրք գրավեմ նրանց նկատմամբ, քան Ռուսաստանի ներկայիս դիրքումն այլևս չի վսանգում Թուրքիայի ասիական հասվածի ամբողջականությանը: Ձեր գործընկերոջ հես լիումնեում կարող եմ ի նդաս հայ ժողովրդի տեսակետներ հայտնել, բայց ուլադիր եղեմ, որ դրանք չանցնեն այն սահմանը, որը կլարժի Թուրքիայի գայրույթը: Եթե նույնիսկ հայ ժողովուրդը կարող է այնդես անել, որ մենք տեստես ներքափանցենք Փոքր Ասիա, միևնույն է, մեզ համար ավելի կարևոր է Թուրքիայի հես ջերմ հարաբերությունների դահդանումը:

Մենք հսակ մլալել եմ մեր բարիդրացիական քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ, և Հայկական հարցի առնչությամբ մեր դիրքումն դայմանավորված է հենց այդ քաղաքականությունն ի ցույց դնելով: Այն ձեռքերումները, որ ունեցանք Ադալիայի լրջանում, ադացուցում են մեր քաղաքականության արդյունավետությունը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՊԱ, Քաղաքական լարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

72

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 2 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 765

Պարոն նախարար,

Գուկկիչին փոխանցեցի այն ամենը, ինչ կարգադրել էիք ինձ Ձեր թիվ 6615 հեռագրով:⁴⁵ Նա լաս գոհ էր Ձեր դատասխանից և ինձ խնդրեց Ձեզ փոխանցել իր ջերմ ողջույնները:

Վստահեցնում եմ Ձերդ Գերազանցությանը, որ Հայկական հարցի քննարկման ժամանակ, իսկ դա տեղի կունենա մոտ օրերս, խստագույնս կհետևեն հիշյալ հեռագրում Ձեր սկած հրահանգներին:

Մոչենիզո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., քրթադանակ 161:

73

ԻՏալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում և Վիեննայում Իտալիայի դեստաններին
Հռոմ, 4 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6755

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեստանասան հանձնակատարն ինձ է ներկայացրել Կոստանդնուպոլսի գերմանական և ռուսական դեստանների մեծածախ՝ հայկական բարեփոխումների նախագիծը: Այդ հանձնակատարն իր կառավարության անունից ինձ առաջարկեց դիմել թուրքական կառավարությանը, որդեսպի այն դիմի մեծ տեղություններին՝ նրանցից բարեփոխումների առաջարկ ստանալու համար, ինչպես դա նախատեսված է Վանգենհայմ-Գիրս նախագծի առաջին հոդվածով: Այդ հոդվածով Բարձր Դուռը ղեկավարի տեղի տեղություններին, քանզի նրանք են առաջարկելու Արևելյան Ամասոլիայի երկու շրջանների վերահսկիչներին, որոնց հետ թուրքական կառավարությունը հիմա զբաղված է լինելու և տեղություններից յուրաքանչյուրին տեղյակ է դառնալու այդ լայնածախների ավարտի մասին: Բարձր Դուռը ղեկավարի տեղի տեղությունները նրան առաջարկելու են այն բարեփոխումները, որոնք ներառված են այդ նախագծի մյուս հինգ հոդվածներում:

Նման մոտեցումը նպաստելու իմի համոզել Բարձր Դուռը և ոչ թե ձեռնում գործադրել նրա վրա: Գիրսն ընդունել է այս մոտեցումը Վանգենհայմի հետ ունեցած քննարկման ժամանակ, վերջինս էլ համաձայնել է ընդունել նախագծի երրորդ հոդվածը՝ կարծելով, որ Բարձր Դուռը չի ընդունի այդ հոդվածը, որով նախատեսվում է, որ յուրաքանչյուր շրջանում ղեկավարի լինի ընտրվի մեկ համագումար, որը բաղկացած կլինի հավասարադաս մուսուլմաններից և քրիստոնյաներից:

Այս հանձնակատարն ասաց, որ Վանգենհայմը ղեկավարի տեղի տեղություններին է հայտնել սրա հիման վրա բանակցություններ սկսել Թուրքիայի հետ, եթե Իտալիան և Ավստրո-Հունգարիան ևս չեն իրենց համաձայնությունը:

Կարծում եմ, նախադաս ղեկավարի է վստահ լինենք, որ Թուրքիան ինքնակամ կընդունի տեղությունների այդ առաջարկը և այն չի համարի վիրավորական, քանզի, կարծում եմ, Եռյակ դաշինքի անդամներից է լինում այս դաշինք Կոստանդնուպոլսի կառավարությանը չվիրավորելը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., քրթադանակ 332:

74

Բեռլինում Իսախայի դեսպան Բուլասին՝
Իսախայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 6 հոկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 752

Ինչդեռ Ձեր գերազանցությունը Հայաստանի բարեփոխումների մասին ասել էր այդքեղի [*Հռոմում*] Պերմանիայի դեսպանասան հանձնակատարին, Յագովի հետ խոսակցության ժամանակ նեցցի, որ Ձեր գերազանցությունը նդասակահարմար է համարում նախադես իմանալ Թուրքիայի վերաբերմունքն այդ հարցի շուրջ: Յագովն անմիջադես կառչեց այս մեքից և փոխադարձաբար վստահություն հայտնեց, որ իր կառավարությունը երբեք չի ցանկանում զնալ այնդիսի հայլի, որը կվնասի Թուրքիային: Միննույն ժամանակ նա ավելացրեց, որ լավ կլինի, եթե Թուրքիային մեղմ կերդով համոզենք, որ նա չմերժի արդյունավետ բարեփոխումների ծրագիրը:

Բուլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

75

Կոստանդնուդուլսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսախայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 6 հոկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 772

Իմ թիվ 744 հեռագրով⁴⁶ Ձեր գերազանցությանն արդեն ներկայացրել եմ այն իրավիճակն ու տրամադրությունները, որ տիրում են Հայկական հարցի ադազա քննարկման շուրջ: Այժմ դրանց ցանկանում եմ ավելացնել այն հուզումնալից վիճակը, որ տարբեր աղբյուրներից ինձ հասած տեղեկությունների համաձայն տիրում է հայերի շրջանում, և որը կարող է ցավալի իրադարձությունների առիթ հանդիսանալ:

Հայերն անհամբեր են և արդեն հոգնել են հառասանայա այս երկար ադասումից, որի ընթացքում օսմանյան կառավարության և Եվրոդայի խոստումներն ընդամենը մնացել են թղթի վրա: Ներկա քննարկումների և առկա բարեփոխումների ծրագրի անարդյունավետությունից խուսափելու համար հայերը մտադիր են մի մեծ ադասամբություն հրահել՝ զիտակցելով, որ այն նոր ջարդերի առիթ կհանդիսանա:

Այս միտքը նրանց չի վախեցնում և զերադասում են այդ տարբերակը, քան իրերի ներկա վիճակի ձգձգումը, որը Հայոց ադատարարանի սվյալներով տանում է ազգի դանդաղ, բայց հստակ ոչնչացմանը:

Ահազանգում են Ձերդ Գերագանցությանը, որ այդ արդսամբության հե-
սևանքներն անկանխասեսելի կարող են լինել:

Ուստի կարծում եմ կարելի է լուս չընդդիմանալ ռուսական նախագծի այն
դրույթներին, որոնք տեղ են գտել ռուս-գերմանական հուշագրում և որոնք դարձնում
Գիրքը հույս ունի ներկայացնել դեսպաններին առաջիկա հավաքին:

Մոչենիգո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

76

Իսախանյի արձագանք գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Վիեննայում, Լոնդոնում և Պետերբուր-
գում Իսախանյի դեսպաններին

Հոուն, 6 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6821

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեսպանատան հանձնակատարն այսօր իր կառա-
վարության անունից ցանկացավ իմանալ, թե արդյո՞ք ողջունում ենք հայկա-
կան բարեփոխումների հարցի շուրջ թուրքական կառավարության հետ Գիրքի և
Վանգենհայմի ձեռնարկած գործողությունները: Բնականաբար նրան դասա-
խանեցի, որ ողջունում ենք:

Բացառապես Ձեզ տեղյակ դառնալու համար ավելացնեմ, որ լուս ուրախ եմ,
որ Իսախանյան գոնե այս դառնի այդ նախաձեռնությունը թողնում է ուրիշներին:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

77

Իսախանյի արձագանք գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Վիեննայում, Լոնդոնում և Պետերբուր-
գում Իսախանյի դեսպաններին

Հոուն, 6 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6823

Այստեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանն այսօր ինձ հետ զրուցեց հայկական բարե-
փոխումների և դրանց նկատմամբ մեր այսչափ սառը վերաբերմունքի մասին:
Նրան հստակ դասախանեցի, որ մենք չենք ցանկանում այնպիսի դիրք գրա-
վել, որը թեկուզ փոքր ինչ ոչ բարեկամական կլինի Թուրքիայի նկատմամբ:
Բանգի ցանկանում ենք նրա հետ ունենալ լավ հարաբերություններ: Միևնույն
ժամանակ նեղեցի, որ հավասարաբար եմ, որ ի նդաս հայերի մեղաված բարեփո-
խումների կիրառումն անհրաժեշտ և հրատապ է, և այն բխում է հենց Թուրքիայի

ժողովի, քանի որ մեծ թվով մարդիկ, այդ թվում Ռուսաստանը, անկեղծորեն ցանկանում են լուրջապես թուրքի ասիական մասի տարածքային ամբողջականությունը:

Նա ինչ ասաց, որ Վանգենհայմը Իսթանբուլում է վերադառնում մի կարծիք, ըստ որի՝ եթե Պետերսբուրգը չափազանց ակտիվ դիրք զբաղի ի նկատմամբ բարեփոխումների, ապա Իսթանբուլում Բաբը Դան մոտ նրան կմեղադրի, որովհետև ոչ վստահելի գործընկեր:

Պատասխանեցի, որ Իսթանբուլի կողմից նման կարծիքի արտահայտումը ձիգ չէր լինի Պետերսբուրգի նկատմամբ, ուստի այն չի համադասախանում իրականությանը և կարծում եմ, որ նա վաղ է տեղեկացված, քանի որ Վանգենհայմը չէր կարող այդպիսի միջև արտահայտված լինել:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

78

Բեռլինում Իսթանբուլի դեսպան Բոլլասին՝

Իսթանբուլի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 7 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 759

Հայկական բարեփոխումների շուրջ Պետերսբուրգի նման ֆաղափարանությունն իմ կարծիքով լավ համահունչ է այս կառավարության հին և հայտնի մտադրություններին՝ մեծապես փորձել տարբեր բարեփոխումներ գտնել, որոնցից մեկի մասին, ըստ Կոմիտենցի, խոսել է Վանգենհայմը: Վերջինիս մասին կարող եմ ասել, որ լավ առիթներ եմ ունեցել լսելու նրան, որը միշտ անհավասարակշիռ խոսելու վարդեսություն է ցուցաբերել, և նրա արտահայտված կարծիքները հաճախ հեռու են իր կառավարության գաղափարներից:

Բոլլասին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

79

Բեռլինում Իսթանբուլի դեսպան Բոլլասին՝

Իսթանբուլի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 8 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 765

Այստեղ [Բեռլինում] ևս հասել են Հայաստանում սղատվող հուզումների մասին տեղեկություններ, որոնք կարող են ծանր հետևանքներ ունենալ: Յագովն

ինձ արդեն ասել է, որ հարգելով հանդերձ Թուրքիայի իրավունքները, դեռ և ազդի նրա վրա, որդեսզի վերջինս չհակադրվի բարեփոխումների ծրագրին:

Յիմերմանն⁴⁷ այսօր հաստատեց, որ իր կառավարությունն ընթացքի մեջ է դադարում այն ծրագրերը, որի մասին նշել էր Կոստանդնուպոլսի մեր դեստանասան հանձնակատարը: Վանգենհայմը, որ սկզբնապես ցանկանում էր, որ բարեփոխումներն իրականացվեն միայն Գերմանիայի և իր դաժնակիցների նախաձեռնությամբ, համոզվել է, որ հնարավոր չէ Հայկական հարցը բնարկել առանց Ռուսաստանի:

Յիմերմանն ինձ վստահեցրեց, որ դեստանների հավաքից առաջ, նախքան Կոստանդնուպոլսի իրենց ներկայացուցիչներին հրահանգներ փոխադրելու, դրանց մասին ինձ տեղյակ կդառնա, քանզի կարող է գործել Իսլամի հետ համաձայնեցված:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական քաղ P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

80

Իսլամի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսլամի դեստան Գարունիին

Հոռն, 8 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6861

Պարոն Ավառման ցանկացել էր իմանալ Ավստրո-Հունգարիայի կառավարության կարծիքը հայկական բարեփոխումների ռուս-գերմանական նախագծի վերաբերյալ: Պարոն Մաֆիոն⁴⁸ լուրջապես ասել էր, որ Ավստրո-Հունգարական կառավարությունը չի ընդդիմանում այդ նախագծին, քանզի վստահ է, որ բարեփոխումների այդ ծրագիրը ոչ մի կերպ չի վնասում Թուրքիայի շահերին:

Ես նույնպես կիսում եմ Վիեննայի կառավարության կարծիքը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադրանակ 161:

81

Կոստանդնուպոլսում Իսլամի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն

Իսլամի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլսի, 9 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 787

Գուլկիչը կրակաճառեց մերժեց, որ Վանգենհայմն իր կամ Գիրսի հետ զրույցում արտահայտած լինի այն կարծիքը, որի մասին հաղորդում եմ Ձեր 6823

հեռագրում:⁴⁹ Նա ինձ ասաց, որ նման զնահասական մա Տեսել է Բեռլինի արագործնախարարությունում Տեղի ունեցած մի ֆինանսական ժամանակ ռուս դեսպանի զեկույցում, որի կրկնօրինակն ուղարկվել է այստեղի Ռուսաստանի դեսպանատն:

Անդրադառնալով Վանզենհայմին վերագրվող՝ իր կառավարության անու-
նից արած այդ արահայտությամբ, կարծում եմ, որ որևէ կերպ չարժեն արձագան-
քել դրան: Այժմ փորձում եմ ամեն ինչ անել, որդեսգի չեզոքացնեմ մեր ընդդի-
մադիր կեցվածքը մեր նկատմամբ:

Մոչենիցո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

82

Իսալիայի արաբին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հռոմ, 18 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 7203

Վիեննայի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Անցած չորեքաբթի զրույց ունեցա Տեղի կառավարության մի գործընկե-
րոջ հետ, որն ինձ ներկայացրեց Պալլավիչինիից ստացված հեռագրի բովան-
դակությունը: Ըստ դրա՝ անցած Տարիների համեմատությամբ, Հայաստանում
բռնությունները չեն ավելացել: Կոստանդնուպոլսի դեսպանների նոր հավաքի
մասին ևս ստույգ առաջարկ չի եղել, սակայն, ռուս-գերմանական նախագիծը
կփոխանցվի բոլորին՝ վերամշակելու և թեթևացնելու համար:

Կայսերական և արհայական կառավարությունները ստեղծված իրավիճա-
կում մոլասակահարմար են զգնում առայժմ ձեռնդրահ մնալ: Գերմանիայի
և Ռուսաստանի դեսպանները, եթե համաձայնվեն, որ իրենց նախագծում
փոփոխություններ մտցվեն, ապա այդ նոր Տարբերակը չի հանդիմանալ Ավստր-
Հունգարիայի առարկությամբ»:

Կարծում եմ, որ մեզ համար էլ է մոլասակահարմար առայժմ ձեռնդրահ
մնալը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

83

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 20 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 822

Ռուսաստանի և Գերմանիայի ֆայլերը որևէ արդյունք չսվեցին: Գիրսն ու Վանզենհայնը, չնայած նրան, որ ընդհանուր առմամբ նորացրել էին Բարձր Դռանը ներկայացվելիք իրենց առաջարկը, սակայն դեռևս նրա հետ չեն կարողանում համաձայնության գալ այն ձևաչափի շուրջ, որով Բարձր Դռանը դեռ է նախաձեռնություն ցուցաբերի: Քննարկումները գնում են երկու ուղղությամբ՝ կամ այդ առաջարկությունը կլինի օսմանյան կառավարության կողմից, որը ղաճոնադես կողմի ժողով արժեքի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին, և որով նրանց կառաջարկվի համալրումներ կատարել բարեփոխումների իր նախնական սարքերակներում, կամ օսմանյան կառավարությունը կստանա, որդեսգի իրենք ժողովությունները դիվանագիտական մի հավաք անցկացնեն և միասին համանման մի նոսա ուղարկեն Բարձր Դռանը:

Երբ սկսվեն քննարկումները մեծ դժվարություններն անխուսափելի կլինեն: Կարելի է հաստատել, որ ժողովությունների կողմից մեծ սխալ էր բարեփոխումների համար ընդունել փոխգիշումային այն սարքերակը, որ մասնաճկում են հայերի միջինում ղախհանջները միայն, և կարևորում է Թուրքիային չնեղացնելու գործուն: Նման մոտեցումը խորք է այս կառավարության մասնակցությունը և սովորություններին, նրանք միևնույն է ցանկացած հարցի շուրջ շուրջապար սակարկում են: Ելնելով դրանից՝ միգուցե ավելի ճիշտ կլինեն նրան ներկայացնել Մանդելեզսամի ծրագիրը և քննարկումների արդյունքում՝ իջնեցնել և հասցնել ռուս-գերմանական ծրագրի ներկայիս վիճակին, որի ընդունումն արդեն ավելի հավանական կլինեն:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., քրթադանակ 332:

84

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Լոնդոնում, Փարիզում և Պետերբուրգում Իսալիայի դեստաններին

Հոմ, 20 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 57706/360, 57707/960, 57708/218

Պարոն դեստան,

Ինչդես և սոյասվում էր, ռուսական կառավարության կողմից առաջարկված հայկական բարեփոխումների նախագիծը՝ «Մանդելեզսամի ծրագիրը»,

հենելու համար Կոստանդնուպոլսում ձևավորված հասուկ հանձնաժողովը լուծարվեց, առանց գործնական արդյունքի հասնելու: Հենց սկզբից առաջ եկան երկու ընդդիմադիր կողմեր, որոնք այդպես էլ մինչև վերջ չկարողացան համաձայնության գալ: Եռյակ համաձայնության սերությունների ներկայացուցիչները, ելնելով բարեկամական դիրքերից, մնացին Ռուսաստանի հետ, իսկ Եռյակ դաշինքի ներկայացուցիչներն իրենց հերթին համաձայնեցված կարգով շարունակ ռուսական նախագծին հակադրում էին թուրքական նախագիծը և 1895թ. այն հուլիսին, որ մշակվել էր Կոստանդնուպոլսի դեստանների և ընդունվել էր թուրքական կառավարության կողմից, չնայած այն հանգամանքին, որ այն չէր կիրառվել:

Այս հանձնաժողովի անհաջողության իրական տրամաբան արտահայտված է ինձ ներկայացված գերմանական հուլիսի 16-ի, և, իմ կարծիքով ևս, դրա հիմնական տրամաբան այն էր, որ Մանդեյլսամի ծրագիրը նրա հայկական վիլայեթների միավորումով ստեղծել ինքնավար վարչական մեկ միավոր, որը, սակայն, վստահավոր նախադեպ կարող էր հանդիսանալ Թուրքիայի ասիական մասի ամբողջականության տառապանքի համար, որով լայնագրված ենք թե՛ մենք և թե՛ մյուս սերությունները: Այս մտավախությունն էր, թերևս, (բոլոր սերությունների, այդ թվում Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարությունների՝ չնայած, վերջիններս արտաքին կողմ էին Մանդեյլսամի ծրագրին), այն ծանրակշիռ տրամաբան որդեկան (նրանք) արտահայտեին այն կարծիքը, որ ռուսական նախագիծը չէր կարող իրագործվել առանց մեծ դժվարությունների և վստահի, որ առաջ կգային Բաճր Դուռն հակադրության արդյունքում: Այս մտավախությունից ելնելով, ֆրանսիական կառավարությունը նախաձեռնություն ցուցաբերեց: Օգոստոսի 16-ին նրանց դեստանասան հանձնակատարն ինձ ստեղծեց, որ իր կառավարությունը ցանկանում է, որդեկան համաձայնություն ձեռք բերվի սերությունների միջև՝ ադախովելու համար այն երախտները, որ նվաճել են թե՛ ռուսական և թե՛ թուրքական նախագծերում, և խնդրում էր, որ հարցի առնչությամբ նրան հայտնեն Նորին Գերագանցության կառավարության կարծիքը: Այդժամ հնարավորություն ունեցա նրան հայտնելու իմ այն համոզմունքը, որ ավելի նրա հակառակորդ էր գործել չափազանց զգուշությամբ և խոհեմությամբ, և նախքան ռուսական նախագծի արմատական բարեփոխումներն ընդունելը, ղեկավար էր հավելի առնել դրանց իրագործման այն անբավարար միջոցները, որ նախատեսվում էր թուրքական ծրագիրը: Ուստի արմատական բարեփոխումների շուրջությամբ ընդունումը կարող է մեծապես վստահել Թուրքիայի ասիական մասի ամբողջականությունը, որի տառապանքն էր լայնագրված էր Իսալիան, ինչպես և՛ Ֆրանսիան:

Կոստանդնուպոլսի հանձնաժողովի անհաջողությունից և ռուսական նախագծի լուծարման մեծությամբ հետո, Ռուսաստանի և Գերմանիայի դեստանների, ինչպես նաև՝ Բաճր Դուռն միջև մի նոր ծրագիր մշակելու համար սկսվեցին

նոր բանակցություններ, հազվի առնելով այն բոլոր առարկությունները, որ լավել էին հանձնաժողովի նիստերի ժամանակ: Այդ բանակցությունների արդյուն-
 փուն ծնվեց մի հուշագիր, որը կից ներկայացնում են Ձեր ուշադրությանը:⁵⁰ Այն
 սեղանների 27-ին ինձ ներկայացրեց այստեղի Գերմանիայի դեսպանատան
 հանձնակատարը: Նույն բովանդակությամբ հաղորդագրություն էր ուղարկվել
 նաև Վիեննայի կառավարությանը, որով գերմանական կառավարությունը,
 ելնելով դաշնակցի դաշնակցություններից, հայցում էր լիազորություն՝ Կոս-
 տանդնուդոլսի իր ներկայացուցչին հանձնարարելու, որ այս հարցի շուրջ բա-
 նակցություններ սկսի օսմանյան կառավարության հետ, եթե, իհարկե, Եռյակ
 դաշինքի կողմերը համաձայն են:

Այդ նախագիծը, ինչդեռ ինձ ներկայացրեց գերմանական հանձնակա-
 տարը, Վանզենհայմի և Գիրսի միջև երկկողմանի զիջումների արդյունք է: Ըստ
 այդ, Վանզենհայմն ընդունել է նախագծի երրորդ հոդվածը՝ իմանալով, որ
 այն կմերժվի Բարձր Դռան կողմից: Ըստ դրա՝ երկու բաժաններից յուրաքանչ-
 յուրում կլինի ընտրվի մեկ համագումար, որը բաղկացած կլինի հավասարա-
 ղես մուսուլմաններից և քրիստոնյաներից: Իր հերթին, Գիրսը հրաժարվել է
 հայկական ինքնավար մեկ վարչական միավոր ստեղծելու գաղափարից, որը
 ղեկավար է ունենար քրիստոնյա կառավարիչ, և համաձայնվել է երկու բաժանների
 գաղափարին, որոնց վերահսկիչները ղեկավար է նշանակվեն սուլթանի կողմից:
 Մյուս զիջումը, որ կատարել է Ռուսաստանը, վերաբերում է բարեփոխումները
 ներկայացնելու ձևաչափին: Ըստ այդ, Թուրքիային խորհուրդ է տրվում դիմել
 սերություններին՝ բարեփոխումներ առաջարկելու համար, սա ամփոփված է
 առաջին հոդվածում, որից հետո, որդես դաշնադրության, սերությունները հասնուկ
 նոտայով կառաջարկեն մյուս հինգ հոդվածները: Բանակցությունները Բարձր
 Դռան հետ ղեկավար էր դաշնադրության համոզելու գաղափարը և ոչ թե ճնշելու:

Գիրս-Վանզենհայմ նախագիծն, այսդիմով, հրաժարվում է Ռուսաստանի
 նախկին արմատական փոփոխությունների առաջարկից և համալրումներով
 ու փոփոխություններով, ամփոփում է Եռյակ դաշինքի, այդ թվում՝ Նորին
 Գերագանցության կառավարության ճեսակետները:

Այս նոր նախագծի մասին իմ կարծիքը հայտնեցի գերմանական հանձնա-
 կատարին և միաժամանակ այն ուղարկեցի Բեռլինի և Վիեննայի կառավա-
 րություններին: Ասացի, որ նախքան Թուրքիային դիմելը նոտասկախաբան է
 վստահ լինել, որ նա հոժար կերպով կընդունի սերությունների առաջարկը, ու-
 ղեկագի խոստովանեմ նրան վերաբերելուց, քանզի այն ձեռնադր է Եռյակ դաշին-
 քի սերություններին՝ ընդհանրադրես և Իսալիային՝ մասնավորադրես:

Մեր դեսպաններ Բուլլաշին և Ավառման ինձ հեռագրեցին և հայտնեցին, որ
 իմ այս մոտեցումը լիովին կիսում են գերմանական և ավստրո-հունգարական
 կառավարությունները: Յագովն ավելացրել էր, որ հազվի առնելով Թուրքիայի
 ավանդական մոտեցումները, նրա հետ ղեկավար է կիրառեմ «քաղցր համոզելու»:

ֆաղափականություն, ֆանգի հակառակ տարագայում օսմանյան կառավարությունը կընդդիմանա ընդունել բարեփոխումների ցանկացած խոհեմ նախագիծ, որն էլ Ռուսաստանին լավ հնարավորություն կսա նորից խիստ կեցվածք ընդունել՝ մասնանցելով Հայաստանում օրեցօր վասթարացող իրավիճակը: Ուստի՝ Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեստանը ռուս դեստանի հետ առավել շահավետ համագործակցելու կարգադրություններ կստանա՝ հրաժարվելով մենակ գործելու մտադրությունից: Այդ կարգադրությունների մասին ինձ կհետևեցվի:

Այս չափազանց կարևոր հարցի հետագա զարգացումների մասին Ձեզ տեղյակ կդառնան:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 579:

85

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 21 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 829

Պարոն Վանգենհայմը, որ երեկ բավականին երկար զրույց էր ունեցել Մեծ Վեզիրի հետ, ինձ ասաց, որ թուրքական կառավարությունը, զսնվելով Ադրիանապոլսի գրավման և սկսված թուրք-հունական բանակցությունների ազդեցության շակ, մտադիր է անսարքերության մասնել հայկական բարեփոխումներին առնչվող մեծ տեղությունների խորհուրդները: Վանգենհայմը նրան ասել է, որ ռուս և գերմանացի դեստանները եկել են փոխհամաձայնության՝ հաշվի առնելով Թուրքիայի բոլոր առարկությունները: Բացի այդ, վերջին շրջանում զգում են, որ ռուս դեստանը մի տեսակ թուլացրել է հայերի ծանր վիճակի մասին իր դիտարկումները և, բնականաբար, այդ հանգամանքը կարելի է առնչել ընթացող ռուս-թուրքական բանակցություններին, որոնք չափազանց սահուն են ընթանում:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 580:

86

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակասար Բորդոնարոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պետերբուրգ, 22 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 1624/517

Պարոն նախարար,

«Վեչերնեյե վրեմյա» թերթի մի հոդվածի համաձայն՝ հայկական վեց վիլայեթների բարեփոխումների հարցը քննարկվել է Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարների հանդիպման ժամանակ, որը տեղի է ունեցել վերջերս Սազոնովի՝ Փարիզ կասարած այցելության ժամանակ: Այդ քննարկումների արդյունքում մշակվել է ռուս-ֆրանսիական մի նախագիծ, որին կմիանա նաև Անգլիան: Այդ նախագիծը հիմնականում ներառում է 1895թ. տնտեսական կողմից Թուրքիային առաջարկված ծրագիրը, որով Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումները տեղի է կասարվեն միջազգային հսկողությամբ: Նույն թերթում նշվում է, որ Բեռլին կասարվելիք այցի ժամանակ Սազոնովը կշանա, որ Գերմանիան ևս ընդունի այդ նախագիծը:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 581:

87

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 27 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 849

Պարոն Վանզենհայմն ինձ ներկայացրեց այն հայտարարությունը, որ Բարձր Դուռը հղել է նրան և դարձնում Գիրսին, որպես տասնամյակից այն հուշագրի, որ ներկայացվել էր իրեն: Այդ հայտարարության մեջ չի խոսվում նշված այն հիմնական հոդվածների մասին: Թուրքական կառավարությունը սահմանափակվում է հայտնելով, որ տրամադրված է բարեփոխումներ անցկացնել և վստահեցնում է տնտեսականներին, որ հաշվի կառնվեն նրանց խորհուրդները: Վանզենհայմն ասաց, որ օսմանյան կառավարությանն այլ տասնամյակից չալ ստիպելու հնարավորություն չէր տեսնում: Թուրքական կառավարությունն, անուշ, օգտվում է այն տարաձայնություններից, որ վերջին երջանում առկա են տնտեսականների միջև [այդ] հարցի առնչությամբ, դրան ավելացավ նաև Ադրիանապոլսի գրավումը թուրքերի կողմից, որն ավելի վստահություն հաղորդեց վերջինիս:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 583:

88

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 854

Այսօրվա մամուլն ընդհանուր առմամբ վաս է արձագանքել տարոն Սազոնովի հայտարարություններին, դրանք գնահատելով ոչ ժամանակին, քանզի հնչել են ռուս-թուրքական բանակցությունների ավարտի նախօրյակին, որոնք կարող էին Ռուսաստանի համար մեծ զիջումներ ադահովել և, նույնիսկ, լավացնել երկու երկրների միջև հարաբերությունները։ Բոլոր թերթերն անդրադարձել են Բարձր Դռան՝ ռուս-գերմանական հուճազրին սլած տասասխանին։ Գում են, որ չնայած Թուրքիան կանցկացնի բարեփոխումներ, և, միգուցե, այդ աճխասանքներին կներգրավի նաև եվրոպացի մասնագետներին, բայց երբեք չի հանդուրժի արտերկրի միջամտությունը, քանզի բավական փորձ ունի հասկանալու, թե այդ միջամտությունն ինչ է նշանակում։

Պարոն Գիրսը չի տասրասվում հարցն այսդես թողնել, իսկ հայկական Երջանակներն էլ սկսում են ադասամբությունները։ Առաջին ցավոն ընդհարումն արեն ենեղի է ունեցել Ադա Բագարում, ուր կան գոհեր և վիրավորներ։ Հավասարիմ մնալով Ջերդ Գերագանցության կարգադրություններին՝ հարցի առնչությամբ չեն խոսում Մեծ Վեզիրի հես և չեն խոսի, մինչև Վանգենհայմն ինձ չառաջարկի այդ անել։ Ավստրիայի իմ գործընկերն ասաց, որ ինքն էլ ունի նույն կարգադրությունը։

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տդագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 584:

89

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 857

Վասահելի աղբյուրներից ինձ ենդեկացրին, որ Թալեաթ բեյը երեկ չէ անցյալ օրը ֆինանսների նախարարության ֆինանսական հանձնաժողովից հաջորդ չորսամսյակի համար անտասելիորեն տահանջել է 180 հազար լիր, որդեսգի հայկական վիլայեթներում վերականգնի ժանդարմերիան։ Գումարը նրան տամադրվել է, և, նույնիսկ, նման ծախսը ենդ է գտել նաև հաջորդ տարվա բյուջեում։

Ներքին գործերի նախարարի այս ֆայլի նդասակն է՝ կարողանալ աղացուցել տնություններին, որ ասիական Երջանների բարեփոխումներն աղեն սկսված են, և որ տնությունների միջամտության կարիքն այլևս չկա:

Մոչենիգո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 584:

90

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիգոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 2 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 861

Գիրքը վստահաբար ասաց, որ Ռուսաստանը մտադիր չէ թույլ տալ, որ հայկական բարեփոխումների հարցը փակվի, ուստի լուստաստվում է մինչև վերջ Բարձր Դռանը ներկայացնել բարեփոխումների ծրագիրը: Նա կրկնեց, որ տնությունները ռուսական այս նախաձեռնության մեջ չդեմք է տեսնեն Թուրքիայի ասիական մասի ամբողջականության խաթարման վստագ, ֆանգի, ի տարբերություն այլ տնությունների, Ռուսաստանն այդ տարածքներում դեռևս չի ձևավորել այնդիսի Եսիեր, որոնք նրան ներխուժելու հնարավորություն տան: Եթե Ռուսաստանը դիմում է բարեփոխումներ անցկացնելու լուսհանգով, աղա դա նրա համար է, որ ցանկանում է, որդեսգի այդտեղ չխաթարվի հանրային կարգուկանոնը և եթե ցանկանում է, որդեսգի բարեփոխումներն անցնեն եվրոդական հսկողությամբ, աղա վստա է, որ միայն այդ ձանաղարհով դրանք արդյունավետ կերդով կիրագործվեն: Ավելացրեց, որ օսմանյան կառավարության կողմից հայկական Երջաններում ժանդարմերիայի վերականգնումը նդասակահարմար չի համարում, ֆանգի հայերին անհրաժեշտ է բնականոն վարչարարություն, այլ ոչ թե՝ բնաջնջում:

Եզրափակելով՝ հույս հայտնեց, որ տնությունները դեմք է հավասան ռուսական կառավարության անկեղծությանը. նա չի ցանկանում, որ հայերի նոր խմբաբանակ մեմի ռուսական սահման, ֆանգի այդտեղ հայերը մեծ թիվ են կազմում, չի ցանկանում ընդլայնել սահմանները, ֆանգի դրանք առանց այդ էլ անսահման են, այլ ցանկանում է, որ իր սահմանների մոտ խաղաղություն լինի: Եթե Օսմանյան կայսրության մասնատման հարցը բարձրացվի, ասաց Գիրքը, աղա ոչ թե Հայաստան կզմանք, այլ՝ ուղիղ Կոստանդնուպոլիս:

Մոչենիգո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանաստն 1829-1937թթ., թղթաղանակ 161:

91

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Բորդոնարյոյին
Հոռն, 6 նոյեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 60570/233

Պարոն հանձնակատար,

Պատիվ ունենալով տեղեկացնել, որ ստացել եմ հոկտեմբերի 22-ի Ձեր թիվ 517 հեռագիրը:⁵¹ Այն տեղեկությունները, որ հաղորդում եմ, հղում կատարելով «Վեչերնեյե վրեմյա» թերթին, անուշիկ, կարևոր նշանակություն ունեն, սակայն դրանք բովանդակային առումով չեն համադասասխանում Կոստանդնուպոլսի մեր արհայական դեսպանատանից ինձ հասած տեղեկություններին:

Այդ տեղեկությունները չեն համընկնում «Վեչերնեյե վրեմյա» թերթի տեղեկություններին: Տրամաբանական չէ, որ Ռուսաստանը, հայկական բարեփոխումների հարցում համաձայնության գալով Գերմանիայի հետ և ներկայացնելով մի ծրագիր, միաժամանակ, նույն հարցի առնչությամբ փորձի առանձին տրամաբանականություն ձեռք բերել Ֆրանսիայի հետ: Բացի այդ, Բարձր Դռան հետ կատարվող բայերն առավել դրական ելք կադախովեն այն դեպքում, երբ դրանք ներկայացնի ռուս-գերմանական կողմը՝ ադախովելով բոլոր մեծ տերությունների մասնակցությունը դրանց, քան՝ ռուս-ֆրանսիականը, որն, ընդամենը, Եռյակ համաձայնության երկրների շրջանակում է ամփոփվում: Ուստի հիմք ունենալ կարծելու, որ «Վեչերնեյե վրեմյայի» նորությունները զերծ են հիմքից: Հայտնի է, որ ռուս-ֆրանսիական բանակցություններում քննարկվել են Հայաստանին առնչվող հարցեր, բայց ոչ՝ բարեփոխումների հարցը, որն արդեն համաձայնեցված է ռուս-գերմանական հուշագրով:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՊԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 586:

92

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին
Հոռն, 10 նոյեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 7600

Բեռլինի մեր արհայական դեսպանատան հանձնակատարը հեռագրել է.

«Յիմերմանն ինձ ասաց, որ Գերմանիան ևս դժգոհ է Թուրքիայի տասախանից և մտադիր է շարունակել հարցի քննարկումը: Նա մտադիր է Ռուսաստանի հետ դարձյալ համաձայնեցված գործել, որդեսգի վերջինս միայնակ չղիմի Թուրքիային:

Ավելացրեց, որ Վանգենհայմին կարգադրված է բանակցությունների ընթացքի մասին ժողովական տրամադրությունների մեր դեմոկրատիային»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեմոկրատիայի 1829-1937թթ., թղթադրամակ 161:

93

Պետերբուրգում Իսախանյի դեմոկրատիայի հանձնակատար Բորոնոնարոն՝

Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պետերբուրգ, 12 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 1790/974

Պարոն նախարար,

Անդրադառնալով Ձեր թիվ 6057/233 հեռագրին,⁵² հայտնում եմ Ձեր Գերագնացությանը, որ «Վեչերնեյե վրեմյա» թերթի լուրերով իմ և անհիմն եմ թվում:

Մի քանի օր առաջ հանդիպեցի Պարոն Ներսիսյանին և հայկական բարեփոխումների առնչությամբ նա լուրեր, որ հանդիպումներն ընթանում են բացառապես ռուս-գերմանական հուշագրի հիման վրա, որին մյուս ժողովուրդները չեն իրենց համաձայնությունը:

Բորոնոնարո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արհ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

94

Տրապիզոնում Իսախանյի գլխավոր հյուպատոս Գորոնին՝

Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Տրապիզոն, 17 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 1357/139

Պարոն նախարար,

Պաշտով ունեմ Ձեր Գերագնացությանը լուրերով, որ երեկ թուրքական «Գուլ Ջեմալ» ժողովական տրամադրության ուղևորվեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որին ճանապարհ դրեցին զինվորական հանդեսով՝ հայկական համայնքի, հայկական դրոշմների առաջնորդների ու հոծ բազմության ներկայությամբ:

Այլ հյուպատոսների և բարձրաստիճան տառապանքների հետ միասին, ես ևս նաև բարձրացա՝ ողջունելու Նորին Օծությանը. նա չափազանց եղբայր էր Արարողությանը մասնակցում էին նաև հունական տարածքներ, բողոքական միսիոներները և լատինականները:

Ադրեն բավական երկար ժամանակ այստեղի հայ առաքելականների և հայ կաթոլիկների միջև առկա էին խորը սարաձայնություններ: Հայկական երկու եկեղեցիները մեծադեմ կեանքում ու սղառնում էին միմյանց, թե կհանդես ու կփակեն մյուսի դրոշմները:

Վեհափառը ջանք չխնայեց՝ լուծելու այս խնդիրները, և սարաձայնությունները հայ առաքելական ու կաթոլիկ եկեղեցիների միջև վերջնականապես վերացան: Այս ամենն, անուշ, չի կարելի վերագրել [միայն] նրան, սակայն ռեդի ունեցան հենց նրա ներկայության ղայմաններում՝ որդես արդյունք իր սված խրատների:

Վեհափառը ռեդի հարուս հայերից նաև հսկայական նվիրատվություններ ստացավ: Ինչ ասաց, որ գումարը հասնում է երեք հազար թուրքական լիրի, այսինքն՝ մոտ 70 հազար ֆրանկի, որոնցով նա կզմի Մայր Տաճարը և կամբարողի առաքելական համայնքին ղատկանող այլ հաստատությունները:

Մտնք են ռեդական բնույթի վերջին նորությունները, որ մեծ վստահություն և հույսեր են ներհնչել հայ բնակչությանը: Ինչ վերաբերում է Վեհափառի այն մտադրություններին, որ Բարձր Դռան հես հանդիման ժամանակ կկարողանա ինչ որ կոնկրետ արդյունքի հասնել հայկական բարեփոխումների և հայերի ու բղերի միջև խաղաղության հաստատման հարցերում, աղա դրանց արդյունքի վերաբերյալ իմ կանխատեսումները դրական չեն: Շատ կցանկանայի, որ Բարձր Դռնը բարի կամք դրսևորեր և, իրոք, լուծում սար այն հարցերին, որոնց դրական լուծմանը հայերն ավելի բան կասկածում են: Մյուս կողմից՝ շատ կցանկանայի, որ ամենուրյա դժվարությունների հաղթահարման ու ղայմարի գործում իր վստահուր գրասենյակի գործունեությամբ՝ Վեհափառը կարողանար այնդիսի նրբություն, դիվանագիտական այնդիսի հմտություն և համբերություն դրսևորել, որ բոլոր նրանք, ովքեր նրա այս կարճ այցելության ժամանակ շփվեցին նրա հետ, սխալ դուրս գային իրենց անաղար կանխատեսումներում, որոնցով Վեհափառին գուրակում էին կարճ ղատկոնավարում և Օսմանյան կայսրության հես հարաբերությունների վատացում:

Գործիքի

ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթաղանակ 332:

95

Կոստանդնուղոլսում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուղոլիս, 23 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 909

Գիրսի անունից Գուկկիչը խնդրելով, որ այս հաղորդագրությունը գաղտնի ղատկվի, ինչ ասաց, որ երեկ Գիրսի կողմից Բարձր Դռանը ներկայացված բա-

բեփոխումների հուճազիրը հիմնված է եղել արդեն հայսնի վեց կետերի և նախորդ չորեքաբքի՝ Գիրսի ու Մեծ Վեզիրի միջև համաձայնեցված նախագծի վրա: Մեծ Վեզիրը Գիրսին խնդրել էր թողնել այդ փաստաթուղթը, որդեսզի այն ֆննարկվի նախարարների խորհրդում, իսկ Պասասխանը խոստացել էր սալ վաղը: Գուլկիչն ինձ խոստացավ սեղյակ Պահել իրադարձություններին: Չմերժեցի այս առաջարկը, ֆանզի Վանզենհայմը, չնայած ստացված կարգադրություններին, որի մասին խոսում եմ Ձեր թիվ 7600 հեռագրում,⁵³ խուսափում է թեմայի շուրջ մեզ հեռ ֆննարկումներից:

Այս նոր հուճագի հիմնական էությունն այն է, որ բոլոր այն լիազորությունները, որ Բարձր Դուռը ցանկանում էր սալ գլխավոր վերահսկչին, սրվելու է խորհրդականներին՝ այդդիսով աղափոխվելով մեծ տերությունների վերահսկողությունը իրականացվող բարեփոխումների վրա:

Մոչենիզո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

96

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 910

Շաբաթ օրը Գիրսի կողմից Մեծ Վեզիրին ներկայացված հուճագիրը, որն այսօր հավանության կարժանանա Վանզենհայմի կողմից, բաղկացած է այն 16 կետերից, որոնք Բարձր Դուռը Պասրասականություն է հայտնել իրագործել: Հիմնական զիջումները, որ կատարել է Բարձր Դուռը, վերաբերում է Գիրսի այն հիմնական ժողովմանը, որի համաձայն տերությունները մասնակցելու էին օտարերկրյա խորհրդականների նշանակմանը՝ նրանց սալով գլխավոր վերահսկչների նկատմամբ վերադաս դիրք: Մյուս զիջումները վերաբերում են հայոց լեզվի գործածությանը, համիդիե խմբերի ցրմանը և այլն:

Վանզենհայմը, որի հեռ վերջադեռ կարողացա խոսել հայկական բարեփոխումների մասին, ինձ ասաց, որ իրեն թվում է, թե Բարձր Դուռն այնքան էլ դեմ չէ այս նոր հուճագին, ինչը, սակայն, դաժան դիմադրության է արժանացել կոմիտեում,⁵⁴ որը ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հանդուրժել եվրոպական ցանկացած վերահսկողություն:

Ինձ թվում է, որ կոմիտեն բավական հուսախաբված է այս նոր առաջարկից, ֆանզի այն արվեց այն ժամանակ, երբ նրանց թվում էր, որ մեծ են խաղաղ փուլ:

Մոչենիզո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

97

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 913

Հայկական հարցն արդեն որոշ ժամանակ դարձյալ զգնվում է օրակարգում:
Մոտենում են խորհրդարանական ընտրությունները, և նախադասուսական
աշխատանքներն արդեն սկսված են:

Հայերի տարհարելը նամակ է հղել սեղի արդարադատության նախարար տա-
րոն Թաբիրին, որով մրանից երաշխիքներ է տալիս, որդեպի խորհրդա-
րանում հայերը համադասասխան թվով տարազամավորներ ունենալուց բացի,
ունենան նաև հոգևոր ներկայացուցիչ:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

98

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Մեծ սերություններում հավասարազրկված Իսալիայի դեստաններին
Հոռն, 26 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 7904

Թուրքիայի՝ այստեղի դեստանն ինձ ներկայացրեց մի հուշագիր, որն
առնչվում է Կայսրությունում իրականացվելիք բարեփոխումներին:

Դուք, անուշ, սեղյակ եք դրա բովանդակությամբ: Ուստի խնդրում եմ սեղի
արսաֆին գործերի նախարարություններից, որոնք կարծում են մույնդես ստացել
են այդ հաղորդագրությունը, ճշեմ մրանց կարծիքը: Նրանց կարող եք ասել, որ
օսմանյան նախագծում սեղ են գտել դրույթներ, որոնք արժեքավոր են և արժանի
են հաշվի առնվելու:

Սան Ջուլիանոն

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

99

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 28 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 921

Պարոն Գիրսն ինձ առաջարկում է միանալ այստեղ հավասարնագրված
դեստանների հավաքին, որոնք երկուսաբթի օրը խորհուրդ են քալու Մեծ Վեզիր-
ին՝ ընդունել հուշագիրը:

Խնդրում եմ Ձեր Գերազանցությանը, այդ հարցի առնչությամբ ինձ հա-
ղորդել Ձեր կարգադրությունները: Ամեն դեպքում հավասարին կմնամ նախկի-
նում Ձեր կողմից ինձ քված կարգադրություններին՝ Թուրքիայի հետ հնարավո-
րինս բարեկամական կեցվածք ընդունելու մասին: Տեղեկացնում եմ Ձեզ, որ
հակառակ Վանգենիայմի հավաստիացմանը, Մեծ Վեզիրն երեկ բավական
կոտ ղիբ է գրավել եվրոպական վերահսկողության վերաբերյալ, հայտարարե-
լով. «Մենք ցանկանում ենք ինքնուրույն դեկլարել մեր նահանգները, քանզի
որն է հանձնակասարից ավելի լավ գիտենք այնտեղի դժվարություններն ու կա-
րիքները», փաստորեն այս կերպ ակնարկելով Մանդեպեսամին:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 591:

100

Վիեննայում Իսալիայի դեստան Ավանոնան՝

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Վիեննա, 28 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 1747

Բարոն Մաֆիոյի հետ, այդտեղի՝ Թուրքիայի դեստանի կողմից Ձեր
Գերազանցությանը ներկայացրած հուշագրի մասին խոսելիս, խնդրեցի ինձ
տեղեկացնել իր կառավարության դիրքորոշման մասին:

Ասաց, որ դարձնեմ Բերթոլդը Հիլմի փառային, որը նրան էր ներկայացրել
նույն բովանդակությամբ հաղորդագրությունը, տեղեկացրել է, որ հավանում է
այն տեսակետները, որ տեղ են գտել Օսմանյան կայսրությունում անցկացվելի
բարեփոխումների հուշագրում, սակայն մինչև լուրջ քննարկումներ իմա-
նալ մյուս տեսությունների կարծիքը: Բարոն Մաֆիոն ավելացրեց, որ Բերթոլդը
կարծիքով դեմ է սղասել Գերմանիայի լուրջ քննարկումին, որն ամենից ցածր
առաջադրված այս հարցում:

Ավանոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 590:

101

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակասար
Մոչենիզոյին

Հոմ, 30 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 7946

Ի տասասխան իմ 7904 հեռագրին⁵⁵ Փարիզի մեր արհայական դեսպանը
հեռագրել է.

«Այսեղի՝ արսաֆին գործերի նախարարը դեռ չի ստացել բարեփոխումների
առնչությամբ օսմանյան հուճազիրը: Մարգերիեին⁵⁶ հարցրի, թե ի՞նչ ընդունե-
լություն կզգնի այն ֆրանսիական կառավարության մոտ: Պասասխանեց, որ
կիսում է Ձերդ Գերազանցության այն կարծիքը, որ դրանում կան ճեսակեճներ,
որոնք արժեքավոր են և հաշվի առնվելու արժանի, սակայն նեցեց, որ ֆրանսի-
ական կառավարությունն այն չի ընդունի, եթե եվրոպացի խորհրդականներին
չսրվի այնդիսի լիազորություններ, որոնցով նրանք կկարողանան իրագործել
բարեփոխումները: Այսեղի՝ արագործնախարարության վրա բացասական ազ-
դեցություն է թողել Ջավիդ⁵⁷ բեյի Բեռլինում սկած հարցազրույցը, որը տղագր-
վել է «Էխո դե Պադի»-ի երեկվա համարում:

Մարգերիեն խոստացավ ճեղյակ տղահել ինձ իր կառավարության կարծիքի
մասին, երբ այդ հուճազիրը ներկայացվի»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանասուն 1829-1937թթ., թղթաղանակ 161:

102

Պեներբուրզում Իսախայի դեսպանասան հանձնակասար Բորդոնարոն՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պեներբուրգ, 1 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 654

Տուրքան փաճան Սազոնովին է ներկայացրել Օսմանյան կայսրությունում
անցկացվելիք բարեփոխումների այն հուճազիրը, որը Նաբի բեյը ներկայացրել
էր Ձեր ուճադությանը: Սազոնովը Տուրքան փաճային տղասասխանել էր, որ օս-
մանյան կառավարության հեղինակությունը ոչ մի կերպ չի նվազի, եթե տղա-
ճոնյանների նճանակումը կասարի Եվրոպան, միայն այն տղարզ տղաճառով,
որ սուլթանի կողմից միանձնյա նճանակված տղաճոնյանները ոչ մի հույս չեն
ներճնչում հայ բնակչությանը և հեղինակություն չեն վայելում նրանց մոտ: Նա
վսահ է, որ մուսուլմանների և հայերի ճարաձայնությունների տղաճառը հենց
թուրք տղաճոնյաններն են, որոնք ոչ միայն անկարող են, այլ նաև հրահրում են

այդ սարաձայնությունները, իսկ եվրոպացիների կողմից նշանակված լուսնային-
յաները վերջ կսան այդ հակամարտությանը, քանզի նրանց միջոցով կլինի նաև
եվրոպական վերահսկողություն: Սազոնովի կարծիքով այդ լուսնայինները
դեռ և լինեն եվրոպական չեզոք դերություններից և ոչ թե՛ վեց տարիներին-
րից:

Բորդոնար

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 591:

103

Իսախանի արձանագրության նախադրար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախանի դեսպանատան հանձնակատար
Մոնթենիդոյին

Հռոմ, 1 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 7958

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 921 հեռագրին:⁵⁸

Այն դարձապես, երբ վաղը հնարավոր չլինի խոսափել Մեծ Վեզիրի
հետ Ձեր թիվ 909 հեռագրում⁵⁹ նշված հուշագրի մասին խոսելուց, Դուք կա-
րող եմ Ձեր անունից Նորին Մեծության ուղարկությունը բարեկամական խորհր-
դի կարգով հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ օսմանյան կառավարության
անդամները կեցվածքի արդյունքում համանման կեցվածք կստեղծի ռուսական կա-
ռավարության մոտ, որի արդյունքում հայ բնակչության շահերում անցանկալի
հուզումներ առաջ կգան: Թուրքիայի բանակից է բխում տարիներների, մասնա-
վորապես, Դուսաստանի՝ հետևաբար Եռյակ համաձայնության հետ չթշնամա-
նալը, քանի դեռ չլուծված է մնում Էգեյան կղզիների հարցը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արձ P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

104

Բեռլինում Իսախանի դեսպանատան հանձնակատար Ֆրանկլինը՝
Իսախանի արձանագրության նախադրար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 1 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 860

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 7904 հեռագրին:⁶⁰

Թուրքիայի՝ այստեղի դեսպանը կառավարությանն է ներկայացրել այդ հու-
շագիրը, սակայն դրան ոչ լուսնայիններն են, ոչ էլ լուսնայիններն են:

Յիմերմանն ինձ ասաց, որ գերմանական կառավարությունը ևս զսնում է, որ դրանում կան արժեքավոր դրույթներ: Գերմանական կառավարությունը միշտ այն կարծիքին է եղել, որ այն բարեփոխումները, որոնք առաջարկվում են Թուրքիայի կամքին հակառակ և վնասում են նրա հեղինակությանը, հաջողության շատ փոքր հավանականություն ունեն:

Յիմերմանի կարծիքով, ղեկ է հասնել նրան, որ Թուրքիան ինքնակամ սկսի անհրաժեշտ բարեփոխումների իրականացումը, և որ եվրոպական հսկողությունն այնպիսին լինի, որ իրականացվի դեստանասների միջոցով՝ Պարսավորեցնելով Թուրքիային դեստանասներին ներկայացնել իրականացվող բարեփոխումների Պարբերական հաշվետվությունները:

Յիմերմանը ժողովով եզրափակեց. «Այժմ դուք Թուրքիայի մեծ բարեկամն եք, բայց մենք նույնպես նրա բարեկամն ենք»:

Ֆրանկլին

ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական շահ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

105

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար
Մոչենիզոյին

Հռոմ, 2 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 629

Բեռլինի մեր արհայական դեստանասանն եմ հղել հետևյալ հեռագիրը.

«Թուրքիայի՝ այսօրվա դեստանա դժգոհ է հայկական բարեփոխումների և հույների կողմից գրավված Էգեյան կղզիների հարցերի շուրջ գերմանական կառավարության որոշմանը դիմել: Նաքի բեյի անունից խնդրում եմ, որ Տեղի արտաքին գործերի նախարարի հետ Ձեր զրույցների ժամանակ երկու հարցերում էլ Պաշտոնապետ բնական ընտանեկան»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեստանասում 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

106

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 5 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 936

Պարոն Գիրսն ինձ տեղեկացրեց, որ Մեծ Վեզիրի հետ երեկ ունեցած հանդիպման ժամանակ վերջինս Պաշտոնականություն է հայտնել նախարարների

խորհրդի քննարկմանը ներկայացնել բարեփոխումների ռուսական նախագծի վերջին տարբերակը, եթե ջնջվի 8-րդ հոդվածի «դեստանասների հետ համաձայնեցնելուց հետո» արտահայտությունը: Պարոն Գիրսը հնարավոր է համարել այդ հասկացության ջնջումը, եթե Բարձր Դուռը դիմի ռուսական դեստանասանը նամակով, որում ստույգ գրված կլինի. «Գլխավոր վերահսկչի և խորհրդականի միջև տարաձայնությունների առաջ գալու դեպքում վեճը կներկայացվի Մեծ Վեզիրին, որն էլ դրան լուծում կտա դեստանասների կարծիքը լսելուց հետո»: Մեծ Վեզիրը խոստացել է աջակցել այս առաջարկությանը հաջորդ կիրակի տեղի ունենալիք նախարարների խորհրդի նիստի ժամանակ: Պարոն Գիրսն ինձ ասաց, սակայն, որ կասկածում է, թե այս առաջարկը կընդունվի կոմիտեի առավել արմատական մասի կողմից:

Մոչենիզո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 595:

107

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 6 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 940

Այս առավոտ հայերի նոր դատարանը իր առաջին այցելությունը կատարեց ինձ: Ասաց, որ հայերն անհամբերությամբ են սպասում բարեփոխումների իրականացմանը և իրեն խնդրել են, որ ի հնարավորինս տնդի, որդեսզի դրանք շուտ իրականանան, քանզի այլևս հնարավոր չէ ամրել ստեղծված դրամաներում: Ավելացրեց, որ բարեփոխումների արդյունավետ իրականացման համար եվրոպական վերահսկողությունն անհրաժեշտություն է: Նրան դասասխանեցի, որ ցանկանում եմ, որդեսզի բարեփոխումների անցկացումը Հայաստանի բարեկեցիկ դարաշրջանի սկիզբը լինի, քանզի արհայական կառավարությունը միշտ հիացել է այն առաջադիմությամբ, որ առկա է Կայսրության՝ հայերով բնակեցված շրջաններում: Վերջում ավելացրեցի, որ մա հայկական ազդեցիկ շրջանակներում քաջալերի Իսալիայի քննարկման մոտիվ Փոքր Ասիա: Պատահաբար դասասխանեց, որ այդ կարակցությամբ կարգադրություններ կտա Կոնիայի արհմիջակողոտսին, որն այժմ Կոստանդնուպոլսում է գտնվում:

Մոչենիզո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 596:

107

108

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 8 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 943

Պարոն նախարար,

Ի լրումն իմ թիվ 936 հեռագրի⁶¹ սեղեկացնում եմ, որ Մեծ Վեզիրն այսօր
Գիրսին ասել էր, որ նախարարների խորհրդի կիրակի օրվա նիստում չի կարո-
ղացել բնմարկել ռուսական առաջարկը. դա կանի չորեքաբքի օրվա նիստի
ժամանակ:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

109

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 12 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 950

Պարոն նախարար,

Պարոն Գիրսը ռուսական վերջին առաջարկին օսմանյան կառավարության
դասասխանը ստանալու ակնկալիքով այսօր այցելել էր Մեծ Վեզիրի մասնա-
վոր բնակարանը, ուր նա գտնվում է վասառողջ լինելու դասճառով: Մեծ Վեզի-
րը նրան խնդրել էր ժամանակ սալ, և [խոսացել էր, որ] աղափնվելուց անմի-
ջադեպ հեռո այն կներկայացնի նախարարների խորհրդի բնմարկմանը:

Գիրսն ասաց, որ Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև հայկական բարե-
փոխումների շուրջ այլևս չկա այն միացյալ մոտեցումը, որ առկա էր վերջին
ամիսներին, որն էլ թույլ էր տալիս նրանց միասենյակ մոտեցում ցուցաբերել օս-
մանյան կառավարության հանդեպ: Ըստ նրա, Գերմանիան գաղտնի կերպով
աւելասում է ռուսական վերջին նախագծի դեմ և աջակցում է Բարձր Դռան
դասիվ դիմադրությանը:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 597:

110

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 13 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5622/1077

Իմ թիվ 913 հեռագրով⁶² Ձեզ արդեն տեղյակ եմ դառնել, թե ինչդեպ եւ Հայոց տասրիարը երաւխիքներ տաւհանջել, որդեսզի հայ հոգևորականները ևս ներկայացված լինեն թուրքական նոր խորհրդարանում: Բարձր Դուռը տարգադես մերժեց այդ առաջարկը, իսկ դարուն Թաֆիրը հայտարարեց, որ այն հակասահմանադրական է: Օսմանյան կառավարությունն ավելի ուշ, սակայն, մեղմ դիրք գրավեց հարցի առնչությամբ, քանզի Թալեաթ բեյը համոզված եւ, որ սվյալ տայմաններում չդէտք է հայերին բողոքի առիթ տալ: Այդժամ գաղտնի բանակցություններ սկսվեցին, որոնք ինձ հասած տեղեկությունների համաձայն ավարտվել են համաձայնության ձեռքբերումով: Ըստ այդմ՝ հայկական ազդեցիկ Եղջանակները դէտք է ամեն ինչ անեն, որդեսզի հայերը խնդիրներ չստեղծեն թուրքական կառավարության համար, իսկ կառավարությունն էլ իր հերթին հնարավորինս կանի, որ հայերը մոտ քսան տեղ ունենան խորհրդարանում:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

111

Պետերբուրգում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Բորդոնարոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պետերբուրգ, 16 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 602

Պարոն նախարար,

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեստանն ու տեղի արսաֆին գործերի նախարարության ներկայացուցիչն ինձ վստահեցրին, որ հայկական բարեփոխումների հարցում գերմանական և ռուսական կառավարության դիրքորոշումները չեն փոխվել, և նրանք շարունակում են համաձայնեցված գործել:

Բորդոնարոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

112

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բուլլասին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 16 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 885

Յիմերմանն ինձ ասաց, որ հայկական բարեփոխումների շուրջ ռուս-գերմանական բանակցություններում, իրոք, դժվարություններ էին առաջացել, սակայն այժմ ամեն ինչ հարթված է, և կողմերը փորձում են ամեն ինչ անել՝ համաձայնեցված գործելու համար: Գերմանիայում շարունակվում է առկա մնալ այն համոզմունքը, որ բարեփոխումները լիքավոր են իրականացվեն Թուրքիայի շահերից ելնելով և ոչ՝ դրանց հակադրվելով: Հուսով եմ, սակայն, որ կկարողանան համոզել օսմանյան կառավարությանն ընդունելու հայկական վիլայեթներում եվրոպացի խորհրդականների և գլխավոր վերահսկիչների նշանակման գաղափարը: Յիմերմանը որևէ ղեկավարություն չունեց այն հրապարակումների հիմնավորվածության մասին, ըստ որոնց Գիրսը շուտով հեռվանելու էր Կոստանդնուպոլիսից:

Բուլլասի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

113

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս Ռոմոլոն՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 19 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր/գաղտնի

թիվ 3010-242/67

Պարոն դեսպան,

Մեր արհայական հյուպատոսարանի թարգմանիչ տարոն Միսսիրը սույն ամսվա 15-ին՝ ուսիկանության և օրինազանցությունների հարցերի մասին գրուցելու համար Բերայի⁶³ կառավարչի հետ հանդիպելիս, անստասելիորեն ներհալվել է մի լուրջ և երկար բնակարկման մեջ, որն, ըստ Միսսիրի, այդ կառավարիչը հասուկ է արել, քանզի [բնակարկման] նյութը բովանդակել է իշխանության շեղակետը: Պարոն Միսսիրին խնդրեցի այդ գրույցի ամփոփ նկարագրերն ինձ ներկայացնել գրավոր, և այժմ տասիվ ունեմ այն Ձեր Գերազանցությանը ներկայացնելու, քանզի այն ինձ հետաքրքիր թվաց, քանզի որ վերաբերում է մուսուլմանների կողմից հայերի հանդեմ ունեցած վատ տրամադրություններին:

Պարոն դեսպան, ընդունե՛ք հարգանքներս հավաստիք:

Ռոմոլո

Առդիր

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոսարանի թարգմանիչ Միսիրը՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Ռոմուլոյին
Կոստանդնուպոլիս, 18 դեկտեմբերի 1913թ.

Երկուշաբթի երեկոյան, ամսի 15-ին, Սամբուլից վերադառնալիս այցելեցի Բերայի կառավարիչ Բյանի բեյին, ֆնարկելու համար որոշ ընթացիկ հարցեր:

Վերջացնելով մեր պաշտոնական ֆնարկումը, որից ես գոհ էի, ֆանգի նա կարողացել էր կարգ ու կանոն հաստատել Բերայում, նա, օգտվելով առիթից, ինչ ներկայացրեց հետևյալ հայտարարությունները.

«Սահմանադրության ընդունման պահից ի վեր մենք չենք աշխատել ի նպաստ ժողովրդի: Ցանկանում ենք ապրել և հուսով ենք, որ Եվրոպան կցանկանա մեզ օգնել այն հարցերում, որոնք, իրոք, պատրաստ ենք իրականացնել: Եթե այդ օգնության արդյունքում չկարողանանք լիովին սիրապետել կառավարության վարչարարության միշտ չեւերին, ապա ջանք չպետք է խնայենք, որպեսզի հետևենք Եվրոպայի առաջընթացին բնակչության եղանակության ապահովման գործում:

Շատ խնդիրներ են առաջանալու կառավարության ղեկավարներին: Առաջին հերթին դա Փոքր Ասիայի բարեփոխումների հարցն է, որն, իրոք, ցանկանում ենք իրականացնել՝ այդ շրջաններում խաղաղության հասնելու համար:

Հայկական հարցի առնչությամբ Ձեզ կարող եմ ասել, որ բազմաֆանակ հայ բնակչությունը, որ ապրում է Թուրքիայի եվրոպական մասի և Ալդիհի վիլայեթներում, միշտ էլ բարիդրացիական հարաբերություններ է ունեցել թուրքերի հետ, իսկ այն իրադարձությունները, որ տեղի են ունեցել Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներում, չի կարելի միայն մեր մեղավորությանը վերագրել: Ամեն դեպքում, այդ շրջանների հայերի հողերը կվերադարձվեն իրենց, և կառավարությունն էլ իր հերթին ամեն ինչ կանի՝ վերացնելու այն նախադրյալները, որոնք կարող են վնասել մեր ներքին խաղաղությանը: Հուսով եմ, որ Եվրոպան կընդունի թուրքական կառավարության ծեսակետն այն մասին, որ բարեփոխումների իրականացման համար ընտրվելիք պաշտոնյաները, որոնք վճարվելու են մեր կողմից, լինեն օսմաններ: Մենք Ձեզ խնդրում ենք փորձել մեզ և միայն չափողման դեպքում վարվել Ձեր տարբերակով: Պետք է խոստովանենք, որ մեր կառավարության մոտ այն կարծիքն է չեւավորված, որ հայկական ամենաառաջին կոմիտեները ղեկավարվում են եվրոպական կառավարությունների կողմից, որպեսզի հնարավորություն ունենան միջամտելու բարեփոխումների իրականացմանը: Դրա ապացույցը հայկական կոմիտեների մեջ անջատողականության գաղափարի անկ է:

Թուրքիայում բնակվող հայերն ունեն ամենալավ աշխատանքները, ֆանգի ակտիվ են և խելացի: Հասկապես ֆաղափառականներն իրենց չեւոքում են կեն-

ռուսացել կհրապաի որչ առևտուրը թե՛ Կոստանդնուպոլսում և թե՛ նահանգներում, և հսկայական եկամուսներ են ստանում իրենց հաճախորդներից, որոնք հիմնականում մուսուլմաններ են: Այժմ հայերի այդ տրամադրությունների պատճառով մուսուլմանները բոլորսի են ենթարկում նրանց ապրանքները՝ առանց թափանցելու իրենց բշխմանական վերաբերմունքի:

Ինչ վերաբերում է գերմանական զինվորական առաքելության ներգրավվմանը, ապա պետք է ասեն, որ այն կընդունվի երեք տարի ժամկետով, որի ընթացքում կվերակազմավորվի մեր ռազմածր, սակայն այս հարցը դեռ պետք է ներկայացվի մեր ռազմական նախարարի հաստատմանը: Մեր զինվորականությունն արդեն կազմավորված էր գերմանական համակարգով, ուստի քնական է մեր ցանկությունը գերմանական առաքելության հարցում, և այստեղ ոչ մի հաղափական ենթատեսիս չկա:

Հուսով եմ, որ բոլոր տարաշայնությունները կհարթվեն, և Եվրոպան մեզ կօգնի առաջընթացի ճանապարհին, որին ցանկանում ենք հեռանալ»:

Միսսիր

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

114

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 27 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 954

Պարոն նախարար,

Հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ Վանգենհայմն ու Գիսը դարձյալ հանդիպել են Մեծ Վեզիրին և կարողացել համաձայնության գալ հուշագրի առաջին և ութերորդ հոդվածների շուրջ: Ըստ այդմ [նրանք] հրաժարվում են օտարերկրացի խոհրդակցանքներ նշանակելու մեքից, որի փոխարեն կնշանակվեն երկու գլխավոր վերահսկիչներ, որոնք կլինեն եվրոպական փոքր երկրների ներկայացուցիչներ: Վեց տնտեսությունները գրավոր կերպով տեսք է յուրաքանչյուր երջանի համար երկուական թեկնածու ներկայացնեն Բարձր Դռանը, որն էլ ընտրություն կատարելուց հետո տեսք է տեղյակ դառնի դեսպաններին: Պայմանագիրը կկնքվի տասը տարով, և եթե հանկարծ վերահսկիչն ավելի շուտ վայր դնի մանդատը, ապա նույն ընթացակարգով կընտրվի նորը: Ինչ վերաբերում է ութերորդ հոդվածին, ապա այս դեպքում որոշել են, որ եթե վերահսկիչի և օսմանյան կառավարության միջև տարաձայնություն առաջանա, ապա այն կլուծվի Բարձր Դռան և դեսպանատնների միջև համաձայնության միջոցով:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 599:

115

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 30 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 990

Պարոն նախարար,

Երեկ Գիրսի հետ ֆննարկեցի հայկական բարեփոխումների հարցը: Նա ասաց, որ բանակցությունները բավականին լավ են ընթանում, և հուսով է, որ շուտով համաձայնություն ձեռք կբերվի: Կարծեմ թե՝ Գիրսը ժողովում է, որդեսգի այն կետում, որով սերություններին է թողնվում վերահսկիչների առաջարկումը և նրանց գործունեության ժամանակահատվածի նշումը, ավելացվի, որ ժամանակից շուտ վերահսկիչի լիազորությունների ավարտի դեպքում Բարձր Դուռը լիք է գործի այս նույն սկզբունքով, այսինքն՝ նոր վերահսկիչի թեկնածու առաջարկելու համար դարձյալ դիմի սերություններին: Այսպիսով՝ այս «նույն սկզբունքով» բառի վրա ժողովում Գիրսը ցանկանում է ցույց տալ, որ այն, ինչին սերությունները չկարողացան առաջին ֆննարկումների ժամանակ հասնել դրանցում, այժմ հասան ոչ դրանցում:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 600:

1913

116

Իսախայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Լոնդոնում, Փարիզում և Պետերբուրգում Իսախայի դեստաններին
Հռոմ, 7 հունվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 736

Պարոն դեստան,

Ինչդեռ ինձ տեղեկացրեց Կոստանդնուպոլսի մեր արքայական դեստանը՝
հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ Վանգենհայմն ու Գիրսը դարձյալ
հանդիմել են Մեծ Վեզիրին և կարողացել են համաձայնության գալ հուժազ-
րի առաջին և ութերորդ հոդվածների շուրջ: Ըստ այդմ՝ հրաժարվում են օտարեկ-
րացի խորհրդականներ նշանակելու մտքից, որի փոխարեն կնշանակվեն երկու
գլխավոր վերահսկիչներ, որոնք կլինեն եվրոպական փոքր երկրների ներկայա-
ցուցիչներ: Վեց սերությունները գրավոր կերպով դեռ չեն յուրաքանչյուր շրջանի
համար երկուական թեկնածու ներկայացնեն Բարձր Դռանը, որն էլ ընտրություն
կատարելուց հետո դեռ չեն իրենց տեղի դեստաններին: Պայմանագիրը կկն-
փի սառը սառով, և եթե հանկարծ վերահսկիչն ավելի լավ վայր դնի մանդատը,
ապա նույն ընթացակարգով կընտրվի նորը: Ինչ վերաբերում է ութերորդ հոդ-
վածին, ապա այստեղ որոշել են, որ եթե վերահսկիչի և օսմանյան կառավարու-
թյան միջև տարաձայնություն առաջանա, ապա այն կլուծվի Բարձր Դռան և
դեստանասների միջև համաձայնության միջոցով:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԻԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

117

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեստան Գարունին՝
Իսախայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 10 հունվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 13

Պարոն նախարար,

Հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ ընթացող ռուս-թուրքական բա-
նակցությունները թվում էր բարեհաջող ավարտ են ունեցել, և դարձնում Գիրսը
Կոստանդնուպոլսից իր հեռանալը հետաձգեց մի քանի օրով, որովհետև վերջա-
նի այս գործընթացը, [սակայն] այժմ դարձվում է, որ ռուսական կառավարու-
թյունը, չընդունելով ձեռք բերված պայմանավորվածությունը, առաջ է քաշել
չորս նոր հարցադրում:

1. Ցանկանում են, որդեսգի վերահսկիչներին թողնվի դատարաններին սույ-
նից նշանակված առաջարկելու իրավունք:

2. Մինչև անցկացվելիք մարդահամարի արդյունքում բնակչության կազմի ճշգրտումները, վարչական լուստրացիաները հավասարադաս բաշխվեն բնակչության և մուսուլմանների միջև:

3. Խաղաղ լուստրացիաներում հայերն ունենան սարածֆային զինվորական ծառայության իրավունք:

4. Թուրքական կառավարությունը պետք է բարեփոխումներ իրականացնի արդարադասության ոլորտում:

Կարծում ենք՝ հաղափական այս լուստրացիաներում, Պետերբուրգի նոր տահանգները հետևանք են հետևյալ հայերի՝ թուրքական կառավարության այն դրսևորումներին, որոնցից են գերմանական զինվորական առաքելության հրավիրումը Թուրքիա, Էնվեր⁶⁴ փաշային ռազմական նախարար նշանակելը և գերմանական զինվորական առաքելության ղեկավարին օսմանյան իշխանության ենթակայության սակ դնելու հնարավորությունը: Ուստի Ռուսաստանն, ամենայն հավանականությամբ, ցանկանում է բաց լուստրացիա Հայկական հարցը:

Գիրքը վաղը թողնում է Կոստանդնուպոլիսը:⁶⁵

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

118

Բեռլինում Իսախանյի դեսպան Բուլասին՝

Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 11 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 41

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 736 հեռագրին⁶⁶՝ սեղեկացնում եմ, որ երեկ հարցրեցի լուստրացի Յագուվին, թե արդյո՞ք ինչպես սեղեկացնում է Գիրքը, հայկական բարեփոխումների շուրջ ռուս-թուրքական բանակցություններն ավարտին են մոտեցել. նա բացասական պատասխան տվեց: Ռուսաստանը վերջին տարիներին առաջ է հանել նոր խնդիրներ: Յագուվը չգիտի կամ չի ցանկանում ինչ ասել, թե որո՞նք են այդ խնդիրները, սակայն ավելացրեց, որ դրանք ունեն հարցի լուծումը ձգձգելու նպատակ:

Բուլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

119

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 12 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 17

Պարոն նախարար,

Ի լրումն իմ թիվ 13 հեռագրի⁶⁷ Տեղեկացնում եմ, որ կարծեմ թե, որդես հե-
սկանք Ռուսաստանի հանդեմ գերմանական զինվորական առաքելության
մտադրություններին, Ալստո-Հունգարիան հիանալի առաջարկություններ է կա-
սարել, որոնք էլ հայկական բարեփոխումների նախագծի սկզբունքային հարցե-
րի շուրջ այսօր հանգեցրել են համաձայնության ձեռքբերմանը:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

120

Վիեննայում Իսալիայի դեստան Ավառնան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Վիեննա, 14 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 73/46

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 736 հեռագրին,⁶⁸ դասիվ ունեմ Ձեր
Գերագնացությանը Տեղեկացնելու, որ այստեղի արսաֆին գործերի նախարա-
րությունից ինձ ծանոթացրին Կոստանդնուպոլսի ավստրիական դեստանա-
սինից ստացված մի հաղորդագրության հետ, որում նշվում էր, թե հայկական
բարեփոխումների հարցի շուրջ ֆինարկումներն ավարտվել են, սակայն ավե-
լի ուժ ստացված մի հեռագրում Պալլավիչինին գրում է, որ բարեփոխումների
ֆինարկումները դեռևս կշարունակվեն, քանզի Կոստանդնուպոլսի ռուսական
դեստանասունն առաջ է քաշել մեր դիմումները, որոնց թվում հայկական
դրոյություններին, ընդհանուր խորհրդին, վերահսկիչների իրավունքներին առնչվող
հարցերը:

Արսաֆին գործերի նախարարությունում ասում են, որ ի նկատի ունենալով
ռուսական դեստանասան այս մեր դիմումները, [որը հեկանք է] Բարձր
Դռան կարծիքը հաշվի չառնելու հանգամանքի, այժմ ի վիճակի չեն դասկե-
րացնելու, թե ո՞ր փուլում է գտնվում հարցը:

Հարգանքներով՝

Ավառնա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

121

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 19 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 26

Պարոն նախարար,

Կարծեք թե Գիրսն երեկ արդեն մեկնել է Կոստանդնուպոլսից: Օսմանյան կառավարության հետ տարաձայնությունների շուրջ վերջին բնառկման ժամանակ նա ձեռք է բերել համաձայնություն՝ վիլայեթների խորհուրդների հարցի վերաբերյալ: Ռուսաստանի դեստանն անվաճառ է մնացել այն սկզբունքին, որ վիլայեթների խորհուրդում չեն եղել հավասարադատ կիսվեմ մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև՝ մինչև անցկացվելիք մարդահամարի արդյունքների հրադարակումը:

Մինչ այժմ օսմանյան կառավարությունն ընդունելի է համարել այդ սկզբունքը միայն Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների համար:

Գարունի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

122

Բեռլինում Իսալիայի դեստան Բուլասին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 20 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 60

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 239 հեռագրին⁶⁹ ճշգրտացնում եմ, որ Յագուվի կարծիքով Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների հարցի շուրջ ձեռք է բերվել երկկողմանի համաձայնություն: Դրա արդյունքում այն է, որ Գիրսն արդեն մեկնել է Կոստանդնուպոլսից: Միակ հարցը, որ դեռևս ընթացքի մեջ է՝ Հայաստանի նոր բաժանման արդյունքում ձևավորվելիք կենտրոնների խորհուրդներում մուսուլմանների և քրիստոնյաների համամասնության հարցն է:

Ռուսաստանի՝ այսօրվա դեստանի ելույթներից տարբեր է դառնում, որ իրականությանը համադասասխանում են Գորհինի այն դրոշմները, թե Պետերբուրգում դժգոհ են, որ Էնվեր բեյը նշանակվել է ռազմական նախարար:

Բուլասի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

123

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Բեռլինում և Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին
Հռոմ, 21 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 379

Պարոն դեսպան,

Նաթի բեյն երեկ հայկական բարեփոխումների շուրջ ռուս-գերմանա-թուրական բանակցությունների վերաբերյալ մի հուշագիր ներկայացրեց ինձ, որի համառոտ նկարագիրը ներկայացնում եմ Ձեզ:

«Արևելյան Անատոլիայի երկու շրջաններում նշանակվելիք օսարերյա վեհախնկիչների նշանակման և նրանց տրվելիք դասավորությունների բոլոր հարցերի շուրջ ձեռք է բերվել համաձայնություն՝ բացառությամբ հետևյալ երեք կետերի.

1. Պարոն Գիրսն ասաց, որ մինչև նոր մարդահամարի անցկացումը վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում Տեղերը տեղի է հավասարադաս բաժնվեն մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև՝ անկախ նրանց իրական թվաքանակից: Օսմանյան կառավարությունը դեմ է դրան, քանզի, ըստ նրա, այդպիսով անհավասար է մուսուլման բնակչության շահերը: Տեղերի հավասար բաժնումը կհանգեցնի մեծամասնություն կազմող մուսուլմանների իրավունքների բացահայտ ոտնահարմանը, թեմանան կառավարության երկու տարրերի միջև և կխոչընդոտի բարեփոխումների իրականացմանը: Արևելյան վիլայեթներում բնակչությանը հազիվ բնակչության մեկ հազոր մասն են կազմում: Ամեն դեպքում, որդես բարի կամքի դրսևորում, օսմանյան կառավարությունը համաձայն է, որդեսգի մինչև նոր մարդահամարի անցկացումը Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների խորհուրդներում Տեղերը բաժնվեն հավասարադաս, քանզի ոչ մուսուլման բնակչության թիվն այստեղ հասնում է մեկ երրորդի: Օսմանյան կառավարությունը որդես ընտրությունների հիմք ընդունում է ոչ մուսուլմանական համայնքների գրանցամասյանները:

2. Ռուսական կողմը տնդում է, որդեսգի ոչ մուսուլմանական համայնքներն ունենան իրենց կոնակիցներից հարկեր հավաքելու իրավունք՝ ի շահ ազգային դորոցների: Օսմանյան կառավարությունը դեմ է դրան, քանզի անհնարին է համարում հարկահավաքի իրավունք տալ համայնքներին, քանզի որ այդ գործառնությը տասկանում է տեսությանը: Օսմանյան կառավարության կարծիքով՝ համայնքները նախկինին նման կարող են հանգանակություններ կասարել իրենց դորոցների համար, բացի այդ՝ նահանգային խորհուրդներն ի վիճակի են հոգալու բոլոր համայնքների դորոցական և շահ այլ խնդիրները:

3. Ռուսական կողմը տնդում է, որդեսգի ցրվեն համիդիե խմբերը: Օսմանյան կառավարությունը հրաժարվում է այդ առաջարկությունից, քանզի այդ խմբերն անհրաժեշտ են Կայսրության անվտանգությունն ապահովելու համար, բացի այդ՝ լինելով ռազմական խնդիր և զսնվելով, բացառադաս, ռազմական իշ-

խանության լիազորությունների շրջանակում, այդ հարցը չի կարող ներառվել վերահսկիչների լիազորությունների մեջ:

Ահա սրանք են այն երեք խնդիրները, որոնք արգելք են հանդիսանում բարեփոխումների համար: Հուշագրի վերջում հույս է հայտնվում, որ մեծ սերությունները չեն լինի այս երեք հարցերի [կասարման] վրա»:

Կոստանդնուպոլսի մեր արհայական դեստանն այսօրվա հեռագրում գրել էր, որ համաձայնություն է ձեռք բերվել, բացառությամբ՝ առաջին կետի: Նույն բովանդակությամբ սեղեկավարություն ստացա մաս այստեղի՝ Թուրքիայի դեստանասնից, որտեղից խնդրեցին՝ դիմել մեր Պեսեքուրգի և Բեռլինի դեստաններին, որոնցից վերջիններս սեղի կառավարություններին համոզեն չլռնել այդ կետի կասարումը:

Լիազորում եմ Ձեզ այս առնչությամբ հանդես գալ սեղի կառավարությունների առջև՝ ցուցաբերելով զգուշություն:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

124

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 22 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 30

Պարոն նախարար,

Հայկական բարենորոգումների հարցում մեծադեպ առկա են տարաձայնություններ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Առաջինը շարունակում է լռնել, որ մինչև նոր մարտահամարի անցկացումը վիլայեթների խորհուրդներում սեղերը հավասարադեպ բաշխվեն մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև: Թուրքիան այս սկզբումն ընդունելի է համարում միայն Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների համար՝ ցանկանալով, որոնցից մյուս վիլայեթներում սեղերը բաշխվեն ըստ իրական թվաքանակի՝ մինչև նոր մարտահամարի անցկացումը հիմք ընդունելով տարբեր եկեղեցիների կողմից կազմված ցուցակները: Գույկեչին ինձ գաղտնաբար սեղեկացրեց, որ իր այս նախաձեռնությունը որևէ կերպ չլիքս է արձանագրվի դիվանագիտական շրջաբերականներում, որ իր լիազորությունների մեջ է մտնում լիազորությունները և սեղերի հավասար բաշխումը ընդունելի համարել միայն Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներում: Սակայն, այս հարցի շուրջ Բարձր Դռան հետ վարվող բանակցությունները նրան հուսալու էի՝ առիթ են տալիս:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

125

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլիսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին
Հռոմ, 22 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 415

Պարոն դեսպան,

Բեռլինի և Պեստերբուրգի մեր արհայական դեսպաններին հղած հեռագրում⁷⁰
նրանց կարգադրել եմ Տեղի կառավարությունների առջև զգուցությամբ հանդես
գալ, որդեսգի նրանք ընդունելի համարեն վիլայեթների գլխավոր խորհուրդնե-
րում Տեղերի բաժխման թուրքական Տեսակետը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

126

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բուլլասին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 23 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 90

Պարոն նախարար,

Պասասխանում եմ Ձեր թիվ 379 հեռագրին:⁷¹

Ցիմեմանը, որի հետ, համաձայն Ձեր կարգադրության, հանդիպեցի և
զուգեցի ասաց, որ գերմանական կառավարությունը ևս նդասակահարմար
է գտնում զիջումներ կատարել և ընդունել հայկական վիլայեթների գլխավոր
խորհուրդներում Տեղերի բաժխման թուրքական առաջարկը: Ավելացրեց, որ Պե-
ստերբուրգում իրենց դեսպանի միջոցով ֆայլեր են ձեռնարկվում, որդեսգի ռու-
սական կառավարությունը ևս հրաժարվի իր տնդումներից:

Բուլլասի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

127

Պեստերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պեստերբուրգ, 25 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 21

Պասասխանում եմ Ձեր թիվ 379 հեռագրին:⁷²

Սազոնովը, որին ըստ Ձեր կարգադրության ներկայացրի Արևելյան Անա-
տոլիայի բարեփոխումների վերաբերյալ Ձեր Տեսակետը, ինձ դասասխանեց,

որ հրաժարվել են հայկական վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում սեղերի հավասար բաժխման սկզբունքից՝ բացառությամբ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթների: Բարձր Դուռն ընդունել է այդ սեսակետն առաջին երկու վիլայեթների համար, բայց ոչ՝ երրորդի: Սազոնովի խոսքերից ինձ թվաց, թե նա այժմ չի գիտակցում այն դժվարությունները, որոնց առնչվում են յուրաքանչյուր բանակցության ժամանակ:

Կառլոսսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

128

Իսախայի արձագանք գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Բեռլինում Իսախայի դեսպան Բոլլասիին
Հոռն, 25 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 460

Պարոն դեսպան,

Ի տասասխան Ձեր թիվ 90 հեռագրի⁷³ հայտնում եմ, որ Ձերդ Գերագանցությունը կարող է սեղի կառավարությանը, որդես անձնական կարծիք, առաջարկել Թուրքիայի հետ մտերմ փոխանակություն կասարել Էրզրումի վիլայեթի գլխավոր խորհրդում սեղերի հավասար բաժխման հարցի շուրջ: Հաճվի առնելով, որ նա ընդունել է այդ սեսակետը Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների համար, արդյունքում՝ մյուս վիլայեթների դեղում հնարավոր կլինի ընդունել թուրական սեսակետը:

Ձերդ Գերագանցությանն եմ թողնում վերոնշյալ ֆայլը կասարելու տասեղ տալի ընտրությունը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

129

Իսախայի արձագանք գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարոնիին
Հոռն, 28 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 4775

Պարոն դեսպան,

Ի տասասխան Ձեր թիվ 26 հեռագրի⁷⁴ տալիս ունեմ Ձեզ սեղեկացնելու, որ Թուրքիայի՝ այստեղի դեսպանն ինձ է ներկայացրել Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների հարցի շուրջ Բարձր Դուռն և Գերմանիայի ու Ռուսաստանի դեսպանների միջև ընթացող բանակցությունների ընթացքին վերաբերող մի հուշագիր:

Երեկ Նաբի բեյն ինձ ղեկակացրեց, որ համաձայնությունը գրեթե ձեռք է բերված՝ բացառությամբ առաջին կետի: Այս մասին ինձ ղեկակալ էիք ղապակ նախ, և այսօր նույն բովանդակությամբ ղեկակություն եմ ստացել նախ Բեռլինից:

Հեռագրել եմ Բեռլինի և Պետերբուրգի մեր դեսպաններին, որդեսգի նրանք ստատելով ղեկի կառավարությունների արտահայտած դիրքորոշմանը, ամեն դեպքում փորձեն համոզել նրանց՝ ընդունել վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում մուսուլմանական և ոչ մուսուլմանական բնակչության ղեկերի բաշխման թուրքական ղեկակալը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

130

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Լոնդոնում Իսախայի դեսպան Իմդեդիալիին

Հռոմ, 28 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 4776

Պարոն դեսպան,

Մի բանի օր առաջ Թուրքիայի՝ այսօրվա դեսպանն ինձ է ներկայացրել Արևելյան Անատոլիայում անցկացվելիք բարեփոխումների հարցի օրոք Բարձր Դռան և Գերմանիայի ու Ռուսաստանի դեսպանների միջև ընթացող բանակցությունների ընթացքին վերաբերող մի հուշագիր: Կեսերը, որոնց օրոք դեռևս կան անհամաձայնություններ՝ երեքն են: Չնայած դրան, երեկ, Թուրքիայի՝ այսօրվա դեսպանն ինձ ղեկակացրեց, որ դրանցից երկուսի օրոք արդեն ձեռք է բերվել համաձայնություն, և որ միակ կեսը, որի օրոք Թուրքիան չի դատարարվում ղեկի տալ, առնչվում է վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում մուսուլմանական և ոչ մուսուլմանական բնակչության ղեկերի բաշխմանը: Այս ղեկակությունը հաստատեցին նախ Կոստանդնուպոլսի և Բեռլինի մեր դեսպանները: Ընդհանուր զնալով օսմանյան կառավարության խնդրանքներին՝ հեռագրել եմ Բեռլինի և Պետերբուրգի մեր դեսպաններին, որ նրանք, ստատելով ղեկի կառավարությունների արտահայտած դիրքորոշմանը, ամեն դեպքում փորձեն համոզել նրանց՝ ընդունել վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում մուսուլմանական և ոչ մուսուլմանական բնակչության ղեկերի բաշխման թուրքական ղեկակալը:

Ամեն դեպքում թվում է, որ վերջնական համաձայնության ձեռքբերումը հեռու չէ, որի վկայությունն այն փաստն է նախ, որ Կոստանդնուպոլսի ղուսական դեսպանը հեռացել է իր դատարանից:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Լոնդոնի դեսպանատուն 1861-1950 թթ., թղթադանակ 334:

131

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 1 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 125

Պարոն նախարար,

Գերմանական կառավարությունը դրականորեն է վերաբերվում Էրզրումի վիլայեթի գլխավոր խորհրդում մուսուլմանական և ոչ մուսուլմանական բնակչության ղեկավարների բաժնիման թուրքական առաջարկին: Եթե ռուսական կողմը ևս դա ընդունի, ապա Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների հարցի շուրջ համաձայնության ձեռքբերումը կարելի է լուծված համարել:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 611:

132

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 3 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 42

Պարոն նախարար,

Ռուսական կառավարությունը շարունակում է ղեկավարել, որ այն վիլայեթներում, որտեղ մուսուլմանական բնակչությունը մեծամասնություն է կազմում կիրառվի համամասնության մեկ երրորդ կամ երկու երրորդ սահմանափակում: Եթե Բարձր Դուռը մերժելով շարունակի առաջ ցանել իր առաջարկը, ապա ֆինանսական կյանքը կմնան նույն կետում:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 612:

133

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 8 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 51

Պարոն նախարար,

Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատարն այսօր ինձ գաղտնաբար տեղեկացրեց, որ հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ վերջնական համա-

ձայնություն է կնքվել իր կառավարության և Բաճը Դռան միջև: Վաղը կուղարկեմ մանրամասները:

Գառոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

134

Պետերբուրգում Իսախայի դեսպան Կառլոսին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 9 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 55

Պարոն նախարար,

Սազոնովն ինչ ասաց, որ հայկական բարեփոխումների հարցը վերջապես լուծվեց: Ինչ վերաբերում է Էրզրումի վիլայեթում նահանգային ներկայացուցիչների խնդրին, ապա այն կլուծվի մարդահամարի անցկացումից հետո: Նա լուրջ ուրախ էր, քանզի, ինչպես ասաց, Ռուսաստանը ցանկանում է համաձայնության և հաշտության մեջ ադրել Բաճը Դռան հետ, և ի սարքերություն եվրոպական այլ տերությունների, նրանից ղախանջում է միայն իր սահմանին մոտ եղանակներում խաղաղության երաշխիքներ և Թուրքիայում եվրոպական հավասարակշռության ղախողանում:

Կառլոսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

135

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գառոնին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 10 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 52

Պարոն նախարար,

Ձեր գերազանցությանն եմ ուղարկում հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Ավելացնեմ, որ երեկ Մեծ Վեզիրը խնդրեց, որ մենք դրականորեն ազդենք երկու վերահսկիչների ընտրության վրա: Պատասխանեցի, որ արհայական կառավարության ցանկությունն է, որ ընտրությունը կանգ առնի երկու ընդունակ և վստահելի թեկնածուների վրա:

Ձեր գերազանցությանը տեղյակ կդառնեմ, թե ե՞րբ դեմք է այդ ուղղությամբ փայլեք ձեռնարկել, որովհետև մյուս տերությունների հետ վերահսկիչների ընտրության հարցում համաձայնություն ձեռք բերվի:

Գառոնի

Առդիւր

Ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ

Կոստանդնուպոլիս, 8 փետրվարի 1914թ.

Նորին Գերազանցություն պարոն Կոնստանդին Գուլկեիչի (ռուսական կայսերական հավասարմասար) և Նորին վեհմասիալության իշխան Սայիդ Հալիմ⁷⁵ փաշայի (Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար, Մեծ Վեզիր) միջև համաձայնագիր կնքվեց այն մասին, որ Արևելյան Անաստիայի վարչական երկու միավորներում գլխավոր վերահսկիչների նշանակման հետ միաժամանակ, Բարձր Դուռը դիմելու է մեծ տնտեսություններին հետևյալ հուշագրով.

Օսարեկրացի երկու գլխավոր վերահսկիչները նշանակվում են Արևելյան Անաստիայի վարչական երկու միավորների ղեկավարներ: Պարոն A նշանակվում է վարչական այն միավորի ղեկավար, որի մեջ են մտնում Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սվազի վիլայեթները, իսկ պարոն B նշանակվում է վարչական երկրորդ միավորի ղեկավար, որի մեջ են մտնում Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթները:

Վարչական այդ միավորների վարչության, արդարադատության, ոստիկանության և ժանդարմերիայի վերահսկողությունը դրվում է գլխավոր վերահսկիչների իրավասության սակ:

Գլխավոր վերահսկիչի պահանջով, այն դեպքում, երբ հասարակական անդորրությունն անապահով է, զինվորական ուժերը դրվում են նրա տրամադրության սակ՝ իրեն տված իրավունքներով միջոցներ չեղ տալնելու համար:

Նայած հանգամանքներին, գլխավոր վերահսկիչները աշխատանքից ազատում են անընդունակ և անբարո ստորին պաշտոնյաներին և դասական գործ հարուցում օրինազանցության մեջ մեղադրվող պաշտոնյաների նկատմամբ: Պաշտոնից ազատվածներին փոխարինում են այնպիսի մարդկանցով, ովքեր քաղաքարում են նախատեսված օրենքների և կանոնների պայմաններին:

Նրանք իրավունք ունեն քաղաք պաշտոնների նշանակման մասին առաջարկություններ ներկայացնել Նորին Մեծություն սուլթանին:

Աշխատանքից ազատված յուրաքանչյուր պաշտոնյայի մասին, նրանք համառոտ պատճառաբանված հեռագրով անհապաղ տեղեկացնում են համապատասխան նախարարություններին, որից հետո՝ մեկ շաբաթվա ընթացքում համապատասխան նախարարությանն է ուղարկվում աշխատանքից ազատված պաշտոնյայի գործն ու մանրամասն պատճառաբանությունը:

Լուրջ դեպքերում, երբ անհրաժեշտ է չեղ տալ անհապաղ միջոցներ, գլխավոր վերահսկիչներն իրավունք ունեն, առանց հետաքննելու, դասական անփութի պաշտոնյաներին ազատել աշխատանքից և այդ մասին անմիջապես զեկուցել արդարադատության նախարարությանը:

Ի դեպ, եթե վալիների կողմից այնպիսի հանցանք է կատարվում, որն անհապաղ միջամտության կարիք է առաջացնում, ապա գլխավոր վերահսկիչները դիմում են ներքին գործերի նախարարին, որն էլ խնդիրը ներկայացնում է նախարարների խորհրդին: Վերջինս պեժ է որոշում կայացնի գլխավոր վերահսկիչի դիմումը ստանալուց հետո չորս օրվա ընթացքում:

Հողային հարցերը վճռվում են գլխավոր վերահսկիչների անմիջական վերահսկողությամբ:

Գլխավոր վերահսկիչների իրավունքների և պարտականություններին վերաբերող առավել մանրամասն հրահանգներ կտրվեն նրանց նշանակումից հետո: Ի դեպ, եթե սառը սարվա ընթացքում գլխավոր վերահսկիչի տեղը թափուր մնա, ապա, Բաշը Դուռը նրանց ընտրության հարցում իր հույսը պեժ է դնի մեծ տեղությունների բարեհաճ աջակցության վրա:

Օրենքները, հրովարտական և կառավարչական հաղորդագրությունները, վարչական յուրաքանչյուր միավորում, կհայտարարվեն տեղական լեզուներով: Եթե գլխավոր վերահսկիչը հարմար գտնի, ապա դասարաններում և վարչական հիմնարկներում կողմերը կարող են հանդես գալ իրենց մայրենի լեզվով: Դասավորությունը կազմվում են թուրքերեն և հնարավորության դեպքում թարգմանվում կողմերի մայրենի լեզվով:

Վիլայեթների ժողովրդական կրթության բյուրոյում, ազգային յուրաքանչյուր միավորի կիսակազմի այնքան զույմար, որքան նրանք վճարել են ժողովրդական կրթության համար: Կայսերական կառավարությունը չի առարկի, եթե համայնական ուսումնական հաստատությունների կարիքները հոգան նաև նրանց կրոնականները:

Խաղաղ ժամանակ օսմանահպասակ յուրաքանչյուր ֆաղափացի իր զինվորական պարտականությունը կատարում է զինվորական այն շրջանում, որտեղ ապրում է: Եմեն, Ասիր և Նեջդ ուղարկվող ցամաքային զորքերը, կայսերական կառավարության կարգադրությամբ, կհամալրվեն ազգությունների թվաքանակին համապատասխան Կայսրության բոլոր մասերից: Նույն սկզբունքով կհամալրվի նաև նավաստների անձնակազմը:

Համիդիե զորավաճառները փոխարկվում են պահեստային հեծելազորի: Նրանց զենքերը կպահվեն զինապահեստներում, և նրանց կտրվեն միայն զորահավաքի և զինավարժությունների ժամանակ: Նրանք ենթարկվում են այն զորաբանակի հրամանատարին, որի շրջանում գտնվում են:

Խաղաղ ժամանակ զորագնդերի պետերն ընտրվում են օսմանյան բանակի գործող սպաներից: Այդ զորագնդերում զինվորներն իրենց զինվորական պարտականությունները կատարում են մեկ տարի: Այս զորագնդերում ծառայելու համար զինվորներն իրենց հաշվին պեժ է չեղք քերեն չի և հանդերձանք: Յուրաքանչյուր անձ՝ անկախ ազգային և կրոնական խտրականության, եթե ապրում է սվյալ շրջանում և համապատասխանում է պահանջներին, իրավունք ունի

մենել այդ զորագնդերի մեջ: Չորսհալսի կամ զինավարժության ժամանակ այս զորագնդերը ենթարկվում են կանոնավոր զորքերի համար սահմանված որոշումներին:

Վիլայեթների գլխավոր խորհուրդների իրավասությունները կանոնակարգվում են 1229/1913թ. մարտի 13-ի օրենքով:

Վարչական երկու միավորներում գոյություն ունեցող կրոնների, ազգությունների և լեզուների իրական համամասնությունը կորոշվի վերջնական մարդահամարի միջոցով, որը կիրականացվի գլխավոր վերահսկիչների հսկողությամբ՝ ոչ ուշ քան մեկ տարվա ընթացքում:

Մինչև հիշյալ ժամանակը՝ Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների գլխավոր խորհուրդների և կոմիտեների անդամներն ընտրվում են հավասար թվով մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:

Եթե մեկ տարվա ընթացքում Էրզրումի վիլայեթում վերջնական մարդահամար չանցկացվի, ապա այստեղի գլխավոր խորհուրդների անդամները կընտրվեն հավասարության նույն սկզբունքով, ինչպես վերոհիշյալ երկու վիլայեթներում:

Սվազի, Խարբերդի և Դիարբեհրի գլխավոր խորհուրդների անդամներն այժմվանից ընտրվելու են համամասնական սկզբունքով: Մինչև մարդահամարի անցկացումը մահմեդական ընտրողների թիվը որոշվում է այն ընտրացականքով, որոնք հիմք են հանդիսացել վերջին ընտրությունների համար: Ոչ մահմեդականների թիվը որոշվում է համայնքների ներկայացրած ցուցակներից համապատասխան:

Սակայն, եթե զանազան գործնական դժվարությունների պատճառով հիշյալ ժամանակավոր համակարգի կիրառումը նպաստակահարմար չլինի, ապա գլխավոր վերահսկիչներին իրավունք է տրվում այս եղեմ վիլայեթներում Սվազի, Խարբերդի և Դիարբեհրի, առաջարկել գլխավոր խորհուրդների անդամների այնպիսի համամասնություն, որն առավել կհամապատասխանի ժամանակի պահանջներին և կարիքներին:

Բոլոր վիլայեթներում, ուր գլխավոր խորհուրդների անդամներն ընտրվում են համամասնական սկզբունքով, փոփոխանությունն անպայման իր ներկայացուցիչն է ունենում կոմիտեներում (Էնջումեն):

Վարչական խորհրդի անդամներն առաջվա պես ընտրվում են հավասար թվով մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:

Մահմեդական և ոչ մահմեդական անդամների հավասարության սկզբունքը հաստատվում է նաև վարչական երկու միավորների ուսիկանության և ժանդարմերիայի պաշտոններում համաձայն ազատված տեղերի, եթե գլխավոր վերահսկիչներն այլ բան նպաստակահարմար չգտնեն:

Հավասարության նույն սկզբունքը հնարավորինս կիրառվում է նաև վարչական երկու միավորների մնացած բոլոր պաշտոնների դասավորման ժամանակ:

Ի հաստատման, որ վերոհիշյալ անձնավորությունները ստորագրեցին այս համաձայնագիրը, կնքում են իրենց կնիքներով:

Գուլկիչ

Սայիդ Հալիմ

ԻԱԳՆՊՊԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 615:

136

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեշլիում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսալիայի դեստաններին

Հոուն, 17 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 926

Ռուսաստանի դեստանասունը ստանալով է հետևյալ հաղորդագրությունը.
«Պետերբուրգի կառավարության և Բաշար Դեան միջև Հայաստանում անցկաց-
վելիք բարեփոխումների շուրջ վերջնական համաձայնության գալուց հետո,
Թուրքիան դեռ է առանձին-առանձին դիմի սերություններից յուրաքանչյուրին,
որդեսգի նրանք Արևելյան Անատոլիայի երկու շրջանների համար առաջադ-
րեն գլխավոր վերահսկիչների թեկնածուներին: Ռուսական կառավարությունը
զգնում է, որ այդ թեկնածուների ընտրության հարցում սերությունները դեռ է
գործեն փոխհամաձայնեցված և չուսացնեն իրենց առաջարկները»:

Պասախանեցի, որ մինչ այժմ թուրքական կառավարությունից ոչ մի հա-
րցում չենք ստացել խնդրի վերաբերյալ, սակայն մենք ևս մղաժառանգաբար ենք
զգնում, որ թեկնածուների ընտրությունը կատարվի սերությունների փոխհամա-
ձայնության դայանաներում:

(Բոլորին՝ բացի Կոստանդնուպոլսի և Պետերբուրգի դեստաններից)

Խնդրում են սեղեկացնել ինձ, թե արդյոք նման հաղորդագրություն ստացել
են սեղի կառավարությունները, և ինչդիսին է եղել նրանց դասախառնը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՊԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

137

Վիեննայում Իսալիայի դեստան Ավառնան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Վիեննա, 17 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 232

Պասախանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁷⁶ սեղեկացնում են, որ Բերթոլդին
ինձ ասաց, որ սեղի՝ Ռուսաստանի դեստանասան հանձնակատարն իրեն է

ներկայացրել համանման մի հաղորդագրություն, ինչդիսին ստացել է Ձերդ
Գերագանցությունն այդտեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանասնից: Նա ցանկացել է
նախ ուսումնասիրել այն, հետո միայն լուրջապես քննել: Սակայն, ինչդես
Ձերդ Գերագանցությունը, նա ևս նդասակահարմար է գտնում, որ Արևելյան
Անասուխայի երկու երջաններում նշանակվելիք գլխավոր վերահսկիչների թեկ-
նածուների ընտրությունը կատարվի տնությունների համաձայնությամբ:

Ավառնա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

138

Բեռլինում Իսախայի դեսպան Բուլասին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 17 փետրվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 186

Պատասխանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁷⁷ տեղեկացնում եմ, որ այստեղի՝
Ռուսաստանի դեսպանատունը ևս նման հաղորդագրություն է տարածել: Դրան
ուղղված լուրջապես ասվում է, որ գերմանական կառավարությունը լուրջ-
ապաս է մյուս տնությունների հետ գալ համաձայնության՝ Բարձր Դռանը Արևել-
յան Անասուխայի երկու երջանների գլխավոր կառավարիչների թեկնածուների
ընտրության հարցում:

Բուլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

139

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարրոնին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 18 փետրվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 64

Պատասխանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁷⁸ տեղեկացնում եմ, որ երկու
առաջ Մեծ Վեզիրն ինձ ներկայացրեց Հայաստանում անցկացվելիք բարեփո-
խումների համաձայնագիրը և ավելացրեց, որ մեծ տնությունները ղեկ է հա-
մաձայնության գան և Բարձր Դռանը ներկայացնեն գլխավոր վերահսկիչների
թեկնածուների ցանկը: Պատասխանեցի նրան, որ հաշվի առնելով, որ հարցը
հետաքրքիր է բոլոր վեց տնություններին, և նրանք Կոստանդնուպոլսի իրենց
դեսպանների միջոցով, սկզբում համասեղ էին ձեռնամուխ եղել բարեփոխում-

ների նախագծի մեակմանը, չնայած՝ հետագայում այն շարունակվել է միայն Գերմանիայի և Ռուսաստանի դեսպանների կողմից, իսկ համաձայնությունն էլ կնքվել է բացառապես վերջինիս հետ, իմ կարծիքով առավել նողասականա-
մար կլինեք, եթե Բարձր Դուռը դեսպանների խորհրդին ներկայացնեք այդ հա-
մաձայնագիրը՝ հավանություն ստանալու համար: Դեսպանների հավաքն այն
ֆնտրյան առնելուց և այդ ընդհանուր կարծիքի մասին Բարձր Դռանը ղեկ-
կացնելուց հետո միայն կարող էր ֆնտրվել և կազմել անունների մի ցանկ, որից
էլ Բարձր Դուռը կընտրեք վերահսկիչներին:

Գառունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

140

Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդեհիալին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Լոնդոն, 18 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 89

Պատասխանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁷⁹ ղեկեկացնում եմ, որ երեկ այսե-
ղի՝ արտաքին գործերի գրասենյակը Թուրքիայից հարցում է ստացել վերահսկիչ-
ների թեկնածուների վերաբերյալ: Նախքան պատասխանելը Գրեյը դիմել է
Պեսեքուրգին, զարգելու համար, թե կոնկրետ ի՞նչ խնդիրներ կան թեկնածուների
ընտրության հարցում: Գրեյն ինձ ասաց, որ անգլիական կառավարությունը
դատարան է համաձայնեցված գործել մյուս տեղությունների հետ, և երբ Ռու-
սաստանն ու Գերմանիան համաձայնության գան, Անգլիան ոչ մի ձևով չի
հակադրվի դրան:

Իմդեհիալի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

141

Փարիզում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Ռուստուլին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Փարիզ, 19 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 62

Պատասխանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁸⁰ ղեկեկացնում եմ, որ ֆրանսի-
ական կառավարությունն արդեն ստացել է վերահսկիչների թեկնածուների
ընտրությանը վերաբերող ռուսական հաղորդագրությունն ու թուրքական առա-

առաջադրվում, որ եթե մեկ տարի ընթացքում չհրականացվի մատչահամար, ապա այդքան կնիքառվի հավասարության սկզբունքը, մինչև որ կանցկացվի մատչահամարը: Այսպիսով այս ամսվա 8-ին համաձայնագիրը ստորագրվեց:

Որդես շարունակություն կնքված համաձայնագրի արդեն սկսվել են Արևելյան Անատոլիայի երկու քաղաքներում նշանակվելիք վերահսկիչների թեկնածուների ընտրության շուրջ քննարկումները: Թուրքական կառավարությունը դիմել է տարբեր կառավարություններին, որոնցից իրեն ներկայացնեն համար թեկնածուների ցանկը: Իր հերթին ռուսական կառավարությունը, որը ժառանգում է այս գործընթացում նախաձեռնողի դերը, դիմել է նույն կառավարություններին, որոնցից համաձայն քննարկվեն թեկնածուների հարցը: Բոլոր կառավարություններն էլ հավանություն են տվել ռուսական առաջարկին և կողմ են ընդհանուր համաձայնությամբ ընտրել այդ թեկնածուներին՝ Պասրաուս սոլասելով ռուսական կառավարության կողմից այդ քննարկումները սկսելուն: Սակայն մինչ այժմ դրանք չեն ունեցել:

Սան Ջուլիանո

ԻԱՎՆՊՊԻԱ, Լոնդոնի դեսպանատուն 1861-1950 թթ., թղթադրամակ 334:

143

Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսախանյի դեսպաններին

Հոռն, 7 մարտի 1914թ.

գաղտնի

թիվ 1260

Պերմանիայի՝ այստեղի դեսպանատունը տարածել է հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Համաձայն թուրքական ոչ թաքցնական, բայց վստահելի աղբյուրների, ռուսական գործակալները Հայաստանում ցուցաբերում են մեծ ակտիվություն՝ հրահրելով մուսուլմանական բնակչությանը դեմ արահայտվել բարեփոխումներին: Վերահսկիչների նշանակումը ևս կծգծվի, քանի որ Ռուսաստանը ցանկանում է միայն իրեն վերադառնալ դրանց ընտրության իրավունքը, և բանակցելով փոքր ժողովուրդների հետ, ընտրել այնպիսի թեկնածուներ, որոնք կգործեն իր ցանկերից ելնելով: Թուրքիան հրաժարվում է, որ իրեն կառավարեն և ժառանգում է, որոնցից վերահսկիչների թաքցնողների համար առաջարկվեն բանիմաց և անկողմնակալ թեկնածուներ: Եթե Ռուսաստանին հաջողվի իրականացնել իր ծրագրերը, ապա Հայաստանում շուտով մեծ արհալիրի կարելի է ստանալ: Բարձր Դուռը հավաստած է, որ ժողովուրդները, որ նույնպես հետաքրքրված են այս հարցում, չդիմադրեն թույլ տան, որոնցից Ռուսաստանը միանձնյա կատարի վերահսկիչների թեկնածուների ընտրությունը: Պերմանական կառավարությունը:

նը հարցի լուծման համար առաջարկում է մի տարզ օտարերակ: Խնդիրը դեռ է
 ֆնանսիկի Կոստանդնուպոլսի՝ դեստանների հավաքի ժամանակ, որին ներկա
 կզգնվեն նաև հինգ փոքր տեսությունների՝ Բելգիայի, Հոլանդիայի, Շվեդիայի,
 Նորվեգիայի և Շվեյցարիայի դասվիրակները»:

Յլոսովին դասասխանեցի, որ կհսում եմ նրա ծեսակետը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

144

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
 Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում և Լոնդոնում
 Իսալիայի դեստաններին

Հռոմ, 10 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 1314

Պատասխանելով իմ թիվ 1260 հեռագրին,⁸¹ Պետերբուրգի՝ մեր արհայական
 դեստանը հեռագրել է.

«Սազոնովը, որին Գերմանիայի դեստանը ներկայացրել էր գերմանական
 կառավարության ծեսակետն Արևելյան Անաստիայի երկու վերահսկիչների ըն-
 ության կարգի վերաբերյալ, դասասխանել է, որ իր կարծիքով ոչ մի դժվարու-
 քյուն չկա ընդունելու այն, ավելացրել է, որ նույնիսկ արդեն դիմել է Բելգիային,
 Հոլանդիային և Նորվեգիային, որպեսզի նրանք առաջարկեն իրենց թեկնածու-
 ներին, և նման ֆայլ կարող են կատարել նաև մյուս տեսությունները, որի արդյուն-
 քում միասին կարող են համաձայնության գալ Բառն Դռանն առաջարկվելիք
 թեկնածուների շուրջ: Թվում է, որ Սազոնովը նախընտրում է Բելգիայի [թեկնա-
 ծությունը], իսկ Շվեյցարիայի, ինչպես նաև Շվեդիայի [թեկնածությունները]
 , ըստ նրա, կարելի է բացառել»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

145

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
 Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում,
 Պետերբուրգում Իսալիայի դեստաններին և Բրյուսելի նախարարին

Հռոմ, 17 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 1435

Անաստիայի հայկական վիլայեթների բարեփոխումների վերահսկիչնե-
 րի թեկնածուների վերաբերյալ, որոնք կկոչվեն «Արևելյան Անաստիայի երկու

«Երջանների գլխավոր վերահսկիչներ», այստեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանն ինձ տեղեկացրեց, որ ռուսական կառավարությունը մի Երջաբերական է տարածել, որի բովանդակությունն այն է, որ երկար խորհրդակցություններից հետո Ռուսաստանն առաջարկում է ընտել բելգիացի ղազսոնյաներ գնենալ դը Գուեզին և Կոնգոյի փոխկառավարիչ՝ հրամանատար Հենրիին:

(Բյուրին՝ բացի Բյուսելից) Բարձր Դռանը ընտրության հմարավորություն տալու համար Ռուսաստանը հուսով է, որ ռուսով ևս երկու թեկնածու կներկայացնի: Հետաձգումը բացատրվում է ընտրության մեծ դաշտով: Ռուսական կառավարությունը խնդրում է նախքան որոշում կայացնելը սղատել իր հետագա առաջարկին: Հայկական բարենորոգումների հարցում լինելով առավել Եահագրգիտ տեղություն՝ Ռուսաստանը, երկի, կխուսափի միանձնյա ներկայացնել թեկնածուներին, որոշեզի չխաթարլի մյուս տեղությունների հետ ունեցած միությունը:

Պարոն Կոտլենսկին գաղտնի կերողով տեղեկացրեց, որ մարկիզ Պալլավիչինն առաջարկել էր հարցի առնչությամբ դեսպանների հավաք հրավիրել, սակայն դարոն Գիրսը դեմ էր եղել դրան:

(Փարիզի և Լոնդոնի համար) Կցանկանայի իմանալ, թե արդյոք տեղի կառավարությունները համանման տեղեկություն տտացել են: Հայտնեք ինձ նաև ձեր կարծիքը:

(Վիեննայի և Բեռլինի համար) Կցանկանայի իմանալ, թե արդյոք տեղի կառավարությունները համանման տեղեկություն տտացել են, և ինչղիսի՞ն կլինի նրանց վերաբերմունքը ռուսական դախանջների նկատմամբ:

(Բյուսելի համար) Խնդրում եմ Ձերղ Գերազանցղությանն այղ երկու թեկնածուների մասին ինձ ներկայացնել սղառիչ տեղեկություններ:

Սան Ձուլիանո

ԻԱԳՆՊՊԱ, Քաղաքական Եարք P 1891-1916թթ., թղթատանակ 332:

146

Վիեննայում Իտալիայի դեսղան Ավառնան՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ձուլիանղյին
Վիեննա, 17 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 354

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸² տեղեկացնում եմ, որ, ինչղես Բերթղղղն ասաց, Ռուսաստանի դեսղանը երեկ իրեն հայտնել է այն տեղեկությունը, ինչղիսին տտացել է նաև Ձերղ Գերազանցղությունը: Բերթղղղը, սակայն, ձեռողախ մնաց այղ թեկնածուների մասին կարծիք հայտնելղոց՝ մեկնաքանելղով, որ կղղատի ռուսական կողմից առաջաղղղղղ մյուս երկու թեկնածուների

անունների հրադարակմանը: Նա չներկայացրեց նաև այն մանրամասները, որ իրեն խոսացել էր ներկայացնել Պարոն Շեքելոն:⁸³ Սակայն Բերթոլդն ինձ ասաց, որ Կոստանդնուպոլսից իրեն հասած տեղեկությունների համաձայն Թուրքիան դեմ է հրամանասար Հենրիի թեկնածությանը, քանզի չի կարող թույլ տալ, որ մի լուսաբան, որը եղել է Կոնգրեսում, այժմ ուղարկվի հայկական վիճակներ, քանզի նա Թուրքիային կվերաբերվի որդես գաղութի:

Ավառնա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

147

Բեռլինում Իսախանյի դեսպան Բուլլասին՝

Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 17 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 261

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁴ տեղեկացնում եմ, որ Արևելյան Անատոլիայի վերահսկիչների մասին ռուսական հաղորդագրությունը ստացել է նաև գերմանական կառավարությունը, որը, լուսաբանելով ռուսական կողմին, հայտնել է, որ որևէ խնդիր չի տեսնում նախքան որոշում կայացնելը մյուս երկու թեկնածուների անունները ստանալուն սղասել: Յազովի ուսադրությունը հրավիրեցի այն փաստին, որ վերահսկիչների համար առաջարկված երկու թեկնածուներն էլ բելգիացի են, և լավ կլինի, եթե մյուս երկուսն այլ ազգության լինեն: Նա գաղտնաբար ինձ տեղեկացրեց, որ բելգիացիները չափազանց ֆրանսամետ են, հետևաբար՝ նաև ռուսամետ, ուստի իր համար առավել նախընտրելի կլինեն հոլանդացիները, կամ, հասկալի, ավստրիացիները: Նա տեղյակ էր, որ առաջադրված թեկնածուներից մեկին Բարձր Դուռը դժվար թե ընդունի և դեմ կլինի, քանզի նա աշխատել է Կոնգրեսում:

Բուլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

147

148

Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդեթիային՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Լոնդոն, 17 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 120

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁵ սեղեկացնում եմ, որ ռուսական համանման հաղորդագրությունը ստացվել է նաև այստեղ:

Խոսելով դրա մասին Նիկոլսոնն⁸⁶ ինձ ասաց, որ բավականին խառնա-
ժողովի վիճակ է ստեղծվել, քանզի ռուսական կառավարությունը սկզբնապես
համաձայնության երեկել հողանդական կառավարության հետ, իսկ այժմ,
անհայտ տաճարներով, թեմեր է դեղի Բելգիան: Գերմանական կառավա-
րությունն, իր հերթին, ունի իր նախընտրելի թեկնածուները, իսկ Թուրքիան դեմ
է բելգիացիներին: Հայերը չեն ուզում ո՛չ բելգիացիներին, ո՛չ Եվրոպացիներ-
ին: Դեղիների այս իրավիճակում բրիտանական կառավարությունը, նախքան
ռուսական առաջարկին տաճարանելը, կցանկանա, որ ռուսական կառա-
վարությունն առավել հստակեցնի և տարզի իրավիճակը: Անգլիական կառա-
վարությունն այն կարծիքին էր, որ հողանդացի վերահսկիչների հարցն արդեն
լուծված էր: Նրանք որևէ նախընտրած ազգություն չունեն, նրանց համար առա-
վել կարևոր է սերությունների միջև փոխհամաձայնությունը:

Նիկոլսոնը ոչինչ չասաց Կոստանդնուպոլսի դեսպանների հավաքի մա-
սին: Ես այն կարծիքն եմ, որ այդ [անգլիական] կառավարությունը թեկնածու-
ների հետ կառավարված ոչ մի առաքելություն չի ունենա:

Իմդեթիայի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ԸարՖ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

149

Բրյուսելում Իսալիայի նախարար Կոստան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բրյուսել, 17 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 2167

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁷ սեղեկացնում եմ, որ ինչդեպ
դու Գուեզը, այնդեպ էլ Հենրի մեծ հեղինակություն են վայելում բելգիական
բանակում: Նրանք Ըառ կրթված, ակտիվ և գործնական են նաև վարչարարու-
թյան մեջ և երաժիսի են յուրաքանչյուր գործի ցանկալի արդյունքի համար:

Կոստա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ԸարՖ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

150

Փարիզում Իսալիայի դեսպան Տիսսոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Փարիզ, 18 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 136

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁸ սեղեկացնում եմ, որ ֆրանսիական կառավարությունը ևս ստացել է Անատոլիայի գլխավոր վերահսկիչների թեկնածուների մասին ռուսական հաղորդագրությունը և, նախքան որոշում կայացնելը, համաձայնվել է սղասել մյուս թեկնածուների անուններին: Գուեզի և Հենրիի մասին ստացված սեղեկություններն այստեղ հիմք են չալիս վստահ լինել, որ բավական լավ ընտրություն է կատարված:

Տիսսոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

151

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 18 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 102

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁹ սեղեկացնում եմ, որ սխալ եմ համարում այն մոտեցումը, որ ցուցաբերում է Ռուսաստանը Հայաստանի գլխավոր վերահսկիչների նշանակման հարցում, քանզի Թուրքիան, որը լիովին կատարում է իր պարտականությունը, քանզի նախքան իր իրավունքները չի ցանկանում փակ աչքերով ընդունել ռուսական առաջարկը, կարող է մույնդեպքում առաջարկել: Այս դեպքում, հենց Ռուսաստանի Եվրոպայի ելքի մասին ցանկանալով է կյանքի կոչել հայկական բարեփոխումները, ես մնում եմ Վանդեզենհայմի և Պալլավիչիների հայտնած այն տեսակետին, որ հարցի առնչությամբ անհրաժեշտ է հրավիրել դեսպանների հավաք: Հաջորդողովում սակայն մեր բարիդրացիական հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, ամեն դեպքում չլիցիտ է չափազանց ակտիվություն ցուցաբերել այս հարցում:

Գարուն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

152

Պետերբուրգում Իսախայի դեսպան Կառլոսսին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջովիանոյին
Պետերբուրգ, 19 մարտի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 121

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁹⁰ սեղեկացնում եմ, որ, հավաս-
տի աղբյուրների վկայությամբ, ռուսական կառավարությունը Բաբը Դռանը
ներկայացնելու նպատակով սերություններին կներկայացնի Արևելյան Անատո-
լիայի երկու վերահսկիչների համար չորս թեկնածուի անուն՝ երկուսը բելգիա-
ցի, երկուսը՝ հոլանդացի: Ռուսաստանը չի ցանկանում ներգրավել բվեյցարա-
ցիներին, քանզի նրանք ո՛չ գաղութափրության փորձ ունեն, ո՛չ էլ՝ ծանոթ են
մուսուլմանական աշխարհին:

Կառլոսսի

ԻԱԳՆՊԻԱ, Քաղաքական լաւք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

153

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջովիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսախայի դեսպաններին
Հոռն, 19 մարտի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 1460

Ռուսաստանի դեսպանն իր այսօրվա հաղորդագրությամբ առաջարկել է ևս
երկու թեկնածու, հոլանդացիներ՝ դարոն Վեստենեկին,⁹¹ որը Հնդկաստանում
հոլանդական վարչակազմի ղեկավարն էր և դարոն Դորմուսին, որը զբաղեց-
նում է ռազմական նախարարության գլխավոր ֆարսուղարի տաւսոնը: Պարոն
Կոտլենսկին Սազոնովի անունից ինձ խնդրեց, որ Կոստանդնուպոլսի մեր
դեսպանը համաձայնության գա իր գործընկերների հետ և Բաբը Դռանը հա-
մոզի տասախանել առաջարկին, որքան հնարավոր է լուս: Երբ Բաբը Դռան
այս չորս թեկնածուներից ընտրի երկուսին, այդքան Հաազայում և Բոյուսելում
զսնվող սերությունների ներկայացուցիչները կձևակերտեն համադասախան
խնդրագիր այդ երկու տեսություններին տաւսոնադես ներկայացնելու հա-
մար: Սազոնովի կարծիքով նման գործընթացը համադասախանում է Բաբը
Դռան ցանկություններին՝ հարցն արագ կարգավորելու համար:

(Բոլորին՝ բացի Պետերբուրգից և Կոստանդնուպոլսից) Խնդրում եմ տարգել
և ինձ ներկայացնել սեղի կառավարությունների կարծիքը Սազոնովի առաջար-
կի վերաբերյալ:

(Առսանդնուդուլսի համար) Նորին Գերագանցության կառավարությունը հավանություն է տալիս դարձնել Սազոնովի կողմից Բարձր Դռանն առաջարկված գործընթացին և նախընտրում է, որդեսգի ընտրությունը կանգ առնի հոլանդացի թեկնածուների վրա:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 640:

154

Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդերհալին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Լոնդոն, 20 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 124

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1460 հեռագրին⁹² սեղեկացնում եմ, որ այսօր Նիկոլսոնն ինձ ասաց, որ, ամբողջությամբ ընդունելով ռուսական առաջարկը, դարձնելով Գերին այսուհանդերձ կարգադրել է Մալլեսին,⁹³ որդեսգի նա իր գործընկերների հետ դարձել, թե երկու բելգիացի և երկու հոլանդացի թեկնածուներից հասկալալու նրանցից որի՞ օգտին հանդես գա Բարձր Դռան մոտ, նրանց ընտրության հարցում:

Իմդերհալի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

155

Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավանոն՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Վիեննա, 20 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 369

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1460 հեռագրին⁹⁴ սեղեկացնում եմ, որ Բերնսթեյնը ինձ ասաց, որ դարձնելով Շերեկոն իրեն էլ է ուղարկել այդ հաղորդագրությունը, սակայն նա դեռ չի պատասխանել դրան: Հարցի առնչությամբ նա դիմել է գերմանական կառավարությանը, որդեսգի նախքան որոշում կայացնելն իմանա նաև նրանց դիրքորոշումը:

Ավանոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

156

Փարիզում Իսալիայի դեսպան Տիսսոնին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Փարիզ, 20 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 141

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1460 հեռագրին⁹⁵ սեղեկացնում եմ, որ ֆրանսիական կառավարությունն Իզվոլսկուց⁹⁶ ստացել է համանման հաղորդագրություն և տասնախանելով դրան, հայցնել է, որ ֆրանսիական կառավարությունը համաձայնություն է սալիս այդ առաջարկին, եթե այլ սերությունների կողմից առարկություններ չլինեն: Ֆրանսիական կողմի կարծիքով՝ Կոստանդնուպոլսում սերությունների դեսպանները ղեկ է այդ թեկնածուներին ներկայացնեն Բաճը Դռանը, սալով նրան ընտրության հնարավորություն:

Տիսսոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

157

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 21 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 265

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1460 հեռագրին⁹⁷ սեղեկացնում եմ, որ այստեղ ևս Ռուսաստանի դեսպանն Արևելյան Անատոլիայի վերահսկիչների համար ներկայացրել է ևս երկու թեկնածու, այս անգամ երկու հոլանդացու՝ արդեն ներկայացված երկու բելգիացիների հետ միասին: Նրան տասնախանել եմ, որ չնայած որևէ առարկություն չունեն, բայց առավել նոյաքակահարմար կլինեն, որդեսգի ավելի մեծ ցուցակ ներկայացվեն Բաճը Դռանը՝ ընտրության մեծ հնարավորություն սալով նրան:

Ինչդեռ արդեն սեղեկացրել եմ իմ թիվ 261 հեռագրով,⁹⁸ այստեղ նախընտրում են Բելգիացի թեկնածուներին և այդ մասին սեղեկ եմ տալիս ևս Ռուսաստանին: Փորձեցի Յագովին բացատրել այն տաճառները, ըստ որոնց մեզ նույնդեռ նախընտրելի չեն Բելգիացիները, նա ասաց, որ կիսնդրի Ձերդ Գերազանցությանը, որդեսգի չառարկեք իրենց առաջարկին: Ըստ նրա, Ձեր կողմից նման հայլը բավական լավ ազդեցություն կունենա Բեռլնում:

Յագովը չի ժխտում, որ, իրոք, Բելգիացի որոշ տաճառներ այնքան էլ բարեկամաբար չեն տրամադրված դեղի Իսալիան, բայց վստահ է, որ այդ հա-

կազդեցություններն արդյունք են տարզ թյուրմբռնման, և որ երկու երկրներն էլ շահագրգռված են փոխադարձ լավ հարաբերություններ ունենալ միմյանց հետ:

Բուլլաթի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

158

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին

Հռոմ, 22 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 1511

Պարոն Ֆլոռսովն այսօր ինձ ներկայացրեց Լոնդոնում Գերմանիայի դեսպանի հեռագիրը և նրան սլած տարոն Յագովի կարգադրությունները:

Պարոն Լիչնովսկին⁹⁹ գրել է. «Գլխավոր վերահսկիչների առնչությամբ՝ տարոն Գրեյն երեկ ինձ ասաց, որ իր կարծիքով ընտրությունը կանգ կառնի հռլանդացի թեկնածուների վրա, այդ իսկ տասճառով կկարգադրի Հաագայի իր նախարարներին, որ նրանք սկսեն բանակցություններ վարել հռլանդական կառավարության հետ: Դեղիքի նման զարգացումների տարագայում, նրա կարծիքով, անիմաս է դիմել Կոստանդնուպոլսի դեսպանասներին: Նույն բռլանդակությամբ մի հեռագիր տարոն Գրեյն արդեն ուղարկել է Ռուսասանի դեսպանին»:

Պասասխանելով այս հեռագրին, տարոն Յագովը Լիչնովսկուն կարգադրել է, որդեսգի նա Գրեյին տեղյակ տաիի, որ Բարձր Դռանն ընտրության ավելի լայն դաոտ տալու համար, գերմանական կառավարությունը տնդում է, որդեսգի այդ ցուցակում ներառվեն նաև չեզոք երկրների այլ թեկնածուներ: Հաավի առնելով, որ օսմանյան կառավարությունն այնքան էլ միտված չէ բելգիացիների ընտրությանը, գերմանական կառավարությունը ցանկանում է, որդեսգի ներառվեն ավելցարացիները, որոնք մեծ տնությունների գաղութներում դրսևորել են իրենց որդես գերազանց տաոտնյաներ:

Պարոն Ֆլոռսովին տասասխանեցի, որ կիտելով գերմանական կառավարության կարծիքը, ամեն դեղիքում առավել նախընտրելի են համարում հռլանդացիներին:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 640:

159

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 28 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 280

Յագուվին հարցրի, թե ի՞նչ ընթացքում են գտնվում Արևելյան Անատոլիայի վերահսկիչների թեկնածուների շուրջ բնարկումները։ Նա ասաց, որ, համաձայն ռուսական դեսպանի հաղորդագրության, Ռուսաստանը պահել է հոլանդացի երկու թեկնածուներ և մեկ բելգիացու [առաջարկը], իսկ երկուրդ բելգիացու փոխարեն կառաջադրի մեկ նորվեգացու։ Այստեղ ասում են, որ առարկություն չի լինի նորվեգացու հարցում, սակայն արդեն գտել են մի շվեյցարացու, որը համադասասխանում է բոլոր պահանջներին, դա պարոն Բոսգելն է։ Թեկնածուների ֆանակը երկի կիսացվի չորս-հինգ հոգու։ Քննարկումները շարունակվում են, և ըստ Յագուվի, Պասճառը, որի համար նրանք ժողովում են շվեյցարացու [թեկնածությանը], ոչ միայն նրա մասին ունեցած հիմնալի տեղեկություններն են, այլ՝ Պասասխան է այն ընդդիմության, որ ցուցաբերում է Պետերբուրգը այդ ազգության նկատմամբ։ Իմ թիվ 265 հեռագրում¹⁰⁰ նշված Պասճառների համար Յագուվը լուրջ ուրախ կլինեք ստանալ Ձեր տեսակետները։

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԻԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

160

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսսին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պետերբուրգ, 28 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 227

Սագոնովն ինձ ասաց, որ Պերմանիան բելգիացի թեկնածուների վերաբերյալ առարկություններ է առաջ քաշել, ֆանի որ, ըստ նրա, բելգիացիներից Հենրին չի ընդունվի Բաբը Դռան կողմից, նրա փոխարեն առաջարկում է շվեյցարացու թեկնածությունը։

Սագոնովն ինձ ներկայացրեց այն առիթը, որի Պասճառով դեմ է շվեյցարացիների թեկնածությանը, [և նշեց, որ] որովհետև հինգերորդ թեկնածու կներկայացնի մի նորվեգացու։

Ձերը Պերզազանցությանը տեղյակ եմ պահում, որ լավ իմանալով ռուսական կողմի ընդգծված դեմ լինելը շվեյցարացիներին, ինձ թույլ չվեցի թե՛ Սա-

զոնովին և թե՛ իմ գերմանացի գործընկերոջը հայսնել, որ մենք նույնպես չենք խրախուսում նրանց թեկնածությունը:

Կառլոսսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարժ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

161

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին

Հռոմ, 31 մարտի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 1685

Պարոն դեսպան,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 280 հեռագրին¹⁰¹ շեղեկացնում եմ, որ չնայած առավել բարդ իրավիճակներում հաճախ հանդիպել ենք մեր նկատմամբ շեղեկացումների թեկնածուների, սակայն այժմ, գերմանական կառավարությանը մեր բարիդրացիական վերաբերմունքը ցուցաբերելու համար, չենք առարկի նրանց թեկնածությանը: Խնդրում եմ այս ամենը հաղորդել Պարոն Յագովին՝ ավելացնելով, որ այս ուղղությամբ կայացրել ենք հաճախ առնչվել այն հասուկ վերաբերմունքը, որ ունենք նրա նկատմամբ, սակայն ոչ մի դրամագայում չենք դատարարվում փորձել Պարոն Բոսզեյի կամ մի այլ շեղեկացումների թեկնածուի օգտին:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարժ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

162

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 1 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 291

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1685 հեռագրին¹⁰² շեղեկացնում եմ, որ Պարոն Յագովին ինչ խնդրեց Ձեր Գերագնացությանը փոխանցել իր խորին շնորհակալությունը այն բանի համար, որ Դուք առաջարկություն չեք բարձրացնի շեղեկացումների թեկնածուի վերաբերյալ:

Արևելյան Ամասոլիայի երկու վերահսկիչների թեկնածուների շուրջ բնական կոմունները բարոնակվում են Ռուսաստանի հետ և թվում է, թե արդեն համաձայ-

45

նություն ձեռք կբերվի առաջադրելու երկու բելգիացու, երկու հոլանդացու և մեկ նորվեգացու:

Բուլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

163

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին

Հռոմ, 3 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 1753

Ռուսաստանի՝ այստեղի դեսպանն ինչ շեղեկացրեց, որ գլխավոր վերահսկիչների ընտրությունը Բարձր Դռան համար հեռացնելու նպատակով ռուսական կառավարությունն առաջադրում է հինգերորդ թեկնածուին ևս. դա կլինի նորվեգացի Պաուսոնյա Պարոն Հոֆֆը:¹⁰³ Նորվեգական կառավարությունն այս առնչությամբ արդեն սվել է իր համաձայնությունը:

(Բուլոհին՝ բացի Բեռլինից) Բեռլինի մեր դեսպանն իր հաղորդագրության մեջ շեղեկացնում է, որ Ռուսաստանի և Գերմանիայի կառավարությունների միջև վերահսկիչների թեկնածուների շուրջ բնառկումներն արդեն ավարտվել են, և նրանք կազմել են թեկնածուների մի ցուցակ, որում ընդգրկված են երկու բելգիացի, երկու հոլանդացի և մեկ նորվեգացի:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

164

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 3 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 123

Պարոն նախարար,

Ռուսաստանի դեսպանատունն իր Բիթլիսի հյուպատոսից շեղեկություն է ստացել Պայթուններով ուղեկցվող մեծ խմբությունների մասին:

Հայսնի մի շեյխ, որը վերջերս էր ազատվել բանձից, աղյուսամբների մի մեծ խմբի գլուխ կանգնած մեկ է բաղափ և որոշել՝ հակադրվել բարեփոխումների անցկացմանը: Կառավարական ուժերը, մոտ 400 հոգի, դիմել են փախուստի,

իրենց ողջ զենքն ու զինամթերքը թողնելով աղյուսամբներին: Պաշտոնական մամուլը փորձում է մեղմել այս իրադարձությունների տրամադրությունը:

Գառոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

165

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գառոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 4 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 127

Պարոն նախարար,

Ի լրումն իմ թիվ 123 հեռագրի,¹⁰⁴ ղեկավարում եմ, որ այսօր կառավարությունը, ղաշտոնադես անդրադառնալով Բիթլիսում ղեկի ունեցած իրադարձություններին, վստահեցրել է, որ ամեն ինչ կարգին է, իսկ ինչ վերաբերում է փախուստի դիմած զնդին, աղա այն, վերագինվելով, կարգ ու կանոն կհաստատի ֆաղափում:

Նման անկարգությունների վերաբերյալ այստեղ տարբեր լուրեր են լսվում, և դրանցից ամենասոսկալին այն է, որ ըստ որոշ ղեկավարությունների՝ այդ անկարգությունները կազմակերպվում են Ռուսաստանի կողմից, որն, իրականում, չի ցանկանում իրականացնել բարեփոխումները և այդ նպատակով հրահրում է ֆրեդին:

Գառոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

166

Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Վիեննա, 5 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 430

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1753 հեռագրին¹⁰⁵ ղեկավարում եմ, որ Բերթոլդն ինչ ասաց, որ ռուսական դեսպանն երեկ իրեն հաղորդել է, որ վերահսկիչների թեկնածուների շուրջ համաձայնություն է ձեռք բերվել ռուսական և գերմանական կառավարությունների միջև և որոշվել է առաջարկել հիմնական թեկնածուին ևս՝ նորվեգացի Հոֆֆին:

Բերթոլդը կարծում է, որ իրենք այս հարցի վերաբերյալ չեն առարկի:

Ավառնա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

167

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Փարոնին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 6 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 131

Պարոն նախարար,

Այստեղի՝ դիվանագիտական ներկայացուցիչների հավաքում ղեկավարություն ստանալով, որ կառավարությունների միջև համաձայնություն է ձեռք բերվել, այսօր Մեծ Վեզիրին ներկայացրին Ռուսաստանի կողմից առաջադրված Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթների վերահսկիչների թեկնածուների ցուցակը:

Փարոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական բարձր P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

168

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Փարոնին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 9 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 134

Պարոն նախարար,

Բիթլիսից բացի հեռադիմական անկարգություններ են տեղի ունենում մասնաշրջանի և Հայաստանի մի բարձր ֆաղափներում: Աղտամբական այդ բարձունք կառավարում է Շեյխ ուլ իսլամ անունով հայտնի ոմն Հարիր բեյի հետ: Կառավարությունը մտադրված է այս իրադարձություններով, սակայն վճռական է դրա դեմն առնելու հարցում:

Փարոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական բարձր P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

169

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բուլասին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 18 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 311

Պարոն նախարար,

Յազովր գոհ է այն ընտրությունից, որ կատարել է Թուրքիան Արևելյան Անատոլիայի երկու վերահսկիչների համար: Նրա համար այնքան էլ կարևոր չէր, թե

որ՝ կընտրեն, նրանք կլինեն՝ արդար և բանիմաց, թե՛ ոչ: Այդ հարցի բնաւարկում-
ներին մասնակցելու միակ նպատակն այն էր, որ Ռուսաստանը հանկարծ չմտա-
ծի, թե հարցում ինքն է սերը:

Բոլլաշի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

170

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 21 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 159

Պարոն նախարար,

Երեկ երեկոյան Մեծ Վեզիրը Ռուսաստանի՝ այստեղի դեստանին հայտա-
բարել է, որ Արևելյան Անատոլիայում անցկացվելիք բարեփոխումների համար
ընտրված երկու վերահսկիչները կժամանեն մյուս շաբաթ:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

171

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 6 մայիսի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 211

Պարոն նախարար,

Հայաստանի համար ընտրված երկու վերահսկիչներն անցած երկուշաբթի
ժամանել են Կոստանդնուպոլիս: Ինչ թվում է, որ նրանց նկատմամբ կիրառ-
վում է թուրքական հին գործելաոճը: Նրանց անորոշ ժամանակով դադարեց-
նում են այստեղ, ներկայացնում նորանոր դաժանագործներ, որոնք հեռավոր
մեկնումը նշանակված վայրերը՝ բարեփոխումներն իրականացնելու համար:
Եթե Ձերդ Գերագնացությունը դեմ չէ, ապա առաջին իսկ հնարավորությա-
նով կարող եմ բարեկամաբար խորհուրդ տալ Տեղի կառավարությանը, որ-
դեպի արագացնեն նրանց մեկնումը և, գործնականում, իրականացնեն այն
խոստումները, որ տվել են սերունդներին:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

172

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեստանասան հանձնակատար
Մոչենիզոյին

Հռոմ, 8 մայիսի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 2551

Պատասխանելով Ձեր թիվ 211 հեռագրին¹⁰⁶ խնդրում եմ, Բարձր Դռան
նկատմամբ, թեկուզ բարեկամական, որևէ ֆայլ չկատարել: Մեր շահերից չի
բխում Հայաստանի համար այնպիսի նախաձեռնություն ցուցաբերել, որը կա-
ռոլ է դուր չգալ Թուրքիային:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

173

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեստան Գարունին՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
[Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 7 հուլիսի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 2306/617

Պարոն նախարար,

Ինչդեռ Ձերդ Գերագնացությանն իր թիվ 211 հեռագրով¹⁰⁷ տեղեկացրել
էր մեր հանձնակատարը, Հայաստանի երկու վերահսկիչները՝ դարոն Հոֆֆն ու
դարոն Վեստենենկն այստեղ ժամանեցին մայիսի 3-ին, որդեսզի տայմանա-
զիր կնքեն իրենց նշանակման համար: Ստորագրելով տայմանագիրը, նրանք
թուրական կառավարությունից խնդրեցին վեցաբաթյա արձակուրդ, որդեսզի
իրենց երկրներում կարգի բերեն իրենց անձնական գործերը նախքան Անատո-
լիա մեկնելը, ուր աշխատանքը կարող է երկարատև լինել: Պարոն Հոֆֆն ու
դարոն Վեստենենկը մոտ օրերս վերադարձել են և թվում է, որ տատանվում են
մեկնել իրենց աշխատավայրերը՝ Վան և Բիթլիս. նրանց կողմնակցներն այդ նշա-
նակով հասկացված տատանումները:

Նրանք նշեցին, որ շատ գոհ են իրենց նկատմամբ տեղի կառավարության
վերաբերմունքից:

Գարունի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

174

Պետերբուրգում Իսախայի դետյան Կառլոսսին՝

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պետերբուրգ, 14 հուլիսի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 1730/534

«Ռեյսչ» հանդեսը հաջողաբար տղագրել է Դումայի տասգամավոր տարւոն Միլյուկովի հողվածները, որոնցում հեղինակը մտածողություն է հայտնում այն ճգնաժամի վերաբերյալ, որում, իր կարծիքով, հայտնվելու է Հայկական հարցը:

Կաղես տասգամավորն անդրադառնում է Դումայում ունեցած իր ելույթին, որի ժամանակ ռուսական դիվանագիտության վերջին ժողովի միակ հաջողությունը համարում է Փոֆր Ասիայի երկու ժողովներում եվրոպական վերահսկիչների նշանակման շուրջ ձեռք բերված համաձայնությունը, որն, ըստ նրա, նախնական, բայց լուրջ քայլ է՝ ուղղված Հայկական հարցի լուծմանը: Ամեն դեպքում նա չխուսափեց հայտարարել, որ այդ վերահսկիչներին ղեկավարելու է հիշեցվի, որ նրանք Եվրոպայի ներկայացուցիչներն են և ոչ թե՝ թուրքական ղազախներ, և այս նշանակումը Ռուսաստանը հետևողականորեն ղեկավարելու է քայլեր ձեռնարկել, մինչև նրանք կգիտակցեն իրենց բուն էությունը:

Ցավով արժի, ռուսական դիվանագիտության այդ նախնական հաջողությանն անմիջապես հետևեց անհաջողությունը: Մինչև Կոստանդնուպոլսի ռուսական դետյանն ուղեկցում էր Թալեաթ բեյին Լիվադիայի այդ ժամանակ, եվրոպական այդ երկու ներկայացուցիչները Բարձր Դռան հետ համաձայնագիր են կնքել, որով վերջինս տարադարձ ազատվել է սկսած մի շարք խնդիրներից: Այդ համաձայնագիրը, որ ստորագրվել է Կոստանդնուպոլսում սույն թվի մայիսի 23-ին, լուրջ կետերով հակասում է հունվարի 26-ին կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրին:

Բարձր Դռանը հիշել է, որ 1913թ. հուլիսի 1-ին որոշել էր հայկական վեց վիլայեթներ ուղարկել վեց վերահսկիչներ՝ նրանց լիազորելով գործել թուրքական հին վարչական գործելաոճով: Այժմ, գլխավոր վերահսկիչներին անմիջական ղեկավարումից հեռացնելու համար, բոլոր վերահսկիչները դրվել են շարքեր նախարարությունների ենթակայության տակ, և նրանք գլխավոր վերահսկիչներին ղեկավարելու է ուղարկել ընդամենը իրենց զեկույցների կրկնօրինակները:

«Այս տարադարձում ի՞նչ եվրոպական վերահսկողությունից ենք խոսում», հարցնում է կաղես տասգամավորը: Նրա կարծիքով Լիվադիայում հստակ տայմանավորվածություններ են ձեռք բերվել, որոնցով Ռուսաստանը մեղմ դիրքավորվել է Թուրքիայի նկատմամբ, բայց Ռուսաստանը չի կարող այդպիսով հրաժարվել Փոֆր Ասիայի իր բարեկամներից:

Վստահելի աղբյուրներից ինձ տեղյակ տալիս, որ տարւոն Միլյուկովի իր վերոհիշյալ հողվածներում Հայաստանի բարեփոխումների մասին նման

վաստեսական կանխաստեղծներ արել է՝ ոգեցնչվելով Նուբար¹⁰⁸ փառայից, որն այս օրերին հայկական վիլայեթներում անցկացվելիք բարեփոխումներին նդաստելու համար զսնվում է այստեղ:

Կառլոսսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

175

Տրադիզոնում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Գորդինին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին
Տրադիզոն, 14 սեպտեմբերի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 858/81

Ձերդ Գերագանցությանը տեղյակ եմ դառնում, որ մեր հյուղասոսարանի՝ Վանում զսնվող աշխատակիցն ինձ ասաց, որ դարձն Հոֆֆը օգոստոսի 30-ին Վանից երջայցի է դուրս եկել: Նա կայցելի Բիթլիս, Դիարբեհր, Խարբեդ, Հալեդ, Ալեքսանդրիա և Կոստանդնուպոլիս: Նա Վան էր եկել օգոստոսի 17-ին և շատ վատ էր ընդունվել: Նրան դիմավորելու չէին եկել տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչները: Միայն մի քանի օր հետո՝ օգոստոսի 22-ին են նրանք այցելել Հոֆֆին՝ իր նստավայրում, որը Վանից երկու ժամվա հեռավորության վրա է զսնվում: Այժմ Հոֆֆն այդ երջայցն է կատարում, և հնարավոր է՝ վերջին անգամ, քանզի, ըստ ամենայնի, նա այլևս չի վերադառնա իր լիազորությունների երջանակում զսնվող վայրերը:

Այդդիսով, կավարսվի հայկական բարեփոխումների չիրականացված առաջին փորձը, որն այնքան երկար բննարկումներից հետո հանձնվել էր եվրոպական վերահսկիչների հսկողությանը:

Գորդինի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 660:

176

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին
Թերաքիա (Կոստանդնուպոլիս), 26 սեպտեմբերի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 3347/841

Պարոն նախարար,

Տրադիզոնի մեր գլխավոր հյուղասոսն իր սեղեսնքների 14-ի հեռագրով¹⁰⁹ Ձերդ Գերագանցությանն արդեն տեղյակ է դառնել դարձն Հոֆֆի՝ Վան ժամանման և անստասելի երջագայության մասին:

Թվում է, թե եվրոպական մեծ ճգնաժամի տայմաններում Հայաստանի բարեփոխումների անցկացման առաջին փուլը, որն այնքան երկարատև աշխատանքների արդյունք էր, կավարսվի: Սակայն [երևի] Հոֆֆը ստիպված վերադառնա Կոստանդնուպոլիս, իսկ Վեստենենկը, որը հանգիստ գտնվում է Կոստանդնուպոլսում, շուտով կհրաժարվի իր լիազորությունների մեջ մտնող շրջաններն այցելելու մտադրությունից:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

177

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեստան Գարունին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 10 հոկտեմբերի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 3566/890

Պարոն նախարար,

Թուրքական մամուլը երեկ վերադարձել է Բուխարեստի թերթերից մեկում օգոստոսի 28-ին տղված՝ Թիֆլիսում գտնվող Կովկասի նահանգապետի՝ անվանի հայերին ուղղված կոչը:

Քանի որ այդ կոչում նշվում են օսմանյան տիրապետության բացասական կողմերը և առավել բացահայտ կերպով Եվրոպայում է այն հնարավորությունը, որ բոլոր հայերը կարող են համախմբվել ցարի իշխանության տակ, թուրքական դատարանները «Թանիներ» դրան անդրադառնում է ցատկոտ: Մոռանալով այն բոլոր խժոժությունները, որ հրահրել է Թուրքիան Ռուսաստանի դեմ եվրոպական այս հակամարտությունը սկսվելուց հետո, «Թանիներ» մեղադրում է Պետերբուրգի կառավարությանը՝ Թուրքիայի չեզոքությանը այդ կերպ արձագանքելու համար: Հոգնվածում անմիջական սղառնալիքներ են ուղղվում Ռուսաստանի հասցեին՝ Եվրոպայում, որ Ռուսաստանի անհիմն տալիս այս տառապանքում, միևնույն է, ավարտվելու է [Ռուսաստանի] կայսրության ժողովուրդների մասնատմամբ և կայսեր իշխանության լիակատար կործանմամբ: Այս հոգնվածն արդարացի է, որ օսմանյան քաղաքական այդքի վարկելակերպը գտնվում է շատ և զառանցյալ վիճակում:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

Պետերբուրգում Իսախայի դեսպան Կառլոսսին՝

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պետերբուրգ, 12 փետրվարի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 620/121

Պատիվ ունեմ Ձերդ Գերագանցությանը ներկայացնել Ռուսաստանի արտգործնախարարության կողմից հրատարակված՝ Հայաստանի բարեփոխումներին առնչվող «Նարնջագույն գիրը»:¹¹⁰ Ժողովածուի հիմնական փաստաթուղթը Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատարի 1914թ. հունվարի 27-ի զեկույցն է, ուղղված՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարին, որով Ռուսաստանի և Բաբար Դռան միջև բարեփոխումներին առնչվող բանակցությունների հիմնական դրույթները ներկայացնելուց հետո, հեղինակը վերլուծում է նույն ամսի 26-ի համաձայնագիրը, որով Բաբար Դռանը Պարսկաստանում է խնդրել սերությունների աջակցությունը վերահսկիչների նշանակման գործում և մեկնաբանում է այդ համաձայնագրի կարևորությունը: Կից ներկայացնում են Պարսկաստանի Գուլկանի հետաքննչի զեկույցի թարգմանությունը, քանզի այս փաստաթղթից, առավել քան այլ փաստաթղթերից, երևում է Հայկական հարցում Ռուսաստանի գործողությունների բացատրությունը և բացահայտում է «Նարնջագույն գրի» տղազրան նղատակները: Իրականում սա նղատակ ունի ցույց տալու, որ Ռուսաստանը ստանձնեց բարեփոխումների նախաձեռնությունը, և, չնայած Գերմանիայի աջակցությունը ստացող Բաբար Դռան սեղծած բազմաթիվ խոչընդոտներին, ռուսական դիվանագիտությունը խաղաղ ճանադարհով հասավ իր նղատակին, և որ Ռուսաստանի հանդեմ Բաբար Դռան ստանձնած՝ սերություններին դիմելու վերջնական դարսավորությունը ցույց է տալիս Պետերբուրգի կառավարության արտոնյալ դիրքը Հայկական հարցում: Ռուսաստանն ունի կրկնակի հետաքննություն՝ ներսում ադահովել Կովկասի հայերի հավատարմությունն ու հանգսությունը, դրսում՝ հաստատել իր բարյադադադական առաջնահերթությունը, որհանով այն առնչվում է հայերով բնակեցված օսմանյան տարածներին: Ահա այս կրկնակի հետաքննություններից է բխում նրա նախադարսաստական բնույթ կրող հադադականությունը: Կասկած չկա, որ ռազմական հաջողության դեմքում, Ռուսաստանը կցանկանա ամբողջացնել դիվանագիտական իր ադխատանքը՝ ձգտելով առնվազն բավարարել այն դրույթները, որ մինչ այժմ չէր հաջողվել իրականացնել՝ նախ և առաջ «հայկական տարածի» սահմանագծումը և առկա երկու եղանների կենտոնացումը վարչական մեկ միավորի մեջ, դրանով իսկ հասնելով վարչական այն ձևին, որը հնարավորություն կտա միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին: Անկախ նրանից, թե Պետերբուրգում ո՞վ է առաջ հաշում հայերով բնակեցված եղանների միավորման գադադարը, այն հիմնականում չի ընդունվում հադադական

առավել լուրջ և ազդեցիկ Երջանակների կողմից, որոնք այն վաղաժամ են համարում լեհական հարցից փչ չարքերվող մի [նոր] հայկական հարց ստեղծելու համար: Նրանք առավել հակված են ինքնավարության գաղափարին, սակայն դեռ հստակեցված չեն դրա սահմանները և միջամտության այն ձևը, որ Ռուսաստանը դեռ է ունենա Բաղաճական այդ նոր միավորի մեջ:

Կառլոսսի

Առդիր

Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատար

Գուլկեյը՝

Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին

Կոստանդնուպոլիս, 27 հունվարի 1914թ.

Ինչպես արդեն պատիվ են ունեցել Ձերդ Գերագանցությանն ընթացիկ ամսվա 26-ի իմ հեռագրով տեղեկացնել, Մեծ Վեզիրն ու ես ստորագրել ենք մի որոշում, որով բուրական կառավարությունը պարտավորվում է տնտեսական կողմից Արևելյան Անատոլիայի շրջանների երկու վերահսկիչների թեկնածուների անունները ստանալուց հետո, հայկական բարեփոխումների մասին կայսերական կառավարության և Բարձր Դռան միջև նախապես համաձայնեցված նոստյով դիմել տնտեսականներին:

Հունվարի 26-ի որոշումով ավարտվել են Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման նախնական աշխատանքները, որոնց շուրջ ֆնանսիստների առաջարկությունը տնտեսականներին էր հանձնվել կայսերական կառավարության 1913թ. մայիսի 24-ի շրջաբերական նոստյով: Այդ որոշումն անառարկելիորեն ունի պատմական մեծ նշանակություն:

Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու պարտավորություն Թուրքիային առաջին անգամ տրվել է 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով, որը փոխարինվել է Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով: Պարտավորություն, որն, ինչպես երևում է, Թուրքիան թողել է չիրականացված: Ճիշտ է, Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ճնշումները ստիպեցին Արդու Համիդին 1895թ. հոկտեմբերի 8-ին հրապարակել Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու մասին մի որոշում, բայց այն մնաց որպես մի «մեռած թուղթ»: Մինչ օրս Հայաստանի դժբախտ Բիստանյա ժողովուրդը շարունակում է ենթարկվել թուրք պաշտոնյաների անօրինականությանն ու դաժանություններին, ինչպես նաև Բեռլինի կողմից հրահրված անկարգություններին, որոնք, անպատիվ մնալով սպառնում են երկրի խաղաղ բնակչության կյանքին, պատվին և ունեցվածքին:

Գիտակցելով Հայաստանի բուրական վարչակարգում հիմնարար բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը՝ կայսերական կառավարությունը տնտեսականների ֆնանսիստներին է ներկայացրել բարեփոխումների մի ծրագիր՝ որը հիմնված է Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դեսպանների կողմից:

մից 1895թ. մշակած հիմնական դրույթների վրա: Այս նախագիծը, որը համահունչ է հայերի ցանկություններին, ենթադրում էր հայկական մի սարածփի ձևավորում, որը ճանաչված կլինե՝ր սուլթանի կողմից, և, տնրությունների հետ համաձայնեցված, կունենար լայն իրավունքներով օժտված կառավարիչ, լայն իրավասություններով սարածփային խորհրդարան, որտեղ մուսուլմանական և ոչ մուսուլմանական բնակչությունը ներկայացված կլինե՝ր հավասարապես: Գործելու էր պաշտոնների բաշխման հավասարության սկզբունքը՝ այդ թվում ուսկիականությունում և ժանդարմերիայում նույնպես, ցրվելու էին հոդական համիդիե խմբերը, հաստատվելու էր լեզվի հավասարություն, ազգային յուրաքանչյուր համայնք ազատ էր լինելու դպրոցական կարիքների համար հարկեր սահմանելու և ուսուցման համակարգը մշակելու հարցերում, հայերին էին վերադարձվելու նրանցից ապօրինաբար վերցված հողերը:

Ռուսական ծագիչը, որ բննարկվեց 1913թ. հուլիսի 13-24-ը, Յենի Զյուլում, դեսպանատների ներկայացուցիչների ժողովում, արժանացավ Եռյակ դաշինքի ներկայացուցիչների ընդդիմությանը, որոնք պնդում էին, որ Հայաստանի բարեփոխումների հիմքում դրվեն թուրական օրենքները, մասնավորապես, վիլայեթների մասին օրենքի հավելվածը և 1913թ. հուլիսի 1-ի նոտայով Բաքո Դռան կողմից տնրությունների դեսպանատներին հղած հրահանգները: Բեռլինի ազդեցությամբ Թուրիայի իրականացրած այս հասցնեպ սկետրով Հայաստանը պե՝տ էր բաժանվե՝ր երկու մասի, որոնք դեկավարվելու էին սուլթանի կողմից, իսկ առանց տնրությունների համաձայնության նշանակված օտարերկրացի վերահսկիչներն ունենալու էին միայն վարչակազմի հսկողության և պաշտոնյաների նշանակման ու ազատման իրավունք, պահպանվելու էր վիլայեթների ամբողջ վարչաչը: Կայսերական դեսպանատնն, անշուշտ, չէր կարող թույլ տալ, որ բարեփոխումների հիմքում դրվեն բացարձակ անկասար և թերի թուրական օրինագծերը, պնդելով, որ Յենի Զյուլի հանձնաժողովը բննի ռուսական նախագիծը: Ցավոք տրի այդ բննարկումները որևէ արդյունք չունեցան, միայն համաձայնություն չե՝ր բերվեց դպրոցների, լեզվի և ազարային հարցերի շուրջ: Ինչ վերաբերում է բարեփոխումների հիմնական դրույթներին հայկական սարածփի ձևավորում, տնրությունների համաձայնությամբ նշանակվելիք գլխավոր վերահսկիչներ, իրավասությունների հավասար բաշխում, խորհրդարանի ձևավորում, ապա այդ հարցերը ենթարկվում էին Եռյակ դաշինքի ներկայացուցիչների ուղղակի թշնամական կեցվածքին: Թուրական շահերի պաշտպանությամբ հասկապես աչփ էր ընկնում Գերմանիայի ներկայացուցիչը, և եթե հնարավոր լինե՝ր հրապարակել Յենի Զյուլի արձանագրությունները, ապա հայերը կհանդգնեին թե ինչպիսի՞ն են գերմանացիների իրական զգացմունքներն իրենց նկատմամբ:

Տեսնելով Յենի Զյուլի հանձնաժողովի աշխատանքի նման արդյունքները, կայսերական դեսպանը՝ Հայաստանում բարեփոխումների իրականացումը

երաշխավորելու համար, անհրաժեշտ համարեց Եռյակ դաշինքի, և հասկապես, Գերմանիայի հետ գալ մի փոխհամաձայնության, որը կապահովեր իրենց աջակցությունը Բարձր Դռանը ներկայացվելիք բարեփոխումների ծրագրին, որը, միգուցե, ոչ այնքան ընդարձակ կլիներ ինչպես նախկինում, բայց՝ կբավարարեր Անատոլիայի հայերի պահանջները: Գիրս-Վանգենհայմ բանակցությունների արդյունքն եղավ 1913թ. սեպտեմբերին կազմված վեց պարագրաֆից բաղկացած նախագիծը: Ըստ այս նախագծի՝ Արևելյան Անատոլիայի հայկական վիլայեթները բաժանվում էին երկու հասվածների, այդ հասվածների համար նշանակվելիք կառավարիչներին պետք է երաշխավորեին տնտեսությունները և հաստատվեին սուլթանի կողմից, նրանց տրվելու էր պաշտոնյաներին նշանակելու և ազատելու իրավունք, չեղարկված երկու հասվածներում կազմվելու էին գլխավոր խորհուրդներ, տեղերի՝ մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների հավասարության սկզբունքով: Այդ սկզբունքով էին բաշխվելու նաև բոլոր պաշտոնները, տնտեսությունների՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպաններին ու շրջանների հյուպատոսներին էր տրվելու բարեփոխումների իրականացման հսկողության իրավունքը: Ստանալով տնտեսությունների կառավարությունների հավանությունը, կայսերական մեր դեսպանը ռուս-գերմանական այս նախագիծը հանձնեց Բարձր Դռանը, որով և սկսվեցին բարեփոխումների շուրջ բնարկումները Բարձր Դռան հետ: Փաստորեն, դրա ողջ ծանրությունը դարձյալ ընկավ միայն ռուսական կառավարության վրա: Բարձր Դռունը հոկտեմբերի 12-ին ընդհանուր բնութի մի հայտարարություն անելուց հետո, որով ցանկանում էր բարեփոխումներն իրականացնել տնտեսությունների բարոյաբարոյական աջակցությամբ, փոքր կասարեց խուսափել տնտեսությունների երաշխավորությամբ գլխավոր վերահսկիչներին նշանակելուց: Այդ նպատակով Մեծ Վեզիրը կայսերական դեսպանի հետ մի զրույցի ժամանակ առաջարկեց բուրժ վերահսկիչներին կից տեղծել օսարերկրյա խորհրդականների պաշտոններ, որոնց չեղում և կենտրոնացված կլինի ողջ իշխանությունը: Խորհրդականների վերաբերյալ բուրժական նախագիծը, որը ներկայացվել էր 1913թ. հոկտեմբերի 25-ին, չէր բավարարում դրված պայմաններին, ավելիև խորհրդականներին գրեթե չէր տրվում որևէ արժեքավոր իրավունք: Մեծ Վեզիրի հետ այս ուղղությամբ սարկող երկար բնարկումներից հետո, կայսերական դեսպանը բուրժական այս նախագիծը ենթարկեց հիմնարար վերամշակման հասնելով բազում փոփոխությունների և նոր հոդվածների ընդունման, որոնք ապահովելու էին գլխավոր վերահսկիչների արդյունավետ ենթարկվածությունը օսարերկրյա խորհրդականներին: Խորհրդականների առնչվող վերաջակցված նախագիծը դեսպան Գիրսը մասնավոր ճանապարհով նոյեմբերի 9-ին հանձնեց Սայիդ Հալիմին: Նախագծում, վերահսկիչների և խորհրդականների իրավասությունների սահմանները որոշելու և նրանց միջև հնարավոր վեճերի կարգավորման միջոցները նշելու հետ մեկտեղ, ներկայացվում էին լեզվի հավասարության, իրավունքի, տեղական զինվորական ծառա-

յության, դպրոցների, արդարադատության և գյուղական խնդիրների կասարման միջոցները:

Տեսնելով, որ խորհրդականների ինստիտուտի չախտումն փորձերը որևէ արդյունք չսկսեցին, գիտակցելով, որ այս նոր նախագիծն ավելի անհարմար է քան ռուս-գերմանական նախագիծը, բուրսական կառավարությունը նպաստակա հարմար գտավ հրաժարվել դրանից: Դեկտեմբերի 13-ին Մեծ Վեգիրը ռուսական և գերմանական դեսպաններին ներկայացրեց իր ղեկավարություններն ու առարկությունները նոր նախագծի այն դրույթների վերաբերյալ, որոնք ուղղված էին կարգավորելու վերահսկիչների և խորհրդականների միջև առաջացած վեճերը, քանզի դրանցից մեծ մասի արդյունքում հաղթելու էին խորհրդականների կարծիքները: Երբ դեսպաններն առաջարկեցին, որ հնարավոր է վերադառնալ նախագծի նախնական սարքերակին, որով սերություններն էին նշանակելու վերահսկիչներ, Սայիդ Հալիլը չքաջառեց նման որոշման հնարավորությունը:

Դեկտեմբերի 16-ին Մեծ Վեգիրը կայսերական դեսպանին ներկայացրեց վերահսկիչների նշանակման հետևյալ եղանակը. Մեծ Վեգիրը, սերությունների ներկայացուցիչների հետ վերահսկիչների իրավասությունների չափը ճշտելու պաշտոնական համաձայնությունից հետո, պաշտոնապես կդիմի սերություններին, որպեսզի նրանք ներկայացնեն վերահսկիչների թեկնածուներ, որոնցից ընտրվածները պաշտոնապես կներկայացվեն սերություններին: Այս առաջարկի շուրջ ևս քննարկումներ եղան Մեծ Վեգիրի և կայսերական դեսպանի միջև: Գիրսը պահանջում էր, որպեսզի նախագծում ընդգրկվեն բարեփոխումների հիմնական սկզբունքները, միևնույն ժամանակ կառավարությունը ցանկանում էր հարցը սահմանափակել միայն վերահսկիչների նշանակման և նրանց իրավասությունների որոշման խնդրով: Դեկտեմբերի 29-ին Մեծ Վեգիրը մեր դեսպանին հանձնեց վերահսկիչների իրավասությունների մասին տեքստ, իսկ Գիրսն էլ նրան փոխանցեց այն նոտան, որ Բարձր Դուռը վերահսկիչներին նշանակելուց հետո պետք է ուղարկեր սերություններին: Այդ փաստաթղթերի վերջնական խմբագրման շուրջ քննարկումները մեր դեսպանի և Մեծ Վեգիրի միջև տեղի էին ունենում գրեթե ամեն օր: Վերջապես 1914թ. հունվարի 5-ին, պարոն Գիրսի մեկնման օրը, փոխադարձ զիջումների արդյունքում չեղքեց համաձայնություն բոլոր կետերի շուրջ, բացառությամբ հետևյալ երեք կետերի՝ դպրոցների, ուսիկանությունում, ժանդարմերիայում պաշտոնների և գլխավոր խորհուրդներում մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների տեղերի բաշխման: Առաջին երկու հարցերի շուրջ հնարավոր կլինեին զսկեկ այնպիսի լուծում, որ բավարարեր և՛ հայերին, և՛ բուրսերին: Գլխավոր խորհուրդներում տեղերի բաշխման հարցում անհրաժեշտ եղավ Ջեդի Գերազանցության անմիջական միջամտությունը:

Երբ էլ քննարկվի հունվարի 26-ի որոշումը, բնականաբար պետք է ընդունել, որ այն հայերին չի տալիս այն լայն իրավունքները, որ նրանց ցանկանում էր երաշխավորել ռուսական սկզբնական ծրագիրը:

Հայերով բնակեցված սարածֆները մեկ գլխավոր կառավարչով մեկ վարչական միավորի մեջ մտցնելու փոխարեն, հայերն այժմ պեժք է գոհանալիս երկու գլխավոր վերահսկիչների վերահսկողության սակ չկալորովող երկու շրջաններով, որոնց մեջ էին մտնելու նաև, բացառապես մուսուլմաններով բնակեցված որոշ շրջաններ։ Հնարավոր չեղավ նույնիսկ պահպանել ողջ Թուրքահայաստանի համար մեկ խորհրդարանի չկալորումը, ոչ էլ՝ վիլայեթների գլխավոր խորհուրդների իրավասությունների այնպիսի ընդլայնումը, որպիսին Թուրքիայի եվրոպական վիլայեթների համար 1880թ. առաջարկել էր միջազգային հանձնաժողովը։ Պեժք էր հրաժարվել նաև ռուսական նախագծի երկրորդական այլ կետերից ևս։

Չնայած այդ ամենին չի կարելի կասկածի սակ դնել այն հանգամանքը, որ հունվարի 26-ի որոշումը բացառիկ կարևորություն ունեցավ հայ ժողովրդի պատմական հեճազա ճակատագրի վրա։ Թեպեժ նոսայում սսվում էր, որ Բարչր Դուռը պեժք է դիմեր սերություններին, բայց չէր սսվում, որ վերահսկիչները պեժք է նշանակվեին սերությունների երաշխավորությամբ, այս զիջումը կասարվեց հանուն Թուրքիայի հանդեպ սսծած «պլսսոնական սիրո»։ Ըստ համաշայանագրի, Բարչր Դուռը վերահսկիչներին ընտելու էր սերությունների կողմից առաջարկված թեկնածուներից։ Բացի այդ, նոսայում հսսակ սմբագրվում էր, որ առաջիկա սսսը սարիների ընթացում վերահսկիչների պաշտոնի թսփուր մնալու դեպում Բարչր Դուռը դարչյալ «կվսսսի սերությունների բարյացական համագործակցությանը»։ Նման եղանակով հայկական վիլայեթների կառավարումը դրվում էր սերությունների կողմից երաշխավորված վերահսկիչի հսկողության սակ։ Այլ կերպ սսսած, այս վիլայեթների համար ստեղծվեց մի իրավիճակ, որ նման էր Լիբանանի իրավիճակին, այն առավելությամբ սսկայն, որ գլխավոր վերահսկիչներն օսարեկրացի էին լինելու, մինչդեռ Լիբանանի կառավարիչը թուրքահպսսակ էր։ Հայկական վիլայեթների համար սսսհմանված կարգադրությունները ևս ցույց են սալիս, որ դրսմ մի մեծ հայլ առաջ էին հսմեմսսած սուլթանի 1895թ. հոկտեմբերի 8-ին հրասարակած Թանզիմսթի։

Անցնելով գլխավոր վերահսկիչների իրավասությունները կարգավորող՝ հունվարի 26-ի որոշման մեկնաբանմանը, հեշտությամբ կարելի է նկատել, որ նրանց սրված իրավունքները նրանց դարչնում է, ոչ միայն «շրջանի վարչակազմի, դասարանների, ոստիկանության ու ժանդարմերիայի վերահսկիչ, այլ՝ այդ շրջանի գլխավոր կառավարիչ»։ Վերահսկիչներին է սրվում բոլոր սսոբադաս պաշտոնյաների նշանակման իրավունքը, իսկ վերադաս պաշտոնների համար առաջարկություն են ներկայացնում Բարչր Դուռը։ Նրանք կարող են վաս պաշտոնավարման համար աշխասսանից ազստել վարչակազմի բոլոր պաշտոնյաներին, բացառությամբ վալիների, կարող են հեժ կանչել կամ տեղսփոխել դասավորներին՝ տեղյակ պսսելով արդարադասության նախարարությանը։

Ինչ վերաբերում է վալիներին, ապա եթե գլխավոր վերահսկիչները դժգոհ են նրանց աշխատանքից, հենազուրկ դիմում են Բարչր Դռանը, և նախարարների խորհուրդը չորս օրվա ընթացքում լուծում է սալիս հարցին: Ալկնհայե է, որ այդ որոշումը չի կարող հակադրվել գլխավոր վերահսկիչի կարծիքին, եթե, իհարկե, Բարչր Դռոնը չցանկանա նրանց ստիպել հրաժարական տալ, մի բան, որը գրեթե բացառվում է, քանզի հունվարի 26-ի որոշման կետերից մեկում դա կհանգեցնի տնտեսությունների նոր միջամտությանը վերահսկիչի պաշտոնը թափուր չթողելու համար:

Շրջանների զինված ուժերը գտնվում են գլխավոր վերահսկիչների տրամադրության տակ՝ իրենց իրավասությունների սահմաններում օգտագործելու համար:

Հողային վեճերի լուծումն ու մարդահամարի անցկացումը դրված են գլխավոր վերահսկիչների անմիջական հսկողության տակ: Վարչարարության և արդարադատության մյուս ոլորտներում գլխավոր վերահսկիչներին տրված բոլոր լիազորություններով հանդերձ, նրանց չեղում է կենտրոնականում, փաստորեն, երկրի իրական իշխանությունը: Հունվարի 26-ի որոշումը նախատեսում է գլխավոր վերահսկիչների իրավասությունների ու պարտավորությունների առավել մանրամասն հստակեցում. սա նշանակում է, որ հնարավոր կլինի նրանց տրված լայն իրավունքներն ավելի մեծացնել: Հնարավոր եղավ որոշման մեջ, որպես հիմնական կարգ, ամրագրել խաղաղ պայմաններում զինվորական ծառայությունից տեղում ազատվելու մասին դրույթը, որը բացակայում էր 1895թ. դեկտեմբերում: Բողոքական կանոնավոր համիդիե խմբերը թեև չեն ցրվում, բայց չկապիտուլում են պահեստային հեծելազորի՝ զորահավաքի ժամանակ ընդհանուր կարգ ու կանոնի ենթակայության տակ լինելու և խաղաղ պայմաններում զենք կրելու իրավունք չունենալու պայմանով:

Որոշման մեջ հայերի համար չափազանց կարևոր է նաև այն դրույթը, որի համաձայն միլիայեթների հաշվեկշռում կուտակվող հարկերից երաշխավորված համամասնական վճարում է կատարվելու բոլոր ազգերի դպրոցներին: Կառավարությունը մինչ այժմ հարկային այդ մոտեցից կանոնավոր վճարում էր միայն թուրքական դպրոցներին: Բացի այդ, թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է զբաղվել նաև համայնքային դպրոցների պահպանմանն ուղղված ծախսերին կրոնակիցների մասնակցության հարցերով: Այսպիսի կետերը բացակայում էին 1895թ. դեկտեմբերում:

Նորություն է նաև պաշտոնական օրենքների, որոշումների և հաղորդագրությունների հրապարակումը երկրի բոլոր լեզուներով: Դասարանների վճիռները հրապարակվում են տեղական լեզվով: Վերահսկիչները կարող են թույլ տալ, որ կողմերը դասարանների ու վարչական մարմինների հետ հարաբերություններում օգտագործեն իրենց մայրենի լեզուն: Հայերի ցանկություններին համապատասխան լուծվեց նաև մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև պաշտոնե-

րի բաշխման չափազանց կարևոր հարցը: 1895թ. դեկտեմբեր ամսին քաղաքում կատարվում էր համամասնական կարգով: Հունվարի 26-ի որոշումը սահմանում է, որ ժանդարմերիայում և ոստիկանությունում պաշտոնները մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև կբաշխվեն հավասարության սկզբունքով, մինչև լրացվեն բոլոր տեղերը: Չնայած գլխավոր վերահսկիչներն այս կարգը համարում են ոչ այնքան նպաստակա, քայքայ ակնհայտ է, որ այն վնասակար չէ քրիստոնյաների համար: Ինչ վերաբերում է մնացած գործառնություններին, հավասարության սկզբունքը հնարավորինս կկիրառվի նաև ըստ վերահսկիչների ցանկության: Մինչև գլխավոր վերահսկիչների հսկողությամբ նոր մարդահամարի անցկացումը քրիստոնյա բնակչության համար երաշխավորված են Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում տեղերի կեսը: Երզրումի վիլայեթում նույնպես այդպես կլինի, եթե մեկ տարվա ընթացքում մարդահամար չանցկացվի: Մյուս վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում տեղերը կբաշխվեն համամասնության սկզբունքով: Թուրքական իշխանությունների կողմից ամեն տեսակի կեղծիքից խուսափելու նպատակով, ընտրությունները կանցկացվեն ըստ համայնքային ցուցակների՝ ոչ մուսուլմանական համայնքների համար, և ըստ պառլամենտական ընտրությունների ցուցակների՝ մուսուլմանների համար: Գլխավոր վերահսկիչները, եթե արդյունավետ չգտնեն այս ընտրակարգը, ապա կարող են դիմել դրա փոփոխության առաջարկով:

Ձերդ Գերագնացության անմիջական միջամտության շնորհիվ հնարավոր եղավ փոփոխության համար տեղեր ապահովել վիլայեթների գլխավոր խորհուրդների հանձնաժողովներում:

Ընդհանուր առմամբ, 1914թ. հունվարի 26-ի որոշումն, անկասկած, մի նոր ու առավել երջանիկ ժամանակաշրջանի սկիզբ է հանդիսանում հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Այս ազգի համար նման որոշումը կարող է համեմատվել 1870թ. որոշման հետ, որով ստեղծվեց բուլղարական փոխարկայությունը՝ ազատելով բուլղար ժողովրդին հունական լծից: Հայերը չեն կարող չզգիսկցել, որ այժմ կատարվել է թուրքական լծից նրանց ազատելու առաջին քայլը:

Միջազգային տեսանկյունից ևս 1914թ. հունվարի 26-ի որոշումն ունի հսկայական կարևորություն: Որոշումը, որ ստորագրվել է Մեծ Վեպրիի և Ռուսաստանի ներկայացուցչի միջև, պարտավորեցնում է Թուրքիային դիմել տնտեսական և միևնույն ժամանակ, որի բովանդակությունն արդեն ամբողջությամբ որոշված է: Այսպիսով, պաշտոնապես ընդգծվում է Ռուսաստանի առաջնային դերը Հայկական հարցում, և կարելի է ասել, որ վերահաստատվում է Սան Սեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Այս հանգամանքը չի կարող դրականորեն չափվել Ռուսաստանի միջազգային հեղինակության վրա՝ Մերզավոր Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների սրտում ու աչքում նոր լուսապսակով պատկերվող Միասնական աշխարհը:

Հայկական հարցում Բարձր Դռան հետ համաձայնության գալու համար կայսերական դեսպանը տեղից հեռացավ և շատ դժվարություններ հաղթահարել:

Մի կողմից նա պետք է հաշվի առնե՝ հայերի՝ առավել լայն բարեփոխումներ ստանալու բնական ցանկությունները, մյուս կողմից՝ սխալված էր պայքարել Բարձր Դռան կասադի դիմադրության դեմ, որը ցանկանում էր զրոյի հապասարեցնել առաջարկվող բարեփոխումները: Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, ապա նա Հայկական հարցում մեզ հետ մտավ ճանաչողականների մեջ, չափավորելու համար պահանջները՝ հետապնդելով երկու նպատակ. ա) որ Բարձր Դռանը կարողանա ասել, որ հետ պահեց Ռուսաստանին առավել լայն բարեփոխումներ պահանջելուց, որը Թուրքիայի համար ավելի վստահավոր կլինե՝ և բ) շահելու համար հայերի համակրանքը, քանզի հայերով բնակեցված Կիլիկիան նա իր ազդեցության ոլորտն է համարում: Ուստի՝ Գերմանիայի դիրքորոշումը միշտ ընդգծվել է անկեղծության բացակայությամբ, և նրա աջակցությունն էլ հայերի աչքում բարձրանալու նպատակ էր հետապնդում: Իրականում, գերմանական դիվանագետները բուրժուական վստահելի խոհրդականներն էին:

Գուլկելիչ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տոպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 662:

179

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոմնիմոյին
Կոստանդնուպոլիս, 20 մարտի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 1537/342

Պարոն նախարար,

Թուրքիայի մոտեն եվրոպական մեծ հակամարտության մեջ Ռուսաստանին վերջին տարիներին հնարավորություն է տվել օգուտ փառել իր արտաքին քաղաքականության կարևոր մաս կազմող Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներ ներքափանցելու ծրագրից: Պետերբուրգի կառավարությունն արդեն երկար ժամանակ նդատակ էր հետադնդում Կովկասից այն կողմ իր անառարկելի գերակշիռ ազդեցությամբ մի տարածք ունենալ և որի նկատմամբ կկարողանար, Թուրքիայի հետ հնարավոր տատերազմի և դրանից բխող հետևանքների դեղում, առաջնային դիրք գրավել մյուսների նկատմամբ: Մյուս մեծ տերությունները նույն կերպ էին վարվում այլ քաղաններում. նրանց գործողությունները սաստիկ բնույթ ստացան հենց տատերազմի սկսման տաիից, երբ դեղների հետագա ընթացքը տատկերացնելով, նրանցից յուրաքանչյուրը Թուրքիային ստիղում էր գնալ այնտիսի համաձայնությունների, որոնք նախագուտակում էին նրա տարածքների բաժանումը ազդեցության տարբեր ոլորտների: Սակայն մինչ մյուս տերություններն իրենց ազդեցության գոտիներ համարվող տարածքներում բնակչության հետ աշխատելուց զատ կիրառում էին նաև քաղաքական այլ միջոցներ, ինչդիսիք

են երկաթգծերի և նավահանգիստների կառուցումը, լեզվի սարածումը, դպրոցների ու եկեղեցիների հիմնումը, Ռուսաստանն իր ֆինանսական միջոցների սակավության դասճառով (Ֆրանս-թուրքական և ռուս-թուրքական համաձայնությունների արդյունքում Ռուսաստանը Ֆրանսիային զիջեց Աբդուլ Համիդի կողմից իրեն շնորհված՝ Մեծ ծովի արևելյան ափին երկաթգծի կառուցման իրավունքը) իր գործողությունները սահմանափակում էր հայերի և րդերի Երջանում ակտիվ Բարդչությանը զբաղվելով, Բանգի նրանք այդ վիլայեթների բնակչության հիմնական կորիզն էին հանդիսանում: Սակայն այս գործողությունների ակունքները և դրանք իրենց ամբողջականության մեջ ավելի լավ հասկանալու համար, որոնք այսօր առավել Բան ակնհայտ երևում են, չէր խանգարի համառոտ Բնության առնել Արևելյան Անաստիայի վիլայեթներում վերջին Երջանում իրականացվող ռուսական Բաղափականությունը:

Պետերբուրգի կառավարությունը մինչև վերջին տարիներն աչքի չէր ընկել իր սիրադեմության Բակ զանվող հայերի նկատմամբ մեղմ վերաբերմունքով. Բեղական իշխանություններին Բված հրահանգները նդասակ ունեին զինված ուժով սանձել այդ Երջաններում հայկական ազգայնական ցանկացած դրևտում: Դա հանգեցրեց գործող համակարգի նկատմամբ ժողովրդի դաժան դիմադրությանը, որը, նույնիսկ, ձեռք բերեց հեղափոխական բնույթ: Եթե այդ Եարժումը Կոստանդնուպոլսի կողմից խելոք կերողով խրախուսվեր, ադա կարող էր այլ ընթացք ունենալ՝ կկորցներ այն սասկությունն ու ազդեցությունը, թե հայերն ավելի վաճ վերաբերմունքի են արժանանում օսմանյան իշխանության Բակ: Եթե Աբդուլ Համիդը հայ ժողովրդին հարսահարելու, բոլոր միջոցներով ձնեելու (որոնք հանգեցրին նաև հայերի կոտորածներին) փոխարեն վարվեր այնդիսի բարյացակամությամբ ու ներողամտությամբ, որին, Եոայլորեն, արժանանում էին Կայսրության մյուս եթնիկ Բարերը, Թուրքիայի հայկական նահանգները չէին կարող հրադուրիչ չլինել դրանցից դուրս բնակվող հայերի համար և, նույնիսկ, կարող էին Կովկասում ռուսական սիրադեմության համար վճանգ հանդիսանալ: Սակայն Պետերբուրգի կառավարությունը ժամանակին զգաց իր սխալը և 1907թ. փոխարեա կոմս Վորոնցով Դաեկովին Կովկաս ուղարկելով՝ ռուսահոդասակ հայերի համակրանքը սիրաբաաեելու և այդ Երջաններն ազաճագրված հայ ժողովրդի կենճրոն դարձնելու նոր Բաղափականություն սկսեց: Կոմս Վորոնցով Դաեկովն անմիջադեա ձեռնարկեց մի Եարք միջոցառումներ, որոնք ուղղված էին իշխանության հանդեղ դժգոհությունների հիմնական դաճառները վերացնելուն: Նրա առաջին գործողություններից մեկը, որը փոխված Բաղափականության առավել նեանակալի երևույթը դարձավ, հայոց եկեղեցու՝ կայսերական զանձարանին վճարվող Բուրքը հասաճող գործողության մեջ եղած որոճան չեղյալ հայաարաելն էր: Այլ ձեռնարկումներից էին Բարական դպրոցներում հայոց լեզվի ուսուցման արճնությունը, ռուս գյուղացիների ներգաղթն ադաաողվելու համար հայերին

դասկանող հոդերի սեփականագրվման հրամանի չեղյալ հայտարարելը և այլն: Այս միջոցառումներն, իսկադես, կարողացան Կովկասի հայ ժողովրդի մեջ ռուսական վարչարարության նկատմամբ այնդիսի վստահություն ստեղծել, որ նույնիսկ սոցիալիստներն ու նշանավոր դաճակցությունը հայտարարեցին, թե ղեկ է հրաժարվել կառավարության դեմ ուղղված ցանկացած ընդդիմությունից: Շուտով, սակայն, ակնհայտ դարձավ, որ այս նոր փառապաշտությունը Ռուսահայաստանի ժողովրդին խաղաղություն հաստատելու նպատակ չէր հետադիմում միայն, այլ նաև Թուրքահայաստանում քաղաքական ուղղված մի ձև էր, որդեսգի այն ևս Ռուսաստանի նկատմամբ բարյացակամություն և ներհանգիստ ձեռք բերեց: Պետերբուրգի կառավարությունը, միևնույն ժամանակ, ակնհայտ գործունեություն էր ծավալել այսպես կոչվող Արևելյան Անաստիայի վիլայեթներում. այնտեղ էր ուղարկվում ընտրված և մասնագիտացված գործակալների, հարաբերություններ էր հաստատում տեղի ականավոր հայ ընտանիքների հետ, չէր անտեսում Անաստիայի մյուս վիլայեթներում ցրված հայերին և, վերջապես, մշակված կադ էր դադարեցնում հայկական դեկավար ժողովրդների հետ, որոնք հենց Կոստանդնուպոլսից առաջնորդվում էին իրենց ազգային, փառապաշտ և մտավորական շարժումը: Տարբեր համագամանքներում, որ նրան էին առաջարկվում աջակողմյան ուժերը, Պետերբուրգի կառավարությունն ավելի հետևողականորեն ձգտում էր ստանձնելու հայ ժողովրդի դաճակցի դերը: Երբ այն զգաց, որ այս քաղաքական արդեն հասել է ուժեղի արդյունքին՝ առավել վճռական վերաբերմունք ուղեգրեց: Դրան նպաստող առիթ հանդիսացավ այն փառապաշտությունը, որ վարում էին երիտրուներն Արևելյան Անաստիայի վիլայեթներում: Ամենուր տիրում էր անօրինականությունը: Այն ավելի լավ բնութագրելու համար նշեմ, որ իշխանություններն իրար դեմ էին հանել հայերին ու քրդերին, որոնց կռվախնձորը հողային հարցերն էին: Թուրքիայի ներքին գործերին խառնվելն արդարացնելու համար Ռուսաստանն առաջ քաշեց այն փաստը, որ չի կարող հանդուրժել ցանկացած անկարգություն, որը տեղի է ունենում իր սահմանների մոտ, ուստի օսմանյան կառավարությանը խնդրեց այնդիսի բարեփոխումներ անցկացնել, որը խաղաղություն կբերեց այդ ժողովրդին: Իր հերթին կայսերական դեսպանատունը համադասախսան նախարարությանը բացատրություն ներկայացրեց Պետերբուրգի կառավարության վարած փառապաշտության մասին, որին հետևեցին մեծ տերությունների և Բաղձ Դաճակ միջև բանակցությունները, որի արդյունքում հարցի լուծման շուրջ ձեռք բերվեց համաձայնություն. տերություններից առավել շահագրգիռները՝ Գերմանիան և Ռուսաստանը, համաձայնության եկան մեկ հողանդացի և մեկ նորվեգացի վերահսկիչների շուրջ, որոնք Կոստանդնուպոլսի հասան փառապաշտի նախաձեռնին: Հետագա դեղերը խափանեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի սկսած այս գործունեությունը, որն այնքան էր առաջ գնացել, որ առաջ տնդներ փառելու ժամն արդեն հասել էր:

Ի հավելումն օսմանյան իշխանության սակ զսնվող հայերի ղաւաւանության գործընթացը բացասելուն, ավելացնեն, որ Ռուսաստանը վերջին տարիներին ակտիվ հետաքրքրված է նաև մեկ այլ էթնիկ տարրով՝ ֆրեյմով, որոնք Արևելյան Անատոլիայում բնակվում են հայերի կողքին, հաճախ՝ նրանց հետ խառնված: Այստեղ ևս թուրքական վարչակարգը կողմիս սխալներ է գործել: Ուրբանով, որ տեղեկացնում են այդ երջաններում եղողները, ֆրեյմը, կարծում ենք, ենթարկվում են օսմանյան իշխանության վատ վերաբերմունքին, քանի որ վերջինս այնուամենայնիվ միջամտում է նրանց ներքին գործերին և զինվորական ծառայություն է տրամադրում: Կենտրոնական կառավարությունն անցեստում է նրանց յուրաքանչյուր ցանկությունը և ոչինչ չի տալիս նրանց: Ռուսները, հակառակ սրան, վերջին տարիներին փորձում էին նրանց մեջ զարգացնել ազգային ինքնագիտակցությունը և ֆրեյմի երջանակներում տարածել այն համոզմունքը, որ նրանք առանձին էթնիկ միավոր են և ունեն Օսմանյան կայսրությունից լիովին առանձին և ինքնուրույն աղբյուր իրավունք: Այսպիսով մինչև թուրքիան արգելում էր ոչ միայն ֆրեյմի ամսագրերի, այլ, նույնիսկ, աղբյուրների ֆրեյմում տպագրումը, Ռուսաստանը թույլ էր տալիս, որ Բաթումում ֆրեյմում տպագրվի մի ամսագիր և խրատուսում էր ֆրեյմի ազգային էդուկացիոն, տարակական և հայերի և թուրքական սուլթանների դեմ մղվող ֆրեյմի տարակայնի տպագրող փառաբանող բանաստեղծությունների հավաքագրումն ու տպագրումը: Միայն Ռուսաստանում կարելի էր զսնել ֆրեյմի լեզվի ֆրեյմականական գրեր և բանաստեղծություններ. նույնիսկ՝ գոյություն ունեցող միակ ֆրեյմ-ֆրեյմներն էր ֆրեյմի ֆրեյմի լեզվի և մակալիքի հանդեպ այս խնամակալությունը նույնականացված էր նրանց համակրանքը և հանդիմանը:

Վերադառնալով հիմնական գծերով ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության արևելքում իրականացվող Ռուսաստանի ֆառաբանությունը, որը, չեղարկելով Արևելքում կրած հուսախաբությունից և Պոլսում տալիս մանավանդ կենտրոնից հետո, սխալված էր վերադառնալ Միջերկրական՝ զսնելու համար իր ամենամեծ խնդրի՝ ազատ ծով դուրս գալու լուծումը: Դեռևս հետագա զարգացումների ընթացքում, երբ թուրքիան սխալված ներառվեց մեծ հակամարտության մեջ, Ռուսաստանը հիմնադրեց տարաբանված էր դրա հետևանքները հաղթահարելուն: Կովկասում ռուսների հաղթանակների մասին տեղեկությունները, ինչպես ինչ հայերի է, տարաբանված էին ընդունվում Անատոլիայի մայրաքաղաքի հայ և ֆուրք տարրերի կողմից: Դրա տալիսություններն են նաև հսկայական այն միջոցները, որ կիրառվում էին նրանց հանդեպ, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ նրանց սկսեցին հեռացնել վարչակարգի կարևոր ղաւաւաններից: Կարելի է հավաստել, որ ամեն ինչ տանում է նրան, որ երբ ռուսները ներխուժեն Արևելյան Անատոլիա, տեղի բնակչությունը ողորկությամբ կընդունի:

մասն: Ռուսաստանի վերադարձն Արևելքում իր ավանդական ֆաղափականությանը, կրեմլի նեղուցների հարցի լուծմանը, բայց դա չի մտնում սեղի դեսպանասան իրավասության մեջ, քանզի չի կարող իրականացվել ֆարգչության միջոցով. այն հնարավոր կլինի եվրոպական կառավարությունների հետ ձկուն դիվանագիտական գործունեության արդյունքում:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 663:

180

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին
Կոստանդնուպոլիս, 27 մարտի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 255

Պարոն նախարար,

Ամերիկյան դեսպանատունը սեղեկություններ է ստացել Ումիայում սեղի ունեցած ջարդերի մասին, որին զոհ են գնացել նաև ամերիկացի և ֆրանսիացի հոդասակներ: Վանի մեր արհայական հյուղասոսական գործակալը հեռագրել է Գորրինին և ափսոսանք հայտնել հայերի ջարդերի կաղակցությանը: Վերջում Գաուսիերին սեղեկացրել է, որ Հալեղի սարածքում հայ բնակչության կողմից դժգոհությունների և կարգազանցությունների երևույթներ են նկատվել, որոնք հուժկու կերպով սանձվել են սեղական իշխանությունների կողմից:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթաղանակ 44:

181

Հալեղում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Գաուսիերին՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին
Հալեղ, 29 մարտի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 265/20

Պարոն դեսպան,

Զնայած վերջին օրերին փութաջանորեն կասարած հարցումներին, հնարավոր չեղավ Զեյթունում ժրող իրավիճակի մասին այլ սեղեկություններ ձեռք բերել:

Սակայն ընթացիկ ամսվա 26-ին Մարաբում միսիոներությամբ զբաղվող մի տարոն էր եկել Հալեղ՝ իր առաքելության ղաեցղան հանդիսացող գերմա-

նական հյուղասոսին Տեղյակ լղահելու այդ Երջանի իտուր և վսանգավոր իրավիճակի մասին: Ցանկություն հայսնեցի հանդիղել վերոհիցյալ լղարոնին և երոդ անձի ներկայոթյամբ նրա հեՑ երկար գրույց ունեցա:

Նա ինձ հայսնեց, որ գեթունցիները մինչ օրս չեն ցանկացել հղղասակվել իժխանոթյանը, որը նրանցից լղահանջում էր անհաղղաղ հանձնել մեղավորներին և դասալիհներին: Ընթացիկ ամսվա 23-ի առավոտյան Մարաժի իժխանոթյունները նոր լղասգամավորներ են ուղարկել Չեթյուն, բնակչոթյանը համոգելու՝ ենթարկվել հրամաններին, սղղառնալով, որ մերժման դեղղում ֆաղղաֆն ամբողջոթյամբ կոմբակոծվի: ՆՅյալ լղարոնը, որ հենց նույն օրը դուրս էր եկել Հալեղ գալու համար, ոչինչ չգիտեր այդ առաֆելոթյան հեՑևանֆների մասին: ՀեՑո (նա) ինձ վսահեցրեց, որ, իսկաղես, Չեթյունում ԵաՑ են դասալիհները, և որ այդ Երջանի հայերը սղղանել են վեց ոսիկանների, իսկ ևս վեց ոսիկաններ անհեՑ կորել են:

Մանրամասնորեն ինձ ներկայացրեց ՄարաՑում իտող իրավիճակը, որՑեղ վախեՑում են, որ ցանկացած լղահի կարող են ծանրագույն հուգումներ և ջարդեր սկսվել:

Մուսուլմանները, որոնֆ այդՑեղ բավականին մղեռանղ են, կարծեֆ թե Կոստանղնուղղիս են ուղարկել հայերի դեմ մեղաղղրանֆներով լի մի հեռագիր՝ հույս ունենալով նրանց բնաջնջման հրաման սսանալ: Հակառակ դրան, Կոստանղնուղղուից նրանց հանգսացնող կոչ է արվել և խորհուղղ է Տրվել ցանկացած լղարագայում դիմել մութաՑարիֆին, որն անհաղղաղ կգբաղղի բոլորի իրավոնֆների լղաՑողանոթյամբ: Սակայն լարվածոթյունն այնֆան մեծ է, որ չնչին մի կայծ է լղեՑֆ կրակը բռնկվելու համար: Նույն թուրֆ լղաՑոնյաները Ցեղի ֆրիսոնյա բնակչոթյանը հայՑարաղում էին, որ անհնար է նրանց լղաՑողանել, և որ՝ կոՑորածն անխուսաֆելի է, ու խորհուղղ էին Ցալիս նրանց համախմբվել մեկ Ցան մեջ, որը թերևս հնարավոր կլիներ լղաՑողանել ժանղարմերիայի միջոցով: ՆՅյալ լղարոնը վերջում ինձ ասաց, որ բարեբալիսաբար մութաՑարիֆը բարի մարղ է և բարեհամբույր է հայերի նկլասմամբ, որոնֆ հենց նրա մեջ էին Ցեսնում իրենց ֆերկությունը, սակայն նման լղարագայում նրա գործողոթյունները չէին ողջունվում մուսուլմանների կողմից, որի արղյունֆում էլ նրա ագղեցությունը մուսուլմանների վրա չնչին էր:

Այս լղարոնը Հալեղ է եկել, հասկաղես, երաժիսիհներ սսանալու Ցեղի եվրողացիների կյանֆի և ունեցվածֆի համար: Նա հանղղիղել էր նաև Ցեղի կառավարչին, որը նրան խոսսացել էր իրավիճակի մասին Ցեղեկացնել Կոստանղնուղղուիսին, չնայած՝ Մարաժի սանջակն այլևս նրա իրավասոթյան ոլոՑոն չէր գՑնվում: Գերմանական հյուղասոսն իր հերթին նղղասակահարմար գՑավ անձամբ լինել Ցեղում՝ իրավիճակին ծանոթանալու համար:

Այսօր հնարավորոթյուն ունեցա հանղղիղել գլխավոր կառավարչին, որը ինձ մոՑ Ցեղի ունեցած ընկերական մի երկար գրույցի ժամանակ բավակա-

մին տարզությամբ և անկողմնակալությամբ ներկայացրեց իրական փաստերը և ոչ թե՛ իր անձնական գնահատականները: Կարծում եմ արժե դրանք Ձերդ Գերագանցությանը ներկայացնել: Կառավարիչն ինձ խնդրեց սակայն, չհրա-
դարակել իր անունը, որի դիմաց գաղտնաբար և ընկերաբար ինձ է ներկայաց-
նում իրական տասկերը:

Անցած ամառ՝ ընդհանուր մոբիլիզացիայից հետո, իսկադես ընդհարում-
ներ են եղել Չեթունի բնակչության և Մարաշի իշխանությունների միջև: Առա-
ջիմներն, ինչդես արդեն տասիվ եմ ունեցել Ձեզ սեղեկացնելու, հրաժարվել
են երիսասարդներին հանձնել զինվորական ծառայության և հնազանդվել
բռնագրավման հրամաններին: Գործող մութաբարիֆը, որը կասադի և մոլե-
ռանդ մարդ էր, առանց հետևանքները հաշվի առնելու, դիմեց սասիկ միջոց-
ների: Չորհրդ ուղարկվեցին Չեթուն և, Երջադասելով քաղաքը, ձերբակալեցին
քաղաքի ազդեցիկ բնակիչներին՝ թվով 70 հոգի: Մասն փակվեցին Մարաշի
բանսում և ենթարկվեցին դաժան բռնությունների, այնքան, որ մահացից մեկը՝
գլխավոր դեկավար Նազարեթ Քանոդը, մի քանի օր անց հենց նույն բանսում
կնեց իր մահկանացուն: Կառավարիչը, որի իրավասության ոլորտում էր գտնվում
Մարաշը, մութաբարիֆից տահանջեց անհատադ ազատ արձակել բանսարկ-
յալներին, սակայն նրա կարգադրություններն անկասար մնացին, ազատվեցին
ընդհանրեր մի քանի հոգի, որոնք սեղավորվեցին Հալեթ, իսկ մնացածները
ժարունակեցին փակված մնալ Մարաշի բանսում: Հալեթի գլխավոր կառա-
վարիչը նոր մութաբարիֆ է ուղարկում, սակայն իրավիճակն այնքան սրված էր
արդեն, որ հայերը չէին կարող հանդարտվել: Մասն են այսօրվա հակամարտու-
թյան հիմները:

Վերջին միջադեպերը՝ Դորքոյում մի ժանդարմի, Չեթունում մի քանի ու-
սիկանների սպանությունները, Կեսարիայում մի քանի ռումբերի հայտնաբերու-
մը, դարձյալ սրել են իրավիճակը, և հայերին կրկին հակադրել են օսմանյան
իշխանություններին: Չինվորական իշխանությունները, որոնց ձեռքում է կենս-
րոնացած գրեթե ողջ իշխանությունը, գորհր են ուղարկել Մարաշ, նույնապ ու-
նենալով վերջնականապես լուծել Չեթունի հարցը: Դորքոյից սեղահանել են
15-75 տարեկան ողջ հայ բնակչությանը և հրաման սկել՝ զինաթափել հայազ-
գի բոլոր զինվորներին: Այս ծայրահեղ միջոցառումները, որոնք ցույց են տալիս
կառավարության անվստահությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, արթնացրել են
վերջիններիս թմբեցված ոխը, և, միգուցե նաև, վերջին Երջանի կրած վնասնե-
րի ու բռնությունների համար վրեժխնդիր լինելու ցանկությունը: Մյուս կողմից,
մուսուլման տասանիները, որոնք մեծ թիվ են կազմում այդ Երջանում, հավասա-
ցած լինելով, որ իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումները աղացույց
են համերկացի հայերի դավաճանության, իրենց կրոնական և ռասայական
ողջ աշելությունը հանեցին նրանց դեմ: Լարված այս իրավիճակը, որ արդյունք
է փոխադարձ հանցանքների, բռնությունների և անվստահության, կարող են

հանգեցնել ծանրագույն բախումների, որոնք, անկասկած, կվերածվեն իսկական բնաջնջման, որոնք չեն սահմանափակվի միայն Մարաշի շրջանով, այլ կսարածվեն դեղի Ադանա, Այնթափ և ավելի հեռու:

Տեղի կառավարիչը, որ քաջ գիտակցում է իրավիճակի առաջիկա սրությունը և հասկանում է, թե որքան անհրաժեշտ է այդ ահավոր իրադարձությունը հրահրելը կասեցնելը, ինչ ասում էր, որ իր կարծիքով միայն Բարձր Դուռը կարող է սանձել զինվորական իշխանությունների կողմից հրահրած՝ հակասություններ առաջացնող այդ ցավալի հակամարտությունը, հայտարարելով, որ ճանաչում է հայ ժողովրդի բարեկամական ու անկեղծ վերաբերմունքը: Հայերը դրանով կսփոփվեին ու կմխիթարվեին, իսկ մոլեռանդ մուսուլմանները կսեսնեին, որ իրենց ասելության տասճառները վերանում են և կգիտակցեին, որ Բարձր Դուռը չի ցանկանում, որդեսգի ղափաղանվեն սարաձայնությունները սարբեր շրջանների և սարբեր ազգությունների քաղաքացիների միջև: Նա մասնավոր և գաղտնի կերպով խնդրում էր ինչ, որ հանուն խաղաղ հասարակության Եսհեթի, Ձերդ Գերագնացությունը հնարավորինս արագ, միգուցե՝ հեռագրով, դիմի Բարձր Դռանը, հուսալով, որ Կոստանդնուպոլսի իշխանությունները դեռևս կհասցեն կանխել այդ սահմեկեցուցիչ իրադարձությունները:

Ձեռք բերել, որ եղել է Էրզրումի կառավարիչը, խորապես քաջասեղյակ է Հայկական հարցին, սիրում է հայերին և վայելում է նրանց վստահությունը, դասրաս էր անձամբ մեկնել Ձեյթուն՝ տեղի բնակչությանը համադասախան խորհուրդներ քալու և օսմանյան կառավարության մոտ օրենք ընդունելու անհրաժեշտության մասին բարեխոսելու համար, սակայն նրա նախաձեռնությունը կանխվեց նոր կարգադրությամբ, որի համաձայն Մարաշն անջատվեց Էրզրումի վիլայեթից:

Բավարար չափով տեղյակ լինելով այն մտայնություններին, որ առկա են սարբեր կուսակցություններում, կարծում եմ սխալված չեմ լինի վստահեցնել, որ Հալեթի գլխավոր կառավարիչն է այն անձը, որը իշխանությունների մոտ իր վայելած վստահությամբ, կարող է իրագործել հայերի և թուրքերի հաշտեցման առաքելությունը: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ Բարձր Դուռը նրան կամ հասուկ լիազորություններ տա Ձեյթուն գնալու համար, կամ այդ քաղաքի գլխավորներին անվստահության երաշխիքներ տա Հալեթ գալու համար: Մա կրիսի բոլորի Եսհեթից, և հնարավոր կլինի խուսափել անիմաս աշյուն թափելուց, որը Մարաշից ու Ձեյթունից կսարածվի նաև այլ բնակավայրեր:

Մինչ այդ, արդեն իսկ մի ընդհարում է տեղի ունեցել թուրքական կանոնավոր զորքերի և մի տան մեջ դաստադարած հայերի միջև: Տունը ռմբակոծվել է և ասում են, որ մոտ 30 հայեր, որոնք դաստադարում էին այն, զոհվել են, իսկ թուրքերը մի սղա և մի քանի զինվոր են կորցրել: Արժե նշել, որ հայերի դիակների մեջ գտնվել է մի գլխատված: Տարբեր ենթադրությունների համաձայն, գլխատվածը օսարեկրացի սղա է եղել, ամենայն հավանականությամբ անգլիացի,

և նրա գլուխը կտրել ու տարել են, որդեսզի չբացահայտվի նրա ինքնությունը:

Այլ աղբյուրից ինձ հայտնի դարձավ, որ Մարաշի մութաբաթի արդեն մի քանի օր է ինչ գտնվում է Ձեյթունում և անճարությունից չի վերադառնում Մարաշ: Մյուս կողմից, զինվորական իշխանություններն արդեն լիովին տասրաս են ռմբակոծելու քաղաքը, որը վաղ թե ու, կիրականացվի. ձերբակալվել են Մարաշում բնակվող շատ հայեր: Ավելացնեն, որ թվում է, թե Ձեյթունի աղտաճմբական շարժումը, որը դեռ չի ծավալվել, գլխավորում է Մարաշի բանտում մահացած Նազարեթ Քանողի զինակիցը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իմ այս զեկույցը Ձերդ Գերագանցությանը կհասնի ոչ եուս քան 10-12 օրից, սակայն զգալով դրա հրատարությունը, այսօրվա հեռագրով ահագանգում եմ ստեղծված իրավիճակի մասին և նաև նուում այն միջոցառումները, որոնք իմ և հիշյալ գլխավոր կառավարչի կարծիքով կարող են չեղոբացնել վսանգը:

Ձերդ Գերագանցությունից չեն թաքցնում, որ նախքան այս քայլին գնալը մանրամասնորեն հաշվի եմ առել այն բոլոր կողմերը և դեմերը, որոնց արդյունքում վճռականորեն կարող եմ ասել, որ մեր երկիրը, որն այդքան ներդում է ունեցել Հայկական հարցում, այժմ չի կարող հեռ կանգնել և չմիջամտել, որդեսզի կանխվեն այն ցավալի իրադարձությունները, որ արդեն բազմիցս տեղի են ունեցել այս երկրում: Մյուս կողմից, չէի կարող հաշվի չառնել այն հանգամանքը, որ իմ գերմանացի գործընկերը գնացել է Մարաշ, իսկ ամերիկյան դեսպանատունն էլ բազմիցս իր հյուպատոսից տեղեկություններ է տախանջում հարցի առնչությամբ:

Գիտակցում եմ, որ այս կարևոր հարցում Ձերդ Գերագանցությանը ազատ գործելու հնարավորություն տալու համար, իմ տարականությունն էր Ձեզ մանրամասնորեն տեղեկացնել իրավիճակի մասին:

Գաուտիերի

ԻԱԳՆՊՊԱ, Տոյագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 664:

182

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գառոնին՝
Իսալիայի արտաին գործերի նախարար Սոննինոյին
Կոստանդնուպոլիս, 26 ապրիլի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 326

Որոշ ժամանակ է արդեն, ինչ օսմանյան կառավարությունն անվսահույթում է ցուցաբերում առաջադեմ հայ դասի նկատմամբ, որոնք կասկածվում են Ռուսաստանի հանդեղ համակրանք ունենալու մեջ: Հայ տաշոնյաններն ազատվում են զբաղեցրած տաշոններից և զրկվում վսահությունից: Մի քանի օր է, ինչ այդ անվսահությունն ալելի է ետսվել, և իշխանություններն ուղ-

դակիորեն անցել են մայրաքաղաքի նշանավոր հայերի ձեռքակալություններին ու նրանց արսափմանը: Չնայած սնուցելու հնարավորություն չունենալ, բայց հավանական է, որ նման միջոցառումներ իրականացվում են նաև մայրաքաղաքից դուրս: Չեթոնում և Վանում իրականացվող ջարդերի մասին ինձ են հասել տեղեկություններ, որոնք հայտնում են նաև Ձեզ:

Գառոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթուղթ, հ. XVI, թիվ 8039:

183

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոն՝
Առսասնդնուդոլսում Իսալիայի դեստան Գառոնիին
Հոռն, 29 ապրիլի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 1342

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն Էջմիածնից հեռագրել է Նորին Գերազանցություն թագավորին՝ խնդրելով, որ նա Թուրքիայում գտնվող մեր արհայական ներկայացուցիչների միջոցով լուրջապես հայերին, որոնք Թուրքահայաստանում դարձյալ հարսահառության և ջարդերի զոհ են դառնում:

Իր հերթին, Ռուսաստանի՝ այստեղի դեստանը կարգադրություն է ստացել, որ մեր արհայական կառավարության մոտ լուրջապես Կաթողիկոսի խնդրագիրը:

Հազվի ամենելով հայերի կոտորածների ճիշտ լինելու մասին Ձեռք Գերազանցության թիվ 326 հեռագիրը,¹¹¹ խնդրում են, որ Դուք անձնապես միջոցներ ձեռնարկեք մեր հյուրաստությունների միջոցով կանխելու հայերի հանդեպ կիրառվող ոտնձգություններն ու լուրջապես ստանձնեք նրանց լուրջապանությունը:

Սոննինոն

Առդիր 1

Իսալիայում Ռուսաստանի դեստանը՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոյին
Հոռն, 13 ապրիլի 1915թ.

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը տեղեկացնում է Ռուսաստանի արսափն գործերի նախարարին, որ դիմել է Իսալիայի թագավորին հայցելով Նորին Գերազանցության օգնությունը Թուրքահայաստանում բնաջնջվող հայերի համար:

Խնդրում են ներկայացնել Կաթողիկոսի խնդրագիրը Իսալիայի թագավորական կառավարությանը:

Առդիւր 2

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Պետրոս Ե-ն՝

Իսալիայի Թագավոր, Նորին Փերագանցություն Վիկտոր Էմանուել Գ-ին
Էջմիածին, 9 ապրիլի 1915թ.

Ջերդ Փերագանցություն,

Խորապես հուզված լինելով Թուրքահայաստանում հայ ժողովրդի դեմ իրականացվող կոտորածների և շարունակական ճնշումների անհանգստացնող լուրերից, կոչ եմ անում ինչպես Ջերդ Փերագանցությանը, այնպես էլ Իսալիայի ազնվական ժողովրդի վեհ զգացմունքներին և հանուն փրկսոսնական ու մարդկային վեհ հավաստի, Թուրքիայում Իսալիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջամտությանը օգնություն եմ խնդրում հինավուրց փրկսոսնյա ժողովրդի համար, որը դաժանորեն չարչարանքների է ենթարկվում քուրական մոլազար կասաղության ներքո:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս

Պետրոս Ե

ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթատանակ 44:

184

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Փարոնին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին

Կոստանդնուպոլիս, 2 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 354

Ամերիկյան իմ գործընկերոջ հետ միասին, որը նույնպես համանման կարգադրություններ էր ստացել, այսօր հետաքրքրվեցինք հայերի իրավիճակի մասին, ղեկավար, որդեսգի դադարեցվեն հայերի հանդեմ իրականացվող բռնությունները: Թալեաթ բեյը մեզ վստահեցրեց, որ կառավարությունը ճեղակալ իշխանություններին կարգադրել է խուսափել ցանկացած ... զանգվածային գործողություններից և արգելել ժողովրդական յուրաքանչյուր հուզում: Միևնույն ժամանակ նա հայտարարեց, որ ստիպված էր միջոցներ ձեռք առնել կանխելու համար այն աղտամբությունը, որը ուրվագծվում էր հայկական շրջանակներում:

Որևէ այլ նորություն ... այդ նախանգին (?) վերաբերող ինչ չի հասել: Անցած օրերին այստեղ ձեռքակալվածներին տալիս են Ամասոլիայի արքեր վայրերում:

Փարոնի

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 665:

185

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոն՝
Բեռլինում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Վիեննայում
Իսալիայի դեսպաններին

Հոռն, 4 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 1385

Ռուսաստանի դեսպանասան աջակցությամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի՝ Նորին Գերազանցություն թագավորին հղած ուղերձից հետո Կոստանդնուպոլսի մեր արհայական դեսպանը, իմ կարգադրության հիման վրա, ամերիկացի իր գործընկերոջ հետ, որը նույնպես համանման կարգադրություն էր ստացել իր կառավարությունից, Բաճը Դոնից հետաքրքրվել են հայերի իրավիճակի մասին՝ ղրդելով, որդեսգի վերջ տվեն ջարդերին և նրանց հանդեմ իրականացվող բռնություններին: Թալեաթ բեյը տասասխանել է՝ վստահեցնելով, որ կառավարությունը Տեղական իշխանություններին կարգադրել է խուսափել ցանկացած զանգվածային գործողություններից և արգելել ժողովրդական յուրաֆանչյուր հուզում: Միևնույն ժամանակ հայսարաել է, որ ստիպված էր միջոցներ ձեռք առնել կանխելու համար հայկական երջանակներում ուղագծվող աղսսամբությունը:

Սոննինոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 666:

186

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հոռն, 7 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 25524/187

Դաւնակցության՝ Ժնկի «Դոււակ»¹¹² հանդեսից ինձ են ուղարկել երկու հեռագիր, որոնցով խնդում են, որդեսգի մեր արհայական կառավարությունը հետաքրքրություն ցուցաբերի՝ ի նղաս Թուրահայաստանի հայերի իրավիճակի: Խնդում են Տեղի գրասենյակին հայսնեք, որ նրանց հեռագրերը Տեղ են հասել և խնդրանքն ոււադրության է առնված:

Սոննինոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Զաղաքական աղսիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթաղանակ 44:

187

Վաեիմզոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին

Վաշինգտոն, 17 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 1585/188

Պարոն նախարար,

Նյու Յորք նահանգում զսնվող Տոյի և Վոթերվիլեթի հայկական գաղութներն ինձ են ուղարկել իրենց վերջին ժողովում ընդունված «օրվա հրամայականի» կրկնօրինակը:

Դեռևս, ընդհանուր առմամբ, բողոք է արահայտվում Թուրքիայում հայ ժողովրդի դեմ՝ թուրքերի և քուրդների կողմից օսմանյան իշխանությունների մեղսակցությամբ իրականացվող բռնությունների հանդեպ: Նրանք կոչ են անում Իսալիայի կառավարությանը, որպես Բեռլինի դաշմանագիրը ստորագրող միակ տեսության, որ ներառված չէ եվրոպական այս հակամարտության մեջ, համաձայն վերոհիշյալ դաշմանագրի միջամտել՝ ի դաշտանություն հայ ժողովրդի: Դեսպանասանը խնդրում են, որպեսզի «օրվա հրամայականը» փոխանցվի [Իսալիայի] արհայական կառավարությանը, ուստի այն կից ուղարկում են Ձեր գերազանցությանը:

Մաֆին

Առդիր

Վաեիմզոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆինին

Տոյ, 9 մայիսի 1915թ.

Նյու Յորք նահանգի Տոյի և Վոթերվիլեթի հայ համայնքի ներկայացուցիչներս, 1915թ. մայիսի 9-ին Երեսասարդների բխսոնեական ասոցիացիայի արտհում թվով ավելի քան վեց հարյուր հոգի, հրավիրեցին ժողով, որին ներկա էին ութ կրոնական, հայրենասիրական և կամավորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, իսկ ներկա ֆաղսապետ Կոռնելիուս Բուռնսի, երկրամասային դասարանի դասավորներ Բ.Մ. Տիեռնեյի և Մ. Բուլթերի անունից համակրանքի և աջակցության նամակ ընթերցեց Գ. Տեն Եյլը: Ժողովը միաշայն ընդունեց հետևյալ որոշումները.

Բանի որ, Օսմանյան կայսրության հայերն ապացուցել են իրենց հավասարությունը կայսերական կառավարության նկատմամբ՝ արքեր վիլայեթներում սեփական կարողություններով բացելով Կարմիր խաչի գրասենյակներ և առևտուր նվիրասվություններ անելով դրանց՝ թուրքական բանակին ապահովելու համար,

Բանի որ, ավելի քան վեց հարյուր հազար հայ երեսասարդներ ծառայում են

թուրքական բանակում և մեծ զոհողություններով պաշտպանում են Կայսրությունը,

հանի որ, մասնույում տեղ գտած հրապարակումներն ու մասնավոր հեռագրերն ու հաղորդագրություններն ապացուցում են թուրքական կառավարության համաշայնությանը թուրքի և րդերի կողմից Թուրքիայի տարբեր շրջաններում խաղաղ հայ բնակչության դեմ իրականացվող ջարդերի մասին լուրերը, ջարդեր, որոնք իրենց բնույթով նույնիսկ գերազանցում են 1895-1896թթ. հայերի տեսակով կոտորածները,

մեկն Նյու Յորք Ասիական Տրայի և Վոթերվիլիերի հայ համայնի ներկայացուցիչներ, մեր բողոքը հայտնելով թուրքական կառավարության մեղսակցությանը մուսուլման թուրքի, րդերի և կանոնավոր զորքերի կողմից Թուրքիայի տարբեր շրջաններում խաղաղ և անմեղ հայ բնակչության դեմ իրականացվող բարբարոսությունների և անասելի բռնությունների դեմ որոշում ենք.

Վաշինգտոնում Իսալիայի Նորին Գերազանցություն դեսպանի միջոցով կոչ հղել իսալական կառավարությանը, որպես Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած միակ չեզոք տնտեսության, որպեսզի [նա,] ստանձնելով Թուրքիայի հայերի կյանքի ապահովությունը, իր արհայական կառավարության ծանրակշիռ խոսքն ուղղի՝ կանխելու համար արդարադատության և միջազգային սկզբունքների այս ոսնահարումներն ու իրեն հասու միջոցներով վերջ դնի Օսմանյան կայսրությունում անմեղ ու խաղաղ հայ բնակչության դեմ մուսուլմանների կողմից իրականացվող սարսափելի կոտորածներին:

Հուսով ենք, որ մեր այս համեմատ միջնորդությունը հաշվի կառնվի Ձեր Գերազանցության կողմից:

Քարտուղար՝ Ա. Շամյան

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

188

Օդեսայում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Առստեք՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին
Օդեսա, 24 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 753/60

Պարոն նախարար,

Թեոդոսիայի մեր արհայական հյուղասոսական գործակալն ինձ է ուղարկել մի խնդրագիր, որը նրան են փոխանցել այդ ֆաղափում աղաստան գտած հայերը: Նրանք խնդրում են, որդեսգի Ձեր Գերազանցությունը դաստասակամություն ցուցաբերի խնդրագրում նշված ոտսահողասակ 15 հայ գերիներին, որոնք ձերակալվել են Արմին ֆաղափի տարհանման ժամանակ, Իսալիայի

կառավարության դաժադանության սակ առնելու համար: Խնդրագիրը կից ուղարկում եմ Ձերդ Գերազանցությանը:

Ռոսսե

Առդիր

Թեոդոսիայում աղաստանած Արդիինի հայերը

Թեոդոսիայում Իսալիայի հյուղասոսին

Թեոդոսիա, 14 ապրիլի 1915թ.

Սույն քվականի մարշին, թուրքական զորքերը Արդիինից նահանջելիս իրենց հետ գերեվարել են քաղաքի 15 հայ քնակիչների՝ մեծ եղբայրներին, մեծ ծնողներին. ահա նրանց ցուցակը. Իսազու Նաջարյան, Գևորգ դո [դոկտոր ?], Պողոս Փիլոսյան, Ֆիլիպ դո [դոկտոր ?], Պետրոս Պուշինյան, Կարապետ Ազնավուրյան, Փիլոս Պետրոսյան, Կարապետ Պուշինյան, Հովհաննես Վարդանյան, Պետրոս Պուշինյան, Մկրտիչ Ուրմուրզյան, Գրիգոր Մաջաթեյան, Կարապետ Մազաչյան, Հարություն Գուրադյան, Սեփիան Ազնավուրյան:

Սույնով խնդրում եմ Ձերդ Գերազանցությանն այս խնդրագիրը փոխանցել Իսալիայի արտաքին գործերի նախարարին, որպեսզի հանուն բխսոնեության և մարդասիրության, նա Իսալիայի պաշտպանության սակ առնի այս գերեվներին փրկելով այդ անմեղ մարդկանց կյանքը:

Ստորագրություններ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

189

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին

Պետերբուրգ, 31 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 478

Պարոն նախարար,

Վանի մեծ արհայական հյուղասոսը հեռագրել է հետևյալը.

«Վիլայեթում կռիվ..... [չի վերջանվել] : Քաղաքում հայերը հերոսաբար դաժադանվեցին չորս շաբաթ: Իսալացի հղատակներն ու օսարերկրացիները ողջ են: Անգլիայի հյուղասոսարանը այրվել է, իսկ ամերիկյան առաքելությունը՝ ժնդակոծվել»:

Կառլոսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

190

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին
Հռոմ, 12 հունիսի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 1963

Թեոդոսիայի հայերը մի խնդրագիր են ուղարկել, որում խնդրում են պաշտպանության սակ առնել Արդվինից գերեվարված 15 հայերին, որոնց բուրական գործերը ձեռքակալել են ֆաղափց մահանջելու ժամանակ: Խնդրում են Ձեր Գերագանցությանը հնարավորինս հետաքրքրվել այդ գերիներով և ինձ տեղեկացնել մանրամասները:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթատանակ 44:

191

Վաշինգտոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆֆին՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոյին
Վաշինգտոն, 16 հունիսի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 1959/217

Պարոն նախարար,

Նիսպարա Ֆոլլս ֆաղափի հայկական գաղութն ինձ է ուղարկել մի միջնորդագիր, որում բողոք է արահայտվում հայ բնակչության դեմ Թուրքիայում իրականացվող բռնությունների վերաբերյալ: Ինչպես նախորդ դեպքում 1915թ. մայիսի 17-ի իմ թիվ 1585 հեռագրով,¹¹³ այնպես էլ այժմ կից Ձեր Գերագանցությանն են ուղարկում այդ միջնորդությունը:

Մաֆֆի

Առդիր

Ծնունդով հայ, այժմ ԱՄՆ ֆաղափացիներու և այլոք, Ձեր լրջագույն տրամադրությանն ենք ներկայացնում բուրական կայսրության մաս կազմող հայ ժողովրդի իրավիճակը, որոնք Թուրքիայի մյուս միավորների հետ հավասարապես կիսում են եվրոպական ներկա պատերազմի դժվարությունները: Քսանից ֆառա սուննիկը սարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ ծառայում են բուրական բանակում և նրանցից շատերն այժմ Թուրքիայի կողմից կոչվում են պատերազմի ամենաքեռ կետրում: Հայկական ֆաղափներում և բնակավայրերում կառավարությունը բռնազավթվել է անհրաժեշտ իրերը և սննդամթերքը, բնակչությանը զրկելով կենսական պայմաններից՝ առանց հաշվի առնելու այն զոհողությունները, որին գնում էին հայերը հաճուն բուրական պետության: Ավելի ուշ, [կառավարությունը]

նը] զինեց մուսուլմանական, փրական խմբերին և նրան մեկնում էին հայկական գյուղերն ու ֆաղաֆները՝ բնաջնջելու համար տեղի ազգաբնակչությանը: Հայ զինվորներին բոլոր չի տրվում թուրքական բանակում զենք կրել, նրանք զբաղվում են բեռնակրությամբ և, միևնույն ժամանակ, ենթարկվում են նվաստացումների և կասկածանքի: Այդ հայ զինվորների կանայք ենթարկվում են հարցակումների, նրանց երեխաներին փախցնում են, գույքն առևանգում են և ոչնչացնում, տարեցներին բնաջնջում են և կոտորում: Այս ամենը ֆաշիստական կառավարությանը և հենց նրանց կողմից է աջակցություն ստանում: Թուրքական բանակի կանոնավոր ջոկատներն են, նույնիսկ, ուղարկվել, որպեսզի իրականացնեն հայ բնակչության դեմ այս վայրագությունները: Քրդական խմբերը կոտորում ու տեղահանում են Հայաստանի բիւստոնյա բնակչությանը: Կանայք և երեխաները ոչ միայն բռնությունների են ենթարկվում, այլ նաև՝ դաժանությունների, նրանցից ոմանք նույնիսկ խաչվել են:

Նիսպասա Ֆուլս ֆաղաֆի հայ և ամերիկացի բնակիչներն մեր բողոքն ենք բարձրացնում այն վայրագությունների դեմ, որին այս պատերազմի ընթացքում թուրքական կառավարության համաձայնությամբ և աջակցությամբ ենթարկվել ու ենթարկվում է հայ ժողովուրդը: Կոչ ենք անում Ջեզ, այս հարցը բարձրացնել համապատասխան իշխանությունների առաջ, որպեսզի մարդկության անունից վերջ տրվի այն վայրագություններին, որին ենթարկվում են թուրքական կայսրության հայերը: Այդպիսով, հնարավոր կլինի վերջնական ոչնչացումից փրկել բիւստոնյա մի ժողովուրդի, որի նպատակն է իր տեղը ունենալ այս աշխարհում՝ ֆաղաֆակիրք ժողովուրդների կողմին: Ուստի, ևս մեկ անգամ խնդրում ենք իսլամական դեսպանին, որպեսզի նա շուտափույթ բայեր չեղմարկի հայ ժողովուրդի փրկության համար, որոնք թուրքական կառավարության համաձայնությամբ և զիտությամբ դանդաղ, բայց հաստատուն բնաջնջվում են:

Մտրագություններ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

192

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոմնիմոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 հունիս 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 3105/619

Հունիսի 17-ին Ամերիկայի դեսպանացիից ուղարկված հեռագիրն ինձ է հասել առանց համարի: Ձերո Գերագնացությունն ինձ կարգադրում է տեղեկություններ այն 15 ռուսահոյասակ հայերի մասին, որոնք գերի են վերցվել մասնամասին Արաբիկ ֆաղաֆից թուրքական զորքերի նահանջի ժամանակ: Հարցի

առնչությամբ ինձ արդեն տեղյակ էր դառնել Նորին Չերազանցություն մարկիզ Կառլոսսին, և ես անմիջապես նոսա եմ ուղարկել Բարձր Դռանը: Մինչ այժմ որևէ տասասխսան չեմ ստացել, սակայն նորություն լինելու դեպքում Ձեզ անհա-
ղաղ տեղյակ կդառնամ: Կուգեի նշել, որ կովկասյան բանակի հետ հաղորդագ-
րությունների փոխանակումը դանդաղ և սակավ է կատարվում, Կայսրության
համար այս դժվար դառնում, նրանք, գրեթե, լիակատար ինֆնուտյուն են գործում:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

193

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին
Կոստանդնուպոլիս, 2 հուլիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 3186/643

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեմ Ձերդ Չերազանցությանը տեղեկացնելու, որ հունիսի 17-ին
տեղական թերթերը հրատարակել են Կոստանդնուպոլսի կայսզորի հրամանա-
սարի հաղորդագրությունը, որը կից ներկայացնում եմ Ձեր ուշադրությանը:¹⁴
Դրանից երևում է, որ շուրջ քսան հայեր ռազմական դասարանի կողմից դասա-
դասվել են մահվան, և որ վճիռն իրագործվել է ռազմական նախարարության
հրադարակում:

Այս հաղորդագրությունը հրատարակվել է հունիսի 17-ին, մինչդեռ վճիռն
ի կատար է ածվել նույն ամսի 15-ին: Դասադասվածներից առաջինը՝ ռուսա-
հոլանդացի, ծագումով Կովկասից, Մաթեո Մարկիսյանն էր, որը հայտնի էր Փա-
րամաս անունով:

Հաղորդագրության հրատարակման հենց նույն օրը, դեպքի առնչությամբ
բողոքի նոսա եմ հղել Բարձր Դռանը, որը, նույնպես կից, ուղարկում եմ:¹⁵

Անհրաժեշտ համարեցի մնան նոսայի ուղարկելը, քանզի, ինչդեռ Ձերդ
Չերազանցությանը քաջ հայտնի է, ռազմական դասարանում գործընթացն
իրականացվում է զաղջնի կարգադրությունների հիման վրա, փակ դռների
ետևում, առանց դատարանների ներկայության, ուստի որևէ երաշխիք չկա, որ
դասավարդություն իրականացվում է կանոնակարգի համաձայն:

Բարձր Դռան ինձ տասասխսան նոսա է ուղարկել, որը կից ուղարկում
եմ:¹⁶

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

194

Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Սոֆիա, 5 հուլիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 485

«Հայ ժողովրդի՝ նվաճողներին [ռուսական զորքին] ցուցաբերած ընդունելությունը չափազանց մեծ օգուտ սկեց վերջիններս: Նույնիսկ ասում են, որ հենց հայերի օժանդակության շնորհիվ ռուսները կարողացան գրավել Վանը և Բարսիլը դեղի Բիթլիս: Սակայն սա իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ Կոստանդնուպոլսի նշանավոր հայերի և բնակչության վրա, որոնց դեմ դարձյալ նոր տասժամիջոցներ՝ մահվան դատաւճիռներ ու սեղահանություն կիրառվեցին. այժմ նրանց զբաղում են ունեցվածքից և մեծ խմբերով բռնում են իրենց բնակավայրերից դեղի մուսուլմաններով բնակեցված շրջաններ: Գարունի »:

Կուֆի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 8063:

195

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոն՝
Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսսինին
Հռոմ, 19 հուլիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 37312/283

Օդեսայի մեր արհայական գլխավոր հյուրասուր ծայրի 24-ի իր հաղորդաբերության¹¹⁷ մեջ ինչ սեղեկացնում է Թեոդոսիայի հյուրասուսական գործակալից ստացված մի միջնորդության մասին, որ նրան էին հղել այդ ֆաղափում աղասանած մի խումբ հայեր, խնդրանքով, որ Իսալիան իր տաճարանության սակ առնի այն 15 ռուսահյուսակ գերիներին, որոնց վերցրել են թուրքական ջոկանները Արմինից նահանջելու ժամանակ:

Կոստանդնուպոլսի մեր դեսպանին կարգադրել են, որ սեղեկություններ հավաքի այդ առնչությամբ: Նորին Գերագնացություն մարկիզ Գարունին, որին Դուր առեն սեղեկացրել էի այդ մասին, ինչ տասասխանց,¹¹⁸ որ նրա է հղել Բաբր Դաանը՝ ավելացնելով, որ կաղը կովկասյան բանակի հետ շահ դանդաղ է իրականացվում, և որ նրանք գործում են կենսոնական իշխանությունից լիովին անկախ:

Խնդրում են Ձեր Գերագնացությանն ինչ սեղեկ տալի, թե հարցի առնչությամբ ի՞նչ ֆայլեր է ձեռնարկում սեղի կառավարությունը և Օդեսայի նրանց հյուրասուր:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

196

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոն՝

Վաշինգտոնում Իսալիայի դեստան Մաֆֆին

Հոռն, 19 հուլիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 37313/112

Պարոն դեստան,

Հունիսի 16-ի թիվ 217 հեռագրով¹¹⁹ ստացա Նիազարա Ֆուլլս ֆադաֆի հայ համայնքի՝ Ձերդ Գերազանցությանն ուղղված խնդրագիրը, որում ներկայացվում են այն բռնությունները, որին ենթարկվում է Թուրքիայի հայ բնակչությունը:

Հարցի առնչությամբ Ձերդ Գերազանցությանը տեղեկացնում եմ, որ անցած ամիսից, Ռուսաստանի՝ այստեղի դեստանասան աջակցությամբ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կոչ էր հղել Նորին Գերազանցություն թագավորին: Կոստանդնուպոլսի մեր դեստանն ամերիկյան իր գործընկերոջ հետ միասին, որը նույնպես իր կառավարությունից համանման հրահանգ էր ստացել, հայերի խնդրով դիմել են Բարձր Դռանը՝ տնդելով, որ անհատապես դադարեցվեն նրանց նկատմամբ իրականացվող բռնություններն ու ջարդերը:

Թալեաթ բեյը լուրսասխանելով վստահեցրել է, որ Բարձր Դռանը տեղական իշխանություններին կարգադրել է խուսափել զանգվածային գործողություններից և արգելել է հայերի դեմ ժողովրդական յուրաֆանչյուր հուզում, սակայն հայտարարել է, որ ստիպված է եղել միջոցներ ձեռնարկել հայկական շրջանակներում ուժով գծվող աղտոսամբությունը կանխելու համար:

Սոննինոն

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

197

Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆֆին՝

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոյին

Սոֆիա, 17 օգոստոսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 430

Այս մայրաքաղաքում տղազրվել և բաժանվել է հայ ժողովրդի՝ Բուլղարիայի մասին ուղղված կոչը, որում արձանագրվում են օսմանյան կառավարության՝ հայ ժողովրդի բնաջնջմանն ուղղված գործողությունները և կոչ է արվում բուլղարական գործողություններ սկսել Թուրքիայի դեմ: Սոֆիայում շատ հայեր են բնակվում, և նրանք մեծապես մեծ համակրանք են վայելել այստեղ: Շարունակում են Կոստանդնուպոլսից այստեղ ժամանել փախստական հայերը, որոնք լուրս-

մում են իրականացվող ջարդերի մասին: Հայերի այս շարժումը Բուլղարիայում կարող է հսակ արձագանքներ ունենալ:

Կուրդի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 667:

198

Դեղեագաչում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Բոեննան՝

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին

Դեղեագաչ, 18 օգոստոսի 1915թ.

Դեստան Գարունին խնդրել է Ջեզ ուղարկել իր թիվ 667 հեռագիրը.

«Հայերի դեմ հալածանքները հիմնականում սեղի են ունենում Երջաններում: Վերջին օրերին լուսժամիքոցներ են կիրառվում նաև Մարմարա ծովի և հենց՝ մայրաքաղաքի մասույցներում: Իրականացվող հալածանքները լուսժամն են այն համակրանքի, որ հայերը վստահորեն ցուցաբերում են ռուսական զորքերի հանդեպ: Համակրանքի այս դրսևորումը ռուսական լայն քաղաքականության մոտ է, որի մասին բազմիցս ահագանգել եմ իմ հեռագրերում: Մակայն իրականացման վաս կազմակերպման արդյունքում, հայերն այսօր մնացել են մենակ՝ ազգային գոյության սղառնալիքների ներքո: Գարունի»:

Բոեննա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 668:

199

Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուրդին՝

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին

Սոֆիա, 18 օգոստոսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 439

Հայկական գաղութն ինձ և իմ դաշնակից գործընկերներին է հղել մի հեռագիր, որում ներկայացված է նրանց հետևյալ հայտարարությունը. «Սոֆիայի հայ գաղութը ողբում է Թուրքիայի հայերի ոչնչացման համար, որ այժմ էլ անդաժնիքներն իրականացվում է ողջ քաղաքակիրք մարդկության աչքի առաջ: Չնայած Եվրոպայում ծագած արհալիրին [Առաջին աշխարհամարտին], և մեծ ու փոքր տերությունների՝ իրենց ազգային խնդիրներով զբաղվածությամբ, հայտարարում են, որ նրանց վրա մեծ լուսաստիսանասլություն է ընկնում լուսժամության առջև այն անարբերության համար, որ ցուցաբերում են Հայաստանում ընթացող ահարկու իրադարձությունների նկատմամբ: Հավասացած են, որ նման անարբերությունն է մեծադեպ խթանում Կոստանդնուպոլսի

ամղասասխանասու կառավարիչներին՝ իրագործելու, մի ողջ ֆաղափակիր ժողովրդին բնաջնջելու իդձը: Մեր ձայնն ենք բարձրացնում ֆաղափակիր ժողովուրդների առջև՝ աղաչելով փրկել մեր նահասակ ժողովրդի մնացյալ մասին, այդդիսով ցուցաբերել խոհեմության և բարոյական դասասխանասվության դեռևս առկա զգացումը»:

Կուրֆի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 669:

200

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոն՝

Վենեսիկի Արֆայական Կուսակալությանը

Հոռն, 23 օգոստոսի 1915թ.

գաղսնի

թիվ 3156

Խնդրում են Ձերդ Գերագանցությանը հեռագրով տեղեկացնել ինձ, թե ինչ-դիսին է և անցյալում ինչդիսին է եղել Վենեսիկի Միսիթարյան միաբանության հայ հայրերի վերաբերմունքը մեր արֆայական կառավարության նկատմամբ: Արդյո՞ք նրանց գործունեությունը մեծադեպ ներհնչված է եղել մեր երկրի հանդեղ ունեցած համակրանով:

Սոննինոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղափական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

201

Վենեսիկի Արֆայական Կուսակալը՝

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սոննինոյին

Վենեսիկ, 27 օգոստոսի 1915թ.

գաղսնի

թիվ 6475

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով ընթացիկ ամսվա 24-ի Ձերդ Գերագանցության թիվ 3156 հեռագրին,¹²⁰ դասիվ ունենմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ Միաբանության կանոնադրությունն արգելում է հայ հայրերին ֆաղափականությամբ զբաղվել, սակայն դեռ է նեւն նաև, որ այդ միաբանությունը դասեաձ կերդով ուսումնասիրված չէ: Այդ հայրերն այնքան փակ և իրենք իրենցում ներդիակված կյանք են վարում Սուրբ Ղազար կղզում, որ նրանց մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ հասարակությանը: Ուսի անհնար է իմանալ նրանց իրական տամադրվածությունը:

Հստակ է, որ նախկինում նրանց վերաբերյալ որոշ կասկածներ կային, որոնք

դարձվեց՝ անհիմն էին. նրանք երբևէ բացահայտ թեմանման չեն ցուցաբերել Իսալիայի նկատմամբ:

Մի դիտարկում, որը ոչ ոք չի կարող հերքել. նրանք լուսկանում են մի ժողովրդի, որը նախկինում և այժմ էլ Թուրքիայի կողմից ենթարկվում է բռնությունների, կեղեքումների և արյունահեղ ճնշումների:

Ուստի աշխարհումը թուրքերի նկատմամբ հայերի հոգու մեջ է, ինչդեպ մեր՝ Ավստրիայից մեր հողերի վերադարձման ավանդական և արմատացած զգացումը:

Հոգևոր հայրերը նաև հասուկ առիթ ունեն աշխուրթական կառավարությանը, քանզի Օսմանյան կայսրությունում նրանց լուսկանող Տները թալանվել և դասական կարգով գրավվել են:

Ուստի Տրամաբանորեն կարելի է ենթադրել, որ նրանք դրական զգացմունքներ ունեն մեր լուսնության հանդեպ, որը լուսենրազմ է հայՏարարել Թուրքիային:

Ավելացնեն, որ Մխիթարյան հայրերը Պաղովայի մոտ գՏնվող իրենց առանձնատունն առաջարկել են իՏալական կառավարությանը՝ վիրավորներին Տեղակայելու համար: Նրանց առաջարկը չի ընդունվել Տվյալ վայրի [անհամալուսասիխանության] լուսճառող, սական ցույց է Տալիս հայ համայնքի բարեկամական վերաբերմունքը մեր երկրի նկատմամբ:

Այս շեՏՏադրմունքով լուսիվ ունեն լուսասիխանած լինելու Ձերդ Գերազանցության հարցմանը և Ձեզ հայՏնելու հարգանքներիս հավաստիք:

ՎենեՏիկի Արայական Կուսական

ԻՍԳՂԴԱ, Քաղաական արիսիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթաղանակ 44:

202

Թուրքիայում իՏալահղաՏակների լուսՏղանության հանձնականաՏաՏալիանին¹²¹

ԻՏալիայի արՏաին գործերի նախարար Մոննինդին

Կոսանդրոպոլիս, 31 օգոստոսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 3942/789

Պարոն նախարար,

Պարոն Գարոնին իր մի քանի զեկույցներում Ձերդ Գերազանցությանն արդեն Տեղեկացրել է հայ ժողովրդի դեմ վերսկսված կաՏաղի հալածանքների մասին:

Կովկասյան բանակի ծանր լուսնությունից հեՏո զինվորական իՇխանությունները սկսել են դրա մեղր բարդել հայ ժողովրդի դավաճանության վրա, որը, ըս իրենց, կազմակերպված էր ռուսների կողմից՝ օսմանյան բանակների առաջ-

ընթացը խաթարելու և ճանադարհներն ավերելու համար: Այս չադացուցված մեղադրանքն է այն միակ և իրական դատաւարը, որը, ըստ էնվեր փաւայի, թուրք բնակչությանը հանում է հայերի դէմ: Կոթված, իրենց գործունեությամբ աչիք ընկնող և բարձր դասի հայերը սկսել են անհետանալ: Դրան հետևում են սովորական հայ բնակչության ամենօրյա և անողորմ հետադարձումները: Ոչ թէ կոտորած է, այլ՝ տեղահանում ու արտաքսում: Արանայում և Ջեյթունում տեղի են ունեցել արյունալի բախումներ, որոնք իրենց բնույթով ձակասամարտ են եղել և որոնց արդյունքում առավել լավ կազմակերպված հայկական խմբերը ոչնչացվել են: Փոքր Ասիայի մնացած մասում և Կոստանդնուպոլսի վիլայեթում բացահայտ հալածանքներ տեղի չեն ունեցել. ըստ թուրքերի՝ հայերի ազատությունները սահմանափակելու համար ձեռնարկված միջոցառումները նդատասակ ունեն միայն դատարանելու իրենց՝ հայերի ինտրոկներից և ծածուկ մատուրություններից: Այս անգամ, բացի Կովկասի մի բանի արջաններից և Կիլիկիայից, ռատայական տետության դայթյուն տեղի չի ունեցել, հայերը տեղահանվել են հանգիտ ձևով, [այսուհանդերձ] իրենց կանանց և երեխաների հետ, ոտով, առանց սնունդ և ուղեկցության տվել են դերի անհայտ ուղղություններ, անհայտ համակենտրոնացման ձամբարներ, որոնց տեղը ոչ ոք չի կարող տաել: Այդ ծանր գաղթի ձանադարհին երեխաները մահանում են, կանայք հյուծված ընկնում են, իսկ տղամարդիկ տարունակում են առաջ գնալ այնքան, ինչքան կարող են: Ինչդեռ արդեն մեր հյուտատտոները նեւել են, և ինչդեռ հայտնի է ամերիկյան հյուտատտոների գեկույցներից՝ որոշ արջաններում տղամարդկանց առանձնացրել են իրենց ընտանիքներից և տեւ տարբեր ուղղություններով՝ դարձյալ ոտով և առանց սնունդ:

Քաղաքում այդ ամենի մատին խոտում են ցածրաձայն և վախվորած: Հալածանքները կազմակերպվել են մեծ գաղտնիության դայմաններում, և դրանց իրագործումը ներկայացվում է որդես, գրեթե, մարդասիրական բայլ: Սկսել են արգելել մեկնումի ցանկացած թույլտվություն: Ով կարողացել է, հեռացել է ժամանակին, ոմանք հեռացել են ազդեցիկ մարդկանց օգնությամբ, իսկ բնակչության հիմնական մասը իւխանությունների ձեռնարկած խիտ միջոցների արդյունքում, մնացել է այստեղ: Կոստանդնուպոլսում եւ, գաղտնի և լուռ կերպով, սկսվել է հայերի գաղթը: Դա արտահայտվում է մարդկանց հանկարծակի անհետացմամբ, որոնք տվում են անհայտ ուղղություններով: Հայերի դատարարն օրեր առաջ հատատեց, որ Փոքր Ասիայի վիլայեթներում կորցրել է իր՝ մոտ հարյուր հազար [հոտի] անդամներին:

Ամերիկյան դեստանի կողմից կանխարգելմանն ուղղված դատարանակալ բայերը ոչ մի արդյունք չեն տվել, բացի հավատաստացումներից, որոնք երբեք չեն կատարվել, բացառությամբ՝ ամերիկահոտատակ հայերի: Նույնիսկ առաւելական ներկայացուցիչ մոնսիւնյոր Դուլչին տարունակաբար բողոքել է ի դատարարություն, հատկադես, կաթուղիկ հայերի, բայց չնայած Բարձր Դրան բոլոր հավատաստացումներին, որ ոչ մի կաթուղիկ հայի չեն դիտչի, նրանք եւս եմբարկվում

են հալածանքների և բռնությունների, չնայած՝ մահաց տասհարյուր հալածանքներից, որ կաթոլիկ հայերը լավ օսմանառիցաներ են և, նույնիսկ, հեռու են իրենց մայրենի լեզվից:

Էնվեր փաշան, որին փորձում են տեղյակ դարձնել այն անմարդկային հալածանքների մասին, որոնց ենթարկվում է հայ ժողովուրդը, դասասխանում է, որ դարգադես դասվում են Սարգիսյանի դավաճանները: Այս ամենի հետ մեկտեղ, մոտ տասը օր առաջ, թվաց թե կառավարությունը, չնայած ուժացումով, բայց զոչում է իր արածի համար, որը տայմանավորված էր Գերմանիայի կայսեր անձնական հետաքննությամբ: Հալածանքները դադարեցին և բոլոր հայերին թույլ տվեցին ազատ հեռանալ, սակայն դա տեղի չունեցավ, որից հետո դարձյալ վերսկսվեցին հին մեթոդները: Հասկանալի է, որ հալածանքները բացառվում են, որոնք դավադիր քաղաքական գործիչների բացահայտման արդյունք, որոնք փորձել են ի վնաս Օսմանյան կայսրության ստեղծել հայկական ղեկավարություն: Եթե նույնիսկ ճշմարտություն կա դրա մեջ, ապա խոսքը դեռ է վերաբերում մի շարք անհատների, որոնք ունակ են մտածել և գործել ցանկացած միջավայրում, բայց [չէ որ] հալածանքների են ենթարկվում բնակչության թվառեւ և անուս երեքերը, որոնք կորցրել են ազգային գիտելության և հոգաւորական ցանկացած զգացում: Երեկվանից խոսվում է ներդաւման մի հրամանի մասին, որը կառավարությունը շուտով դեռ է ընդունի: Շատ հայեր և խոհեմ օսմանցիներ ողջունում են այդ քայլը և հուսով են, որ շուտով վերջ կտրվեն հալածանքներին, որոնք բացի անարդար և անմարդկային լինելուց, միգուց ընդմիջեւ ավերել են այն արտադրությունները, ներմուծման և արտահանման գրասենյակները, որոնք դարեւ ի վեր հայերի ձեռքում են եղել և համարվել են Թուրքիայի հարսությունը:

Իսկ Եվրոպան, չնայած որ զբաղված է, գրեթե անտեսում է այն տառադանքներն ու գոհողությունները, որին ենթարկվում է մի ողջ կենսունակ և խաղաղ ժողովուրդ, որը առիթ չունի ֆակելու իր մեղքերը. եղել են որոշ սխալներ, որոնք ներելի են:

Տալիանի

ԻԱԳՆՊԻԱ, Տղազված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 671:

203

Հռոմում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռոդրը՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին
Հռոմ, 6 սեպտեմբերի 1915թ.

Պարոն նախարար,

[Մեծ Բրիտանիայի] Նորին Գերագանցության կառավարությունը Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպանի միջոցով բողոք է հայտնել օսմանյան կառավարությանը՝ Կայսրության տարբեր շրջաններում անգլոփոխանների՝ այդ

թվում կանանց և երեխաների մասսայական սեղահանման առնչությամբ, Բան-
գի կանխատեսվում է, որ սեղահանումներ կլինեն նաև այլ երջաններում:

Այդ բողոքներն առյուծմբ չսվեցին. դարձն Գրեյը դարձն Պեյքից ստացել
է հունիսի 1-ին «Թաֆլիմ-ի-վեֆայի»-ում¹²² տղազրկած օսմանյան կառավա-
րության ընդունած «Ժամանակավոր օրենք»-ի թարգմանությունը, որի համա-
ձայն, ցանկացած աստիճանի զինվորական հրամանատարներին տրվում է մի-
ջոցներ ձեռք առնելու լիակատար ազատություն: Այդ օրենքն այնուհետև խիստ և
կտրուկ իրավունքներ է տալիս հրամանատարներին, որ Նորին Գերագանցության
կառավարությունը մտավախություն է հայտնում, որ այն հազիվ թե կարողանա
օգտակար լինել [այն] բազմաթիվ վայրերում, ուր առկա են բազում խնդիրներ,
ուժի չարահաճում և մարդկային տառապանքներ:

Ձերդ Գերագանցությանն այդ օրենքի թարգմանությունը ուղարկելով, դա-
սիվ ունեն ի դաշնոնե հետաքրքրվելու, թե ինչպիսի՞ն է Իսալիայի թագավորա-
կան կառավարության վերաբերմունքը օսմանյան իշխանությունների այս ֆայ-
լի առնչությամբ:

Պարոն նախարար, օգտագործելով այս առիթը՝ վերահաստատում եմ իմ
բարձր հարգանքը Ձերդ Գերագանցության նկատմամբ:

Ռոդդ

Առդիւր

*Պատերազմի ընթացքում կառավարության գործողություններին ընդդիմա-
նալու դեպքում զինվորական իշխանությունների կողմից չեղք առնվելիք միջոց-
ների մասին*

Ժամանակավոր օրենք

(վերցված է Կոստանդնուպոլսի «Թաֆլիմ-ի-վեֆայի» հանդեսի

մայիսի 19-ից հունիսի 1-ը համարից)

Հոդված 1. Պատերազմի ընթացքում բանակի և զինների հրամանատարներին
ու նրանց տեղակալներին, ինչպես նաև անկախ զորայինների հրամանատարնե-
րին լիազորել և պարտադրել անհնախիստ միջոցներով անհապաղ պատժել և
վերացնել ցանկացած դիմադրություն կամ գրոհ, որն ուղղված կլինի կառավա-
րության կողմից իրականացվող օրենքների ամրապնդման, երկրի պաշտպանու-
թյան և կարգի պահպանման միջոցառումների դեմ դրա համար օգտագործե-
լով բանակային ուժերը:

Հոդված 2. Բանակի, ինֆանտրիայի զորայինների և զինների հրամանա-
տարները ռազմական անհրաժեշտության և կասկածյալ լրտեսության կա-
դավաճանության դեպքում կարող են տեղահանվել ֆաղանների և գյուղերի բնակ-
չությանը, անհասարակ կամ խմբերով, և տեղափոխվել նրանց այլ վայրեր:

Հոդված 3. Սույն օրենքն ուժի մեջ է մտնում հրապարակման պահից:

Հոդված 4. Գերագույն հրամանատարի տեղակալ, ռազմական նախարար
վրա են դրվում սույն օրենքի իրականացման պարտականությունները:

Սույնով հայտարարում եմ, որ առաջարկվող օրենքի նախագիծը և դրա համապատասխանեցումը Կայսրության օրենսդրությանը կներկայացվի Ազգային Ժողովի առաջիկա նիստին:

Մայիսի 14, 1331/1915թ.

Մեհմեդ Ռեզա

Ստորագրել են նաև Մեծ Վեզիր Մեհմեդ Սայիդն¹²³ ու գերագույն հրամանատարի սեղակալ, ռազմական նախարար Էնվերը:

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 212:

204

Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆին՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սոննինոյին
Սոֆիա, 8 սեպտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 476

Այսօր փոստով ստացել եմ հայկական կոմիտեից մի հուշագիր՝ հետևյալ հաղորդագրությամբ. «Չնայած հավաստիացումներին, օսմանյան կառավարությունը սկսել է Կոստանդնուպոլսի հայերի սեղահանությունը: Մինչ այժմ արդեն սեղահանվել են 10 հազար հայեր, որոնց մեծ մասը գնդակահարվել է Իզմիրի մոտակայքում: Նախատեսված է ևս Եուրջ 70 հազար հայերի սեղահանությունը: Հանուն բխտընեության և մարդասիրության, փրկե՛ք բնաջնջվող և անմեղորեն մարտիրոսացված ժողովրդի վերջին մնացորդները»:

Կուֆի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 670:

205

Ալեքսանդրիայում Իսալիայի գլխավոր հյուրասոս Կամիչիան՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սոննինոյին
Ալեքսանդրիա, 19 սեպտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 289

Մի ֆանի օրվա ընթացքում ֆրանսիական ռազմանավերը Պորս Սայիդ են բերել 5 հազար հայերի՝ մեծավ մասամբ կանայք և երեխաներ, որոնք եգիպտական կառավարության միջոցներով սեղավորվել են ֆաղափում: Պորս Սայիդում սղասում են ևս մի ֆանի հազար հայերի:

Կամիչիա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

206

Հռոմում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռոդդը՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոմնիմոյին
Հռոմ, 19 սեպտեմբերի 1915թ.

Պարոն նախարար,

Նորին Գերագանցության բրիտանական կառավարությունը վստահելի, բայց գաղտնի աղբյուրներից ղեկավարություններ է ստացել Ուրֆայում ղեկավարված ավելի քան 2 հազար աֆրիկացիների, իսլավացիների, ֆրանսիացիների և ռուսների մասին, որոնք ռուսներից նահանջելու ժամանակ անհիմն կերպով ղախվում են հայերին բնաջնջող թուրքական բանակի զայրույթի հսկողության տակ:

Նորին Գերագանցության բրիտանական դեսպանատունը կարգադրություն է ստացել Իսալիայի թագավորական արտաքին գործերի նախարարին ղեկավարելու, որ Նորին Գերագանցության կառավարությունը դիմել է Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպանին, որդեսզի նա հասույ ուժադրության շրջանակում ղախի Ուրֆայում ղեկավարված փախսականներին և օսմանյան կառավարությանը ղեկավարելու, որ փախսականներին ցանկացած ճիղի վնաս տասձառնելու դեպքում Նորին Գերագանցության կառավարությունը ղառասխանատու կհամարի բոլոր թուրք նախարարներին և ղազսոյաններին:

Նորին Գերագանցության կառավարությունը շնորհակալ կլինի, եթե Իսալիայի թագավորական կառավարությունը համանման հաղորդագրություն ուղարկի ղառոն Մորգենթաուին:¹²⁴

Ռոդդ

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթատանակ 212:

207

Պոլոս Մայիդում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս Վիվալդին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոմնիմոյին
Պոլոս Մայիդ, 21 սեպտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 2424/439

Պատիվ ունեն հաստատելու Ձերդ Գերագանցության՝ սույն թվականի սեպտեմբերի 19-ին ստացած թիվ 289 հեռագրի¹²⁵ հավաստությունը:

Մոս 4 հազար հայեր Պոլոս Մայիդ են հասցվել Միտիայից ժամանած ֆրանսիական մի քանի ռազմականներով: Ասում են, որ բնաջնջման դասադասված ծանրագույն ղայմաններում հայտնված այդ հայերին հավաքել են Անճիոյի մոտակայքից: Ներկայումս նրանք ղեկավորվել են մի բուժարանում: Նրանց կարիք-

ները հոգալու համար ֆաղափ նշանավոր հայերը ստեղծել են օգնության մի կոմիտե:

Լուրեր են ստանալով, որ մոտ օրերս Պոռս Մայիդ կժամանեն բազմաթիվ այլ փախսականներ, որոնք այժմ ֆրանսիական ռազմաճակատում են գտնվում: Կարծում եմ, որ Միդայից փախած ֆրանսիացիներն էլ կսեղավորվեն Ալեքսանդրիայում:

Վիվալդի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

208

Ալեքսանդրիայում Իսալիայի գլխավոր հյուրասոս Կամիչիան՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին

Ալեքսանդրիա, 5 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 59

Տեղի հայ համայնքը թույլվություն է խնդրում, որդեսգի Եգիպտոսում սեղավորված հայ փախսականներն Ամերիկա սեղավորվելիս անցնեն թագավորության սահմանով:

Մոլասում են կարգադրությունների:

Կամիչիա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

209

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոն՝

Իսալիայի ներքին գործերի նախարար Վիլիանինին

Հռոմ, 5 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 13838

Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայի արքայական գլխավոր հյուրասոսը հեռագրել է, որ տեղի հայ համայնքը թույլվություն է խնդրում, որդեսգի Եգիպտոսում սեղավորված հայ փախսականներն Ամերիկա սեղավորվելիս անցնեն թագավորության սահմանով: Մեր նախարարությունը առաջություն չունի թույլվության հարցում, քանզի երևում է, որ թագավորության սահմանում, նույնիսկ կարճ ժամանակով, նրանք չեն մնալու:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

210

Վաճինգսոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆֆին՝
 Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Մանչեսթր Մաս, 7 հոկտեմբերի 1915թ.
 Հեռագիր
 թիվ 380

Պեսֆարսուղարը հայտարարություն է արել այն հույզերի մասին, որ առաջ են գալիս թուրքերի կողմից հայերի հանդեպ իրականացվող հալածանքների մասին լուրերը ստանալիս։ Այդ առնչությամբ հրապարակայնորեն կոչ են արել այդ կառավարությանը։ Պեսֆարսուղարը հեռագրել է Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպանին, որդեսգի վերջինս թուրքական կառավարությանը հայտնի, որ առկա բռնությունները չդադարեցնելու դեպքում ամերիկյան ժողովրդի զգացմունքները չեն կարող թեմամական չլինել բռնությունների դասասխանավորությունը կող ժողովրդի նկատմամբ։

Մաֆֆին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տոպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 672:

211¹²⁶

Թուրքիայում իսլամականության դաստիարակության հանձնակատար Տալիանին՝
 Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Կոստանդնուպոլիս, 9 հոկտեմբերի 1915թ.
 Հեռագիր
 թիվ 4021/856

... 1331/1915թ. մայիսի 14-ին օսմանյան կառավարությունը հրապարակել է «Ժամանակավոր օրենք», որի թարգմանությունը կից ուղարկում են¹²⁷ Ձեզ։ Այդ օրենքով իրավունք է տրվում զինվորական հրամանատարներին որոշված բնակավայրերից տեղահանել բնակչությանը՝ թե՛ խմբերով և թե՛ ամբողջությամբ։ Օրենքը նդասակառուղված է գյուղերի և ավանների հայ բնակչությանը տեղահանելուն։ Այն մեծ խստությամբ իրականացվել է Ձեյթունում, Մարաշում, Տրադիզոնում, Բուսայում, Կոնիայում և այլ բնակավայրերում, որ բնակչության մեծ մասը հայեր են։ Տեղահանվածներից շատերը բնաջնջվում էին նախքան նոր բնակավայրերին հասնելը։ Ի լրումն այս օրենքի, օսմանյան կառավարությունը 1331թ. սեպտեմբերի 13-ին ընդունեց մեկ այլ օրենք, որով վարչակազմի կարգադրում էր բռնագրավել տեղահանվածների ունեցվածքը։ Այս օրենքը, որը թվում էր թե ուղղված է բացառադես հայերի դեմ, արդեն գործադրվել է նաև Մարմարա ծովի մոտակայքից տեղահանված հույների հանդեպ, և վախենում են, որ մոտ ադագայում այն կկիրառվի նաև այժմ տեղահանվող դասերազմող

ազգերի և նրանց լուսկանող բարեգործական հիմնադրամների և ինստիտուտների հանդեպ: Իրականում, սեղահանվածների բռնագրաված գույքն ըստ բնույթի բաժանվում է գույքի և ֆինանսների նախարարությունների միջև, որոնք այդ գույքի հիմք ունեցած լուսկանող գույքի արժեքից վերցնելով, մնացորդը լուսկանող [իբր] վերադարձնեն հիմքը: Այս օրենքը կեղծարարություն է՝ սեղահանվածների գույքին հիմնադրամ համար, քանզի սեղահանվածների մեծ մասն իրենց ընտանիքներով ճանապարհին բնաջնջվում են, ուստի ոչ ոք մնացորդային գումարը ետ ստանալու լուսկանող չի ներկայացնի: Այդ գույքը որոշված գնով, չգիտես՝ թե ինչ լուսկանանում, կվաճառվի, և դրանից ստացված գումարը ֆինանսների նախարարության լուսկանողներում կորվի սերերի անուրանով, որոնք հայտնի լուսկանողներով չեն կարողանալու լուսկանող ներկայացնել այդ գումարի համար: ...Գույքի և ֆինանսների նախարարությունները կարգադրություն են ստացել բռնագրավված այդ գույքը փախստական մուսուլմաններին բաժանելու համար: Այս օրենքը հրապարակվելուն լուսկանող նոսա լուսկանողների և ԱՄՆ այստեղի դեսպանատանը խնդրել են, որ այն հանձնեն Բաբը Դոնանը, սակայն մինչ օրս որևէ լուսկանող չեն ստացել: ...

Տալիանի

ԻԱԳԱՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,

թղթադրամակ 212:

212

Լուդուրմուս Իսախանյի դեսպան Իմդեդիալին՝

Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին

Լոնդոն, 9 հոկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 8592/720

Պատիվ ունենալ Զեզ ուղարկել Լուդուրմուսի լուսկանողներին լուսկանող լուսկանող և լուսկանող Բաբայի¹²⁸ հայերի կոստանողներին առնչվող զեզույցների և կառավարության կողմից դրանց լուսկանողներին մարկիզ Բոյուի ելույթների տեքստեր: Բոյուր ազնվական [անդամներ] միաձայն դասալուսկանող չլուսկանող դաժանությունները և Լուդուրմուսի լուսկանողներին խնդրին վերաբերող ողջ տեղեկատվությունը, որ ստացվել էր անգլիական աղբյուրներից: Մարկիզ Բոյուն մեջբերումներ կատարեց նաև Տրադիգոնում Անգլիայի գլխավոր հյուրալուսկանող զեզույցից, որն առնչվում էր հայերի կոստանողներին:

Իմդեդիալի

Առդիւր

(Կոմս Կոմսների ելույթը).

1. Արդյո՞ք Նորին Գերազանցության կառավարությունը ստացել է որևէ տեղեկություն, որը կհաստատի մամուլի այն հայտարարությունը, թե տեղի են ունեցել հայերի զանգվածային նոր կոտորածներ:

2. Արդյո՞ք այն հայտարարությունները, որ Գերմանիայի հյուպատոսական պաշտոնյաները մեղսակից են այդ կոտորածներին, ունեն որևէ հիմնավոր վկայություն:

3. Արդյո՞ք խնդրի առնչությամբ վերջերս հայտարարություններ են արվել Բաքոյ Դռանը:

Երկիրը ցնցվել է վերսկսված՝ հայերի կոտորածների մասին լուրերից, որոնք իրենց չափերով գերազանցում են մի քանի տարի առաջ ողջ Բաղադակիր աշխարհին սարսափեցրած ջարդերից: Մի լրագրում կարդացի, որ զոհերի թիվն անցնում է 800 հազարից: Այս թիվն անհավասարի է թվում, և հուսով եմ, որ այն չափազանցված է: Մամուլում հրապարակվել է նաև, որ գերմանական հյուպատոսության որոշ պաշտոնյաներ մասնակից են եղել այդ արհավիրքներին՝ կազմակերպել ու խրախուսել են դրանք: Սա ևս անհավասարի է թվում, որ որևէ պետություն, որն իրեն Բաղադակիր է համարում, կամ դրա գործակալները, կարողանային մասնակցել նման գործողությունների: Մյուս կողմից՝ լորդ Բրայսի զեկուցագրից կարող եմ կարծիք կազմել Բելգիայում զենվոր գերմանական բանակի վարի մասին, և ֆրանսիական կառավարության մեղակացնող մեղադրանքներից՝ Ֆրանսիայում զենվոր գերմանացիների վերաբերյալ: Ավելին, անկախ նրանից, թե ինչպիսին կլինի գերմանական կառավարության կարծիքը, մենք ունենք նաև ականատես լրագրողի կարծիք:

Մինչ Պալատ գալս, երեկոյան թերթում կարդացի նոսա Կոմս Ռենկոլդի նամակից մի հասված, որը հասցեագրված էր գերմանական մի թերթի: Դա այնքան բնորոշ էր այս հարցի կապակցությամբ գերմանական տեսակետին, որ ես դրանից կկարդամ մի փոքր հասված. «Եթե բուրգական իշխանությունները որոշիչ քայլեր են չեղմանը անվստահելի, արյունարբու, անհնազանդ հայկական տարրերի դեմ, դա ոչ միայն նրանց իրավունքը, այլ նաև՝ պարտականությունն է վարվել այդպես: Թուրքիան կարող է միշտ վստահ լինել, որ Գերմանական կայսրությունը միշտ կմնա այն կարծիքին, որ այս խնդիրը վերաբերում է միայն Թուրքիային»:

Ես չեմ ենթադրում, որ կլինի որևէ արժանահավաս ասացույց, որը կապակցուի Գերմանիայի կառավարության կամ նրա պաշտոնյաների մասնակցությունը այս կոտորածներին: Սակայն, երբ մենք նշում ենք Գերմանիայի կառավարության ղեկավար ազդեցությունը Կոստանդնուպոլսի վրա, յուրաքանչյուր, ով գիտի Արևելքը, հակված կլինի այն տեսակետին, որ Գերմանիայի կառավարությունը չի կարող ազանջվել բարոյական պատասխանատվությունից, քանի

դեռ չի ապացուցել, որ գիտեալով այդ երևույթների մասին, նրանք չեն ձեռնարկել այդ երևույթներն արգելող խիստ և վճռական հայեր:

Այս պահին ես չեի ցանկանա լինել մեկը, ով ցանկանում է կառավարությանն անհանգստացնող հարցեր սալ արտաքին գործոց վերաբերյալ, քայց ես կարծում եմ, որ ազնվագաւրմ մարկիզը կհամաձայնվի ինչ հետ, որ այս մասնավոր դեպքում լայն հրապարակայնությունը ավելի քան ցանկալի կլինի: Յանկաւի է չկորցնել որևէ հնարավորություն թույլ տալու համար այս երկրի ժողովրդին գիտեալ, թե ինչի՞ համար ենք մենք պայքարում: Մենք պայքարում ենք մի շարք վեհ նպատակների համար և դրանցից մեկն է՝ հասնել նրան, որ Հայաստանն այլևս չհանդիսանա որպես թուրքական արյունահեղության վայրերից մեկը:

Պետք է հիշենք, որ 70 միլիոն մահմեդական հպատակներ ունենք, որոնք, քնականաբար, համակրում են իրենց կրոնակիցներին և նրանցից ոչ մի վաս բանի չեն ապաստի, եթե հստակ ապացույցներ չունենան: Հավասացած եմ, որ Հնդկաստանի բոլոր կրթված մահմեդականները, ինչպես մենք ենք այժմ անում, սարսափով կհետևեն թուրքական կառավարության գործողություններին: Միայն, երբ տեղեկություններ կունենան, որոնց հիման վրա կկարողանան կարծիք կազմել, մեր հայերը չեն դիտի մահմեդական կրոնի և ուղղամիտ մահմեդական զգացմունքների դեմ ուղղված հայեր, և իսլամի նպատակը Կոստանդնուպոլսի կառավարության նպատակների հետ չեն նույնացվի: Կարծում եմ, ցանկալի է չեալորել նաև եզիպտական կարծիքը:

Միևնույն ժամանակ կարծում եմ, որ հնարավորինս պետք է [ամեն ինչ] անենք բուլղարացիներին ցույց տալու համար, թե ի՞նչ միջոցներ են կիրառվում մեկ այլ քրիստոնյա համայնքի նկատմամբ նրանց կողմից, որոնց հետ շուտով կազմելու են ամենասանձկանական մի դաշինք: Բուլղարացիներն իրենք էլ են շատ տապալ թուրքական լծի տակ, և գրեթե անհավանական է, որ նրանք չկարեկցեն հայերին, որոնք այժմ տառապում են օսմանյան լծի տակ:

Երբեք թուրքացաց չեմ եղել: Ես հիանում ու ընդունում եմ թուրքական ազգի դրական հասկանիչները և կարծում եմ, որ այս մասնավոր դեպքում նրանցից շատերն են կարեկցանքի արժանի: Հավաստում եմ, որ, եթե թուրքերին թողնվի, ապա նրանք կցանկանան խաղաղ ապրել ողջ աշխարհի և, հասկապես, Անգլիայի հետ: Յավոք, նրանք ընկել են մի նեղ շրջանակի ձեռքը, որն էլ վստահում է Օսմանյան կայսրության իրական անկախությունը: Ինչ էլ ասենք թուրք ժողովրդին պաշտպանելու համար, հնարավոր չի լինի խոստեր գտնել թուրքական կառավարությանը պաշտպանելու համար:

Պարզվում է, որ Թուրքիայի ներկա կառավարությունը, իր նախորդների պես, հիմնել է իր կառավարությունը՝ ոչնչացնելով իր հաղափական համակարգի մի մասը: Եթե այդպես է, ապա մեզ այլ բան չի մնում անելու, քան հայտնել ողջ հաղափակիր աշխարհին քրիստոնյաներին, մահմեդականներին, հինդուներին, որ որևէ կերպով համակրանք ցուցաբերելով Թուրքիայի նկատմամբ, նրանք սերունդների աշխին չենք կրեքեն մի քիծ, որը երբեք չի մաքրվի:

(Լորդ Բոլոի տասասխանը) .

Լիովին համաձայն եմ ազնվագուրմ կոմսի հետ . այժմ մեր տրամադրության
սակ են պաշտոնապես հաստատված փաստեր , որոնք պետք է ներկայացնենք
ամբողջ աշխարհին : Այդ հաղորդագրությունները սպագովել են Թիֆլիսի լրագ-
րերում , որտեղ հնարավորությունն ավելի մեծ է իրականությունը ցույց տալու
համար : Դրանք շատ ցավալի բովանդակություն ունեն : Բաթումում Նորին
Գերազանցության հյուպատոսը՝ հիմնվելով թիֆլիսյան մամուլի վրա , նկա-
րագրում է այն անասելի արհաւիրքները , որ տեղի են ունեցել Սասունում , որի
բնակչությունը լիովին բնաջնջվել է , և միայն հերիս է հաջողվել փախուստի
դիմել : Ողջ տարածքը դատարկվել էր : Որոշակի թվով աննաշված բնակիչներ
կարողացել էին լեռներ փախչել , իսկ ով մնացել էր՝ բնաջնջվել էր : Այնուհետև
սկսվել էր հայերի , խաղերի և այլ զաղթականների հոսքը դեպի Ուրմիա և կով-
կասյան նահանգներ : Շատերն էլ եկել էին Էջմիածին և Էրիվանի նահանգի
այլ շրջաններ : Նրանք հիմնականում եկել էին Մանազկանի լեռնային շրջան-
ներից և Վանից : Հյուպատոսը վկայում է , որ մոտ 160 հազար զաղթականներ
են անցել Իզմիրով և Էջմիածնով : Նա մեծ սարսափով է նկարագրում նրանց
վիճակը , որոնք մահանում էին ծանր հիվանդություններից և սովից : Մեկ օրում
հարյուրից ավել մարդ էր մահանում : Անգնահատելի են այն ջանքերը , որ տար-
վում են իրավիճակը մեղմելու համար , բայց անհրաժեշտ է մեծ թվով դեղորայք
և սնունդ : Ելենովկայում և Ախսայում ավելի քան 9 հազար փախսականներ
կան , որոնց վիճակն ավելի լավ չէ , քան մյուսներինը : Մի զեկույցում ասվում
է , որ մինչ սպասվելիք օգնությունը տեղի հասնի , նրանց կեսը կսպանա :
Ծայրահեղ վիճակում գտնվող փախսականներ կան նաև Ուրմիայում : Նրանց
միշտ թվաքանակը չգիտեմ , բայց նրանք շատ են : Ռուսական հյուպատոսը հնա-
րավորինս փորձում է օժանդակել նրանց :

Մրանք աղաղակող փաստեր են , և ես լիովին համաձայն եմ կոմսի այն
պնդմանը , որ Հնդկաստանի Նորին Գերազանցության [Մեծ Բրիտանիայի]
մուսուլման հպատակների և կրթված մուսուլմանների համար դրանք ոչ պակաս
սարսափելի են քան մեզ համար : Դրանք , անշուշտ , որևէ կերպ պայմանավոր-
ված չեն իսլամի պատգամներով և չեն կարող արդարացվել իսլամի կողմից :
Համաձայն եմ նաև կոմսի այն դիտարկմանը , որ այս բոլոր պատմությունները
կցնցեն յուրաքանչյուր եվրոպացու և այն մարդկանց , որոնք այս պահին հակ-
ված են իրենց բախշը կապել Թուրքիայի հետ : Կառավարությունն այսօր ոչ
մի հստակ ապացույց չունի այն մասին , որ , իբր Ասիայի գերմանական հյու-
պատոսական ներկայացուցիչները ոչ միայն հեռվել , այլ խրախուսել են այդ
արհաւիրքները : Ամեն դեպքում , Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ակադե-
միաներն ազատորեն բնկարկում են այս վարկածը և կարծիք չկապորում : Նրանք
ասում են այն , ինչ մենք գիտենք այլ աղբյուրներից , սակայն հակված ենք հայ-
տարաբնույ , որ աննախադեպ է այս դեպքը : Հայտարարություն է արվել , որ երբ

պատասխանատվության պահը գա, այն անշիմ, ուլիս իրականացրել կամ մասնակցել են այս հանցագործություններին չեն մոռացվի: Մակայն կառավարությունը չպիտի է ուղղակի կամ անուղղակի չեղարկել թուրքական կառավարությանն անընդհատ հայտնի այն, ինչն արդեն իսկ բացահայտորեն արել են: Նրանք տեղյակ են մեր տեսակետին, և դրա մասին անընդհատ հիշեցումը, մեր կարծիքով դրականորեն չի կարող ազդեցություն ունենալ:

(Վիսկոնս Բայս)

Տարբեր տարածքներից ինչ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ անցած մայիսից սկսված կոստանդնուպոլսի արդյունքում զոհվածների թիվը հասնում է 800 հազարի, որից էլ որ կոնստանդնուպոլսի անհավանական թվա այդ թիվը: Այդ կոստանդնուպոլսի արդյունք են հանդիսանում այն հաղթականության, որ, ինչպես արդեն պարզեցինք, ծագել են մի խումբ հանցագործներ, որոնց չեղել է այժմ գտնվում թուրքական կայսրության բացարձակ իշխանությունը: Նրանք տարակուսում էին գործողության մեջ դնելու այն, մինչև չհամոզվեցին, որ եկել է հարմար պահը, և այդ պահը մայիս ամիսն էր: Հենց այդ ժամանակ տվեցին հրամաններ, որոնք ամեն դեպքում գալիս էին Կոստանդնուպոլսից: Որոշ կառավարիչներ, որոնք մարդկային հասկանալի չէին, հրաժարվում էին կատարել հրամանները և սպառնալիքի տակ, հնարավորինս փորձում էին օգնել թշվառ հայերին: Երկու դեպք գիտեն, երբ այն պաշտոնյան, որը հրաժարվում էր հրամանն ի կատար ածել, ազատվում էր աշխատանքից: Կոստանդնուպոլսի ղարջավ:

Գործընթացը չափազանց համակարգված էր: Քաղաքի ողջ բնակչությունը տեղահանվեց: Տղամարդիկ նեղվեցին բաններ, իսկ մյուս մասը՝ կանանց և երեխաների հետ դուրս էլվեցին քաղաքից: Քաղաքից հեռանալուն պես տղամարդկանց առանձնացնում էին ու զնդակահարում կամ արի հաշում: Կանայք, երեխաներն ու ծերերը, ստորաբաժնի զինվորների ուղեկցությամբ, տարվում էին նախատեսված վայրեր, որոնք, հիմնականում, Հայկաից արևելք ընկած՝ դեպի Եփրատ սահմանի անկենդան շրջաններն էին: Նրանք օր-օրի էլվում էին զինվորների կողմից՝ շատերն ընկնում էին և զոհվում սովից: Թուրքական կառավարությունը սնունդով չէր ապահովում, իսկ եղածն էլ արդեն թալանվել էր: Շատ կանայք մեղակցվում էին և այդ վիճակով շարունակում ճանապարհը: Շատ կանայք խելագարվում էին ու թողնում իրենց երեխաներին՝ փակել այլևս ի վիճակի չէին տանելու նրանց: Քաղաքների ուղիքն նշմարվում էր դիակների շարժումով, և շատ հիշող հասան նախատեսված վայրերը:

Փաստերը ցվել է Իսթախիյի հյուպատոսը, որն այդ ժամանակ այնտեղ էր: Կոստանդնուպոլսից հրաման եկավ, որ Տրապիզոնի ողջ բնակչության հայ բնակչությունը պիտի է ոչնչացվի: Շատ մահմեդականներ փորձեցին փրկել իրենց հայ հարևաններին՝ նրանց թաքստոց առաջարկելով իրենց տներում, բայց թուրք պաշտոնյաներն անդրդվելի էին: Ենթակվելով սպառնալիքներին,

նրանք գտան բոլոր Բրիտանյաններին և դուրս հանելով փողոց՝ հեցին դեպի ծովը: Բոլորին նսեցրին առապաստանավեր ու մի ֆիչ ասից հեռանալով, բոլորին խեղդամահ արեցին Սև ծովում: Տրապիզոնի ողջ հայ բնակչությունը՝ 8-10 հազար հոգի, մեկ օրում լիովին բնաջնջվեց: Այս ամբողջից հետո, ցանկացած ստացված պատմություն արդեն հավասարի է, և ցավում եմ, որ բոլոր պատմություններն էլ պարունակում են սարսափի նմանափայ տարրեր, որոշ դեպքերում ցնցող բռնությունների դրվագներով: Գրեթե ողջ ազգը բնաջնջվեց, և ես պատմության մեջ չեմ հիշում մի դեպք Լեւոն Թեմուրի ժամանակներից սկսած, երբ այս չափերի հասնող հանցագործություն եղած լինի: Կցանկանայի ես մեկ բան ավելացնել կոմսի ասածին այն, որ պատճառ չկա չհավասարու, որ այս դեպքում մուսուլմանական ֆանատիզմն իր զազաթնակեփին է հասել: Որհանով ինչ է հայտնի, այդ դեպքերը մուսուլմանների կողմից ավելի շատ սարսափով են ընկալվել քան համակրանով, և որևէ դեպք չկա, որ նրանք փորձեն արդարացնել թուրքական կառավարության գործողությունները: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն հանգամանքը, որ գերմանական կառավարությունն արդեն սկսել է իր ընկերներին և դաշնակիցներին վստահեցնել, որ հայերի կողմից ոչ մի ապսամբություն էլ չի եղել: Որևէ հիմք չկա, նույնիսկ ֆադաֆական տեսակետից, արդարացնելու թուրքական կառավարության գործողությունները: Հայերի ապսամբությունն այն փողն էր, որով իրագործվեց Արդուլ Համիդի այն գաղափարը, համաշայն որի՝ Հայկական հարցից ազատելու ամենալավ եղանակը հայերից ազատելն է: Թուրքական կառավարությունն այդ ծրագիրն իրագործեց առավել դաժանությամբ ու արյունահեղությամբ, քան Արդուլ Համիդը: Կարծում եմ դեռևս սարերում ապաստանած հայեր կան, և նրանք պաշտպանվում են այնպես, ինչպես կարող են: Հինգ հազար հայեր ֆրանսիական նավերով տեղափոխվել են Եգիպտոս: Ուստի՝ ողջ ազգը չէ, որ բնաջնջված է: Վստահ եմ, որ բոլորիս ցանկությունն է, որ ամեն ճիշդ գործադրվի՝ լեռներում ապաստանած հայերին պաշտպանելու համար: Դեռևս ինչ չի հաջողվել վկայություններ չեղք բերել, որոնք կապացուցեն թուրքական գործողություններին գերմանական պաշտոնյաների կողմից ցույց տված աջակցությունը: Սակայն կարող եմ ասել, որ Բրիտանյա ազգի մնացորդները փրկելու համար անհրաժեշտ է հասարակական լայն կարծիք ձևավորել ողջ աշխարհում, և, հասկապես, այն Բրիտանյա պետություններում, որոնք, զուգե, ազդեցություն կարող են ունենալ գերմանական կառավարության վրա, և սխիպել նրան ֆայեր չեռնարկել կոտորածները դադարեցնելու ուղղությամբ: Թող այժմ թուրքերին ասեն, որ նրանք շատ հեռու են գնացել, և գոյություն ունեն որոշ հանգամանքներ, որոնք երկրագնդի անարգված հանրությունը չի կարող հանդուրժել:

ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական աղիսիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
 թղթադանակ 44:

213

Իսալիայի ներքին գործերի նախարար Վիլիամին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոմնինոյին
Հռոմ, 10 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 33418

Պատասխանելով Ձեր թիվ 13838 հեռագրին,¹²⁹ որն առնչվում է թագավորության սահմանով Ամերիկա Տեղափոխվող՝ Եգիպտոսում հանգրվանած օսմանահայտասկ փախստական հայերին, Տեղեկացնում եմ, որ այս [ներքին գործերի] նախարարությունը որևէ առարկություն չունի, որդեսզի նրանց և Եգիպտոսում հանգրվանած օսմանահայտասկ սիրիացիներին նույն ղայմաններով ցուցաբերվի համանման մոտեցում:

Վիլիամին

ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

214

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոմնինոն՝
Ալեքսանդրիայում Իսալիայի գլխավոր հյուրասոս Կամիչիային
Հռոմ, 13 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 3620

Պատասխանելով Ձեր թիվ 59 հեռագրին¹³⁰ Տեղեկացնում եմ, որ արհայական կառավարությունը թույլատրում է Եգիպտոս գաղթած սիրիացիների և հայերի՝ Ամերիկա Տեղափոխումը [կատարվի] թագավորության սահմանով: Ամերիկացիներն է, որդեսզի անգլո-եգիպտական իշխանությունների կողմից նրանց սրվեն լուսանկարով և համադասասխան ստորագրությամբ անձնագրեր, որոնք դեմքն ունենան մեր արհայական հյուրասոսության կողմից սրված «Ամերիկա անցնելու համար Իսալիայի սահանցիկ» մուսթի արտոնագիր: Խնդրում եմ ինձ Տեղական ղախել փախստականների ժամանման օրը և այն նավահանգիստը ուր գալու են: Այնդես արեմ, որ նավահանգիստը նույնը լինի կամ մոտ լինի Ամերիկա մեկնելու համար նախատեսված նավահանգիստից:

Սոմնինո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

215

Քրիստիանիայում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս Մոնսանիան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին

Քրիստիանիա, 27 հոկտեմբերի, 1915թ.

գաղսնի

թիվ 626/265

Ինչդեռ հայսնի է, նորվեգացի հրամանատար Հոֆֆը Հայաստանի բարեփոխումներն իրականացնելու համար մեծ տնտեսությունների հետ համաձայնության արդյունքում Բարձր Դռան կողմից նշանակված գլխավոր վերահսկիչներից մեկն էր: Համաեվրոպական առճակատումը սկսվելուց հիշ առաջ նա մեկնեց իրեն վստահված Երջանը և այդտեղից հեռացավ հենց [այն ժամանակ, երբ] Թուրքիան մտավ Պաշտեմազի մեջ: Թվում է, թե դարձնում էր Հոֆֆը օսմանյան կառավարությունից չի ստացել իր ստանձնած Պաշտեմազի համար դայմանագրով նախատեսված բոլոր դրամներն ու վճարումները, և այդ առնչությամբ հղած բողոքը, որը խրախուսվել էր Թուրքիայում նորվեգացիների Եսիերի Պաշտեմազի հանդիսացող գերմանական դիվանագիտական անձնակազմի կողմից, մնացել է որդեմ մեռած թուղթ: Այս դատաճառով, հիշյալ բարձրաստիճան Պաշտեմազի, հուսալով, որ միգրացի ավելի ուշ հնարավոր կլինի Հայաստանում կյանքի կոչել բարեփոխումների իրականացումը, սկսել է բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի իմ գործընկերոջ հետ, որը նրան ոչ միայն լավ ընդունելության է արժանացրել, այլ նաև, ճեղքակացնելով դեղձերի ընթացքին, խորհուրդ է տվել վերսկսել զբաղվել Հայաստանի գործերով: Օրենս դարձնում էր Հոֆֆը դարձնում Արևելքին է փոխանցել Փարիզում բնակվող հայ Պողոս Նուբար Փաշայի՝ իրեն հղած նամակը, որին կից ներկայացված է եղել Կոստանդնուպոլսի Հայոց դատարանի դիմումը ևս:

Իմ ռուս գործընկերը գաղսնի կերպով իմ տրամադրության տակ է դրել այդ փաստաթղթերը, որոնցից կարդամ: Դրանք հիմնականում առնչվում են կառավարության և մուսուլման բնակչության կողմից իրականացվող հայերի վերջին կոստանդնուքին: Չեմ կարող գնահատել դրանցում ճեղ գտած ճեղքակացության արժեքը, քանզի ինձ անհայտ են դրանց աղբյուրները, սակայն այն հետաքրքիրությունը, որ ցուցաբերում է իմ ռուս գործընկերը դրանց հանդեպ, թույլ է տալիս նշելու դրանց կարևորությունը:

Օգտագործելով առիթն ուզում եմ նշել, որ նորվեգական մամուլը չափազանց անհանգստացած է Հայաստանում կասարկող ռոբերտությամբ և անմարդկայի՞ իրադարձություններով, և բացահայտ քննադատում է ոչ միայն դրանց հեղինակներին, այլ առավել սխալված ձևով նաև նրանց, ովքեր իրենց լռությամբ հանդուրժում են այդ դեղձերը: Պաշտեմազում կազմելու համար այդ հողավածների և դրանց առողջանության մասին, կից ուղարկում եմ մի հողված, որն օրենս առաջ հրադարակվեց Քրիստիանիայի ամենահայտնի դարբերականներից մեկում:

Մոնսանիա

Առդիր

Հասված Քրիստիանիայի «Աֆսենիոստեն» լիարբերականի
1915թ. հոկտեմբերի 21-ի համարից:

Հայերի հալածանքները

Հայ ժողովրդի բնաջնջումն արդեն փաստ է: Թուրքական դատարանություններն արքնացրել են նախագահ Վիլսոնի¹³¹ և [Հոմի] Պապի ուշադրությունը: Նրանցից յուրաքանչյուրը բողոք է հղել հավասարակշռության գլխավորին: Բայց նա, ով իրականում գլխավորում է հավասարակշռությունը՝ Էնվեր փաշան, և նրանք ուժեղ նրա գլխավորությամբ ներկայացնում են հաղափարությունը, այնպես են գործում, ասես ոչինչ չի պատահել:

Չկա որևէ տարություն, որ կարողանա կասեցնել Հայաստանում Էնվեր փաշայի և Գերմանիայի սկսած գործունեությունը: Գերմանական մամուլը Հայաստանում կատարվող սպանությունների մասին լուրերն անհիմն է համարում և վստահեցնում, որ տեղ զսած անկարգությունները բացառապես հայերի հրահրությունների արդյունք են, որոնք համագործակցում են Թուրքիայի թշնամիների հետ: Ուստի՝ թվում է, որ այդ կողմերում հուսալու ինչ բան կա:

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադրամակ 44:

216

Թուրքիայում իսլաւիդականների դատարանության հանձնակատար
Տալիանին՝

Իսլաւիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին
Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 4053/882

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեն Ձերդ Գերագնացությանը ներկայացնել սույն թվականի սեպտեմբերի 28-ին այստեղի դատարանական մամուլում տղագրված օսմանյան սեռահիմնի նիստի տղագրության թարգմանությունը:

Այդ նիստում Ամենդ Ռիզա բեյը, որը նախկինում տղալաի նախագահն էր, իսկ այժմ սեռահիմն է, առաջարկել է, որդեսգի կառավարությունը բացատրություն տա Համաձայնության երկրներին տղաերազմ հայտարարելու տղաճառներին և հայերի դեմ իրականացվող հալածանքների մասին:

Սեռահիմն Ամենդ Ռիզա բեյի առաջարկությունը երկար բանավեճի առիթ հանդիսացավ՝ որոշելու համար, թե արդյո՞ւ այն դեմք է ներառվի օրակարգում, թե՞ ոչ: Սեռահիմն նախագահն ու ռա սեռահիմններ բազմաթիվ տղաճառաբանություններ էին բերում, որդեսգի Ամենդ Ռիզա բեյին սխոյեն հետ վերցնել

իր առաջարկությունը: Ձեռք Գերագանցությունը կցված թարգմանության միջոցով կարող է հեճուել ֆինանսականների տարբեր դրվագներին:

Կարծես թե՝ նիսից հետո ներքին գործերի նախարարը կանչել է սենատոր Ամենդ Ռիզա բեյին և հայտարարել, որ եթե նա շարունակի ղեկավարել հայկական խնդրի ֆինանսական առաջարկը, ապա նա ստիպված կլինի հրադարակել որոշակի փաստաթղթեր, որոնք մոտավորապես բնակչությանը կհրահրեն՝ բնաջնջելու բոլոր հայերին: Ասում են նաև, որ Ամենդ Ռիզային ստառնացել են մահադատով, եթե նա հեճուել չվերցնի իր առաջարկությունը:

Այսուհանդերձ՝ հիշյալ նիստում, առաջարկության ֆինանսականը հեճուել է ավելի բարենպաստ ժամանակներին (ֆինանսական) համար:

Ամենդ Ռիզա բեյը միակ թուրք դատաւարն է, որ համարձակվել է կառավարությունից բացառություններ խնդրել իր գործունեության և հայերի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի համար: Դժվարին այս քաջամուտ նրա այս ֆայլն արժանի է գնահատանքի:

Պարոն նախարար, հայտնում եմ Ձեզ հարգանքներս հավաստիք:

Տալիանի

Առդի

«Թափված-ի-վեֆայ»

28 սեպտեմբերի 1331թ. (1915)

Սենատի 26-րդ նստաքառնի նիստի ընթացքը

Ամենդ Ռիզա Բեյ – Պարոն նախագահ, նախքան տարբեր հանձնաժողովների անդամների ընտրությանն անցնելը, կցանկանայի մի քանի խոսք ուղղել նրանց, ովքեր կարծում են, թե սենատի բացման և փակման օրերը պետք է վերաձևվեն տնտեսականության:

Ինչպես հայտարարեցիք քիչ առաջ, սենատը, որ արդեն վեց ամիս է աշխատում էր, հավաքվել է, որպեսզի ամփոփի նստաշրջանը:

Այս վերջին վեց ամիսների ընթացքում տեղի են ունեցել կարևոր իրադարձություններ: Եթե կառավարությունը այդ առնչությամբ հայտարարությամբ դիմեր մեզ, ապա ոչ միայն կնպաստեր սենատի և խորհրդարանի տեղեկացված լինելուն, այլև մեզ աշխատելու և իրավիճակին բաժանող լինելու հնարավորություն կտար: Ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր պետություն ունի մի ծագող՝ քաղաքական և տնտեսական ուղղվածության ուղեգիր: Կառավարությունը քաղաքականության թե պատերազմի ժամանակ, իրագործում և պաշտպանում է իր այդ քաղաքական և տնտեսական ծագողը: Անհնրաժեշտ է, որպեսզի մեր կառավարությունը ևս նման ծագող ունենա: Ո՞րն է այդ ծագողը: Այդ նպատակին հասնելու համար արդյոք պետք է պատերազմի մեջ մտնել: Պատերազմն արդեն 11 ամիս շարունակվում է: Այս ընթացքում ի՞նչ ենք շահել և ի՞նչ ենք կորցրել: Այժմ ո՞րն է մեր դիրքը: Նորին Գերագանցություն սուլթանին տրվել է

«Հաղթական» Տիգրանը, հրամանատարներից ոմանի դարձել են գեներալներ և մարշալներ: Որո՞նք են մեր նվաճումները: Տեղեկացրե՛ք նաև մեզ, որպեսզի մենք ևս ուրախանանք դրանցով և ըստ արժանիության գնահատենք դրանք: Մյուս կողմից՝ լուրեր են տարածվում, որ պատերազմի հետ կապ չունեցող պատճառներով համաչայնություններ են չեղե՛ք բերվում և տարածքներ են զիջվում մեկ կամ երկու օտար պետությունների: Արդյո՞ք ժողովուրդը վաղն անուժ չի գտնվի կասարված շատ փաստերի առջև:

Եւրին Կյանում ևս շատ մոտ կողմեր կան, ի՞նչ է կասարվում: Ինչո՞ւ մենք տեղյակ չենք իրավիճակին, որի մասին տեղյակ են օտարները: Ձմեռը մոտենում է, բնակչությունն արդյո՞ք գիտի, թե ի՞նչ է ուտելու կամ ի՞նչ է վառելու: Բաղա-
ֆապեհը բազմաթիվ հայատարություններ է արել պարեհի և վառելանյութի վերաբերյալ, բայց նա թույլ և չհարգված անհնապիրություն է՝ այսօրվա ասա-
ծով հերում է երկվա ասածը: Բաղաֆը չի վստահում իր բաղաֆապեհին, ուստի բնակչությունը ցանկանում է, որպեսզի կառավարությունից լսի լուրջ և վսա-
հելի խոսքեր, որը նրան ուժ և պիտիանք կտա: Վստահ եմ, որ սենատի բացումը կառավարության համար հիմնալի առիթ է այդ խոսքերն ասելու համար: Դա-
նով ցույց կտրվի, որ սահմանադրությունը թուլացած չէ մեր երկրում, և սենատն ու խորհրդարանն իրենց տեղում են գտնվում: Ուստի, եթե ժողովը նպաստա-
կառմար կգտնի, այս առնչությամբ կարող է տեղյակ պահել կառավարությանը: Ես նախագահությանն եմ ներկայացրել Հայկական հարցի մասին մի առա-
ջարկություն, և այսօր դրան ցանկանում եմ ավելացնել պարեհի առնչությամբ ևս մեկ առաջարկություն: Խնդրում եմ, որպեսզի այս երկու առաջարկություն-
ներն էլ մեզ կեն օրակարգ, որպեսզի առաջիկա նիստերին կասարվեն դրանց լուծումները:

Նախագահ – Կառավարության ներկայացուցչի և հանդիսավորության բացակայությունը ցույց են տալիս, որ նստաշրջանը շարունակվում է: Հնարա-
վոր է, որ ավելի ուշ կառավարությունը ներկայանա և հայտարարությամբ հանդես գա մեր առջև:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Նախագահ արդեն ասել եմ, որ անհրաժեշտ չեմ համա-
րում հանդիսավորությունը: Ժողովի փակման օրից վեց ամիս է անցել, և կա-
րևոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել: Ինչպիսի՞ իրավիճակում ենք այժմ: Անհրաժեշտ է, որ մեզ տեղեկացնեն այդ մասին:

Նախագահ – Փաստը, որ կառավարությունն այսօր չի եկել նիստին, չի նշա-
նակում, թե ավելի ուշ չի գալու և հայտարարությամբ հանդես չի գալու: Ձեր առաջարկությունները վերաբերում են կառավարությանը: Իմ կարծիքով նախ
պես է բնարկենք, թե արդյո՞ք մենք ունեն՞ք կառավարությանը հարցախնդրու
իրավունք:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ – Ինչպես Դուք գիտեք, ոչ միայն սենատը, այլև ազգաբնակչության ցանկացած անդամ կարող է հարցեր ուղղել կառավարու-

թյանը: Ես նույնպես հարց եմ ուղղում կառավարությանը, որպես անհաս. եթե հարգարժան սենսորները կմիանան իմ հարցադրումներին, ինչ համար մեծ պատիվ կլինի:

Նախագահ - Չեմ առարկում, քնականաբար յուրաքանչյուր ով հարցեր ուղղելու իրավունք ունի, քայց մենք սարքերվում ենք ուրիշներից: Եթե սենսոր հարց ուղղի, իսկ կառավարությունը չպատասխանի, ինչ իրավիճակ կստեղծվի:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Սենատն իրավունք ունի հարց ուղղել կառավարությանը, և մենք մեր պարտավորությունն ենք կատարում: Ամեն պարագայում կառավարությունը մեզ կպատասխանի, ուստի առաջարկությունները, որ արել եմ, կարող եմ ներառվել օրակարգում:

Արթուր Ռահման Շերիֆ Բեյ - Օրակարգում կարող եմ ընդգրկել Ահմեդ Ռիզա բեյի առաջարկություններից մեկը, սակայն չեմ կարծում, որ այժմ նպասակահարմար է քննարկել Հայկական հարցը: Խնդրեմք նրան, որ հեռ վերցնի իր այդ առաջարկությունը: Եթե մեր խնդրանքն ընդունվի Ջեմ կողմից, շատ լավ կլինի, քանզի մեզ հայտնի չէ որևէ երկիր, որի սենատը պատերազմի ժամանակ քննարկի պատերազմին առնչվող խնդիրներ. նույնիսկ պառլամենտի որոշումներն երկարաձգվում են: Զննարկվում են միայն պատերազմի ծախսերին առնչվող հարցերն ու քանակի հաղթանակները:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Նույնիսկ, եթե այսօր ես տեղյակ չեմ, թե ի՞նչ է կատարվում Ֆրանսիայում, ոչ մի ցանկություն չունեմ կառավարությանը հարցեր ուղղել ռազմական գործողությունների վերաբերյալ:

Նախագահ - Կարծում եմ նպատակահարմար չէ կառավարությունից պարզաբանումներ խնդրել այդ առնչությամբ: Անկասկած, հարցի վերաբերյալ կառավարությունը որոշ տեղեկատվություն կսա խորհրդարանին և այդ նույն տեղեկատվությունը կսա նաև մեզ:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Օրենքի համաձայն մենք ևս իրավունք ունենք հարցեր ուղղել կառավարությանը:

Նախագահ - Կարծում եմ, որ խորհրդարանն ունի այդ իրավունքը, այլ ոչ թե՛ մենք:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Չեմ կարող ասել, որ մենք չունենք նման իրավունք:

Արթուր Ռահման Շերիֆ Բեյ - Բազմիցս երկարատև քննարկումներ ենք ունեցել այդ հարցի կապակցությամբ:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Եկեք նորից քննարկենք:

Արթուր Ռահման Շերիֆ Բեյ - Այո, եկեք քննարկենք, քայց իմ կարծիքով դեռ ոչ մի արդյունք չի սա և կմնանք նույն տեղում:

Հուսնի փաշա - Նպատակահարմար չէ քննարկել այդ հարցը, քանզի այն շատ նուրբ հարց է: Առաջարկությունը պետք է հեռ վերցվի:

Նախագահ - Հարցն առնչվում է պատերազմին և քիսել է դրա պատահաններից: Այսպես կպատասխանի մեր հարցին կառավարությունը: Ուստի, այս պա-

րազայում նպասակահարմար չէ արժարժեք մի հարց, որը վերաբերում է պատերազմի որոշ երևույթների: Սա պետք է հաշվի առնել:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ – Երբևե մեկնվա չի էլ անցել կառավարությանը հարցնել ուղղակի գործողությունների մասին: Իմ առաջարկություններում պատերազմին առնչվող ոչինչ չկա: Դրանի լիովին դուրս են պատերազմից, դրանք ներքին խնդիրներ են: Հենվելով դրա վրա, ցանկանում եմ, որ իմ առաջարկություններն ընդգրկվեն օրակարգում և կազմակերպվեն դրանց լուծմանը: Հուսով եմ կառավարությունը կկարողանա հարմար չեղով անդրադառնալ այդ հարցին:

Օսման փաշա - Արդյու Ռահման բեյն ասաց, որ մենք իրավունք չունենք հարցեր ուղղել կառավարությանը, նշանակում է, որ այդ հարցը լուծված չի, ուստի եկեք նախ քննարկենք դա, հետո նոր անցնենք առաջարկությունների հարցին:

Արդյու Ռահման Ընդիթ Բեյ – Չասացի թե իրավունք չունենք հարցեր ուղղել կառավարությանը: Հարցն այնքան խրթին է, որ երբեք վերջնականապես չի լուծվել: Ասացի, որ կառավարության և սենատի միջև հարցի առնչությամբ երկար քննարկումներ են տեղի ունեցել, սակայն այն դեռևս չի լուծվել: Կառավարությունը կգա և, համոզվով, որոշ հայտարարություններ կանի հարցի առնչությամբ: Լուրերը կտարածվեն և ժողովուրդն հանգիստ կզգա կառավարության գործողությունների համար: Բայց արդյո՞հիմա այն պահն է, երբ կառավարությունն ամեն ինչ կարող է ասել: Ասում են, որ պատերազմին առնչվող հարցեր չեն տա, բայց եթե կառավարությունը գա այստեղ և պատասխանի այդ խրթին հարցին, միգուցե և չանդադառնա պատերազմին: Այդ քննարկումներն անօգուտ կլինեն, այդ իսկ պատճառով էի ասում, որ առաջարկությունը պետք է հեն վերցվի: Թող լուծման կազմակերպվեն պարենի հարցի շուրջ արված առաջարկության համար: Դա մի հարց է, որն առնչվում է բնակչության կարիքներին և, բնական է, որ այն քննարկվի կառավարության հետ: Անհրաժեշտության դեպքում այդ առաջարկությունը կարող ենք տրամադրել համապատասխան հանձնաժողովին և զբաղվել դրանով, բայց կրկնում եմ, ինչ վերաբերում է մյուս հարցին, ապա չպետք է առիթ տեսնենք դասարկ խոսակցությունների համար: Մեր մեջ միգուցե կան մարդիկ, որոնք նպասակահարմար կհամարեն քննարկել նաև այդ հարցը, դա կարծիքի խնդիր է, սակայն ըստ իս, այն նպասակահարմար չէ:

Նախագահ – Կարծում եմ, որ հարցի առնչությամբ կառավարության տված ցանկացած պատասխան կապ կունենա պատերազմի հետ, ուստի նշանակում է, որ կառավարությանը հարց ենք տալիս պատերազմի մասին, և նա շատ հանգիստ կխոսադի դրանց պատասխանելուց: Այդ պատճառով, ավելի լավ է հեն վերցնել առաջարկը:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ – Արդյու Ռահման բեյն ասաց, որ առաջարկություններից մեկն առնչվում է ազգի շահերին և ուրեմն կարող ենք հարցեր ուղղել կառավարությանը: Փաստորեն նա հաստատում է, որ մենք իրավունք ունենք հարցեր

ուղղել կառավարությանը և այստեղ հակասում է ինքն իրեն: Մյուս առաջարկությունն էլ է մեր շահերից ելնում, ֆանգի վերաբերվում է երկրի պատվին և հեղինակությանը: Այն պահից, երբ այս երկու առաջարկությունները ներկայացվել են սենատորներին, դրանց լսումներն անպայման պետք է կատարվեն: Դա ամրագրված է ներքին կանոնակարգով: Ամեն դեպքում, առաջարկության վերաբերյալ լսումները պետք է կազմակերպվեն, եթե կառավարությունը հաշվի առնելով դժվար իրավիճակը, նպատակահարմար չի գտնի դրանց պատասխանել, թող չպատասխանի, ի՞նչու պետք է դրանից բարկանանք:

Արդուլ Ռահման Շերիֆ Բեյ – Բացասություններս վաս են ընկալվել: Պարենի վերաբերյալ կատարված առաջարկությունից հետո, մեր հանձնաժողովը հրավիրել է ներքին գործերի նախարարին: Ճիշտն ասած ես այդ հանձնաժողովի անդամ չեմ, սակայն անդամներն են ասում: Նախարարն ասել է. «Չեմ պատասխանում չեզ բացասություններն ասլ, քայց բավարարելու համար չեմ խնդրանք, որոշ հայտարարություններ կանեմ»: Այժմ չեմ կարծում, թե նպատակահարմար է կանչել նրան և ասել, որ փաղափարությունից դղված խոսի: Սա ասում եմ նրա համար, որ ապացուցվի, որ իմ ասածներում հակասություններ չկան:

Նախագահ - Պարենի վերաբերյալ Սինեդ Ռիզա քեյի առաջարկությունն ընդգրկում ենք երկուշաբթի օրվա օրակարգում: (Համաձայնության չայնա)

Ռիզա Բեյ՝ հրեական հրամանատար - Բնչպե՞ս կարող եմ որևէ առաջարկություն մտցնեմ օրակարգ, առանց նախապես դրա վերաբերյալ լսումներ կազմակերպելու: Նախ լսենք առաջարկը, ապա կվիարկենք:

Սինեդ Ռիզա Բեյ – Ըստ ներքին կանոնակարգի անհրաժեշտ է, որպեսզի առաջարկությունները լսվեն և ներառվեն օրակարգում: Հարգարժան սենատ միայն այդժամ կարող է ֆննսրկել դրանք, կամ տեղափոխել հանձնաժողովների ֆննսրկմանը, կամ էլ ընդհանրապես մերժել:

Նախագահ - Մտադիր եմ նաև մյուս առաջարկությունը՝ ներառել օրակարգում:

Արդուլ Ռահման Շերիֆ Բեյ – Ես այն կարծիքն եմ, որ պետք է հետ վերցվի առաջարկությունները, դա իմ անձնական կարծիքն է:

Նախագահ - Բոլոր նրանք, ովքեր կողմ են առաջարկությունների վերաբերյալ լսումներ կազմակերպելուն թող չեղբ բարչացնեն:

Սինեդ Ռիզա Բեյ – Լսումները պարտադիր են: Կանոնակարգում հստակ ասվում է, որ կատարված առաջարկության լսումները պարտադիր են:

Նախագահ - Դա մենք կորոշենք: Օրակարգի հաստատումը մեր իրավունքն է:

Ռիզա Բեյ՝ հրեական հրամանատար - Արդուլ Ռահման քեյ, ինչպիսի՞ն կանոնակարգը: Անցած տարի դուք էիք այն լրացնում:

Արդուլ Ռահման Շերիֆ Բեյ – Դեռևս չենք հասել այդ հոդվածին, սակայն կատարված առաջարկությունը պետք է լսվի, այդպես է գրված կանոնակարգում:

Նախագահ - Այս պարագայում, առաջարկությունների վերաբերյալ լուծմանը աշխարհում ընդգրկում ենք երկուշաբթի օրվա օրակարգում: Այդ օրն էլ կփորձենք լուծել հարցը:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Անկասկած իմ առաջարկությունները պետք է լսվեն, որից հետո կարող է առաջ գալ ընդդիմություն, կամ հետ ուղարկվել առանց քննարկման, կամ քննարկելու համար սենատն անհրաժեշտ կհամարի հրավիրել կառավարության ներկայացուցիչներ: Բոլոր դեպքերում լուծումները պարտադիր են:

Արհսիդի Փաշա - Այդ մասին երկուշաբթի կմտածենք:

Նախագահ - Այսպիսով, երկուշաբթի օրվա օրակարգում ներառվում են հիփոթեզային վարկերի երաշխիքների մասին օրենքը, որի մասին նյութերը համապատասխան հանձնաժողովը կսպի և կքաժանի, ինչպես նաև՝ Ահմեդ Ռիզա Բեյի առաջարկությունների լուծումները: Համաձայն եմ: (Այո)

1915թ. սեպտեմբերի 21-ի նիստը

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Պարոն նախագահ, ներկայացրել եմ ևս մեկ առաջարկություն:

Ռիզա Բեյ՝ հրեական համայնության - Վստահ եմ, որ Ահմեդ Ռիզա Բեյը, քանի որ կառավարությունը զբաղված է պատերազմի հետ կապված հրատապ խնդիրներով, չի ցանկանա իր հերթին զբաղեցնել կառավարությանը ներքին վարչարարության հետ կապված հարցերով: Հաշվի առնելով դա, խնդրեմք նրան, որպեսզի հետ վերցնի իր առաջարկությունները:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Թե՛ պարենի և թե՛ Հայկական հարցի վերաբերյալ նախագահությանը ներկայացրած իմ առաջարկություններով, վստահ եղեմ, նպաստվում ենք հետևել սահմանադրության և արդարադատության նորմերին: Որպես մի անհնափորություն, որ գործում է բացառապես սահմանադրությանը համաձայն, իմ պարսեմ եմ համարում ենթարկվել մեծամասնության ցանկությանը, բայց խնդրում եմ չեզ, որ առաջարկություններս մնան ուժի մեջ և քննարկվեն առավել պատեհ առիթի դեպքում: Սակայն, Անատոլիայում հազարավոր, հարյուր հազարավոր կանայք, երեխաներ և ծերեր բռնի ուժով էջվել են սարերը և գտնվում են ծայրահեղ վիճակում: Նախքան չմտան գալը, սպասում եմ, որ կառավարության կողմից արդարություն և հավասարություն կհաստատվի, և այդ մարդիկ կամ կվերադառնան իրենց տները, կամ է՛լ կհասցվեն ախտաբուժության: Եթե հարգարժան սենատը համաձայն է ինչ հետ, ապա խնդրում եմ նախագահին հայտարարությանը կառավարությանը դիմելու թույլտվություն տալ:

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

217

Թուրքիայում իսլաւաւիտասակների տաւատանության հանձնակասար
Տալիանին՝

Իսալիայի արտաին գործերի նախարար Սոննինոյին

Կոստանդնուպոլիս, 31 հոկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 4057/886

Համադասաստիւսան նախարարության կողմից օր-օրի դժվարեցնում են իմ
հաղորդագրությունների ուղարկումը Ձերդ Գերագանցությանը և թույլ չեն տա-
լիս Թուրքիայում տիրող իրական իրադարձությունների մասին Ձեզ տեղյակ տա-
հել այնպէս, ինչպէս ես կցանկանայի:

Հասկանալի է այն վստահությունը, որով կառավարողները վերսկսել են
հայերի դէմ իրականացվող դաժան հալածանքները: Միանգամայն հավաստի
աղբյուրները վկայում են, որ երկրի ներսում հասկալիք Ադանայի, Անգուրայի,
Կոնիայի և Էրզրումի վիլայեթներում, շարունակվում են հայերի սիստեմատիկ
հալածանքները, որոնք բողոքովում են անհրաժեշտությունից ելնող տեղափոխ-
ման [անվան] տակ, սակայն ավելի ծանր հետևանքներ են ունենում, քան ջարդե-
րը: Տեղահանված հայերից բոլոր տղամարդիկ անհետանում են ճանադարհին,
գեղեցիկ և երիտասարդ կանայք բաժանվում են նշանավոր թուրքերին, իսկ
մնացյալը՝ տանջվում և անտեսութան են մատնվում: Երեխաները մահանում են
սովից և ցրցից: Այն ճանադարհորդները, որոնք անցել են հայ գաղթականների
ճանադարհով, տեսել են դիակների հսկայական կույտեր: Անհետացած հայերի
թիվը հասնում է 400 հազարի: Տեղահանված հայերի ունեցվածքը բռնազավթ-
վում է և հանձնվում դասարկված ղեկական գանձարանին, բայց առավել հա-
ճախ, դրանք լրացնում են թուրք տաւատնյանների մասնավոր ունեցվածքը: Հա-
յերի հալածանքներին վերջ դնելու, կամ նրանց օգնութիւն ուղարկելու համար
Ամերիկայի դեսպանատան բոլոր ջանքերն անարդիւնք են լինում:

Տալիանի

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տոյագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 8088:

218

Թուրքիայում իսլաւաւիտասակների տաւատանության հանձնակասար
Տալիանին՝

Իսալիայի արտաին գործերի նախարար Սոննինոյին

Կոստանդնուպոլիս, 21 նոյեմբերի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 4093/917

Պարոն նախարար,

Օսմանյան խորհրդարանի երրորդ գումարման երկրորդ նստաւերջանը հան-
դիսավորութիւնը իր աւխատանքները սկսեց սույն ամսվա 14-ին: Փաղիւսահն

իր ելույթում հիշեցրեց լուսաբանական գործողություններին Թուրքիայի մուս-
 ֆի մասին, արդարացնելով դա բանակի հաջողություններով և ռազմական այն
 հեղինակությամբ, որ ձեռք է բերվել՝ ի սարքություն այլ ազգերի: Չափազանց-
 ված կերպով կարևորվում էր Թուրքիայի՝ Եռյակ դաշինքի ղեկավարներին
 ցուցաբերած օգնությունը և շնորհակալությունը Բուլղարիայի հետ նոր դաշինքը:
 Առաջին անգամ լուսաբանողն հայտարարեց Բուլղարիային գիշված ռա-
 ռածիների մասին: Այս հանգամանքին, սակայն, մամուլը լայն թուրքական
 դաշնակ, և, փաստորեն [այդ] իրողությանը տեղյակ եղան միայն այն փոխադրիչ
 մարդիկ, որոնք մոտ են ֆաղափարականությանը և հետևում են դեմոկրատիայի ընթացքին:
 Փառքահին իր ելույթն ամփոփեց այն հաստատմամբ, որ թուրք ժողովուրդն այն-
 քան կմնա լուսաբանի մեջ, մինչև ձեռք բերված հաջողությունները կլինեն
 անսասան և վերջնական: Այդ ելույթը, բնականաբար, առաջ բերեց խորհրդա-
 րանի բարձր ծափողջությունները և լայնածավալ մեկնաբանվեց մամուլում:

Երկրի ներսում իրավիճակը լայն չի փոխվել: Շարունակվում են հայերի դեմ
 հալածանքները, մոլեգին կերպով սարածվում են օսարատյան գյուղացի-
 անությունները, որոնք սարածվում են նույնիսկ գեղամանացիների վրա: Դրանք բերում
 են այնպիսի [ծայրահեղ] դրսևորումների, որ բոլորին ստիպում են լուսաբան
 միայն թուրքերինով գրականությունը, նույնիսկ արտասահմանյան լուսաբանա-
 ցականությունը այրելով վերացնում են:

Պարենի գները չափազանց բարձրացել են, իսկ հաց՝ գրեթե չի ձևարարվում:
 Չնայած երկրում դեռևս առկա հացահատիկ լուրջ լուսաբաններին, դրանց արտա-
 հանման լուսաբանները կառավարության կողմից չափազանց խստացվել են,
 որի արդյունքում՝ արտահանումը դժվարացել է:

Երբևէ կառավարությունն այսօր անողորմ ու խիստ չի եղել: Այն, ինչ ամա-
 րված է սահմանադրությամբ, ոչ այլ ինչ է քան՝ բող: Ժողովուրդը բացարձակա-
 րեն անարար է երկրի իրավիճակի և լուսաբանի շարժառիթների հանդեպ:
 Անարար է նույնիսկ վերջերս վավերացված թուրք-բուլղարական սահմանի՝ ի
 վնաս Թուրքիայի զիջումների նկատմամբ: Խորհրդարանն ու սենատը վերածվել
 են նախաձեռնություն և անկախություն չունեցող մի կոմիտեի: Միակ մարդը
 Ահմեդ Ռիզան էր, որ համարձակություն ունեցավ բացառություններ խնդրել
 երկրի իրական վիճակի և հայերի դեմ իրականացվող բռնությունների մասին:
 Սակայն նա, հնչեցված սղառնալիքների լուսաբանով, ստիպված ընկրկեց:
 Կայսրությունն այսօր կառավարվում է մի քանի դեմագոգների կողմից, որոնք
 իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել ողջ իշխանությունը և վերացնում են բոլոր
 այն կուսակցություններին, որոնք իրենց դեմ ինչ-որ խոսք են ասում: Որոշ ժա-
 մանակ է արդեն, ինչ նկատվում է մի ակնառու երևույթ՝ օսմանյան կառավարու-
 թյունն ինքն իրեն որոշումներ է կայացնում: Այսպես օրինակ, կառավարությու-
 նը միշտ անարարության է մասնել հայերի դեմ իրականացվող բռնությունները
 դադարեցնելու վերաբերյալ ամերիկյան և ավստրո-հունգարական դեսպանա-

սների ճնշումներն ու առաքելական հանձնաժողովի բազում ֆայլերը: Հաջողություն չեն ունեցել նաև Գերմանիայի դեսպանի, արքայազն Հոհենլոխե Լոնգենբուրգի բողոքները, որը հասկալիքն սրսին մոտ է ընդունել այդ ցավոտ հարցը:

Օսմանյան կառավարությունն առիթը բաց չի թողնում օսարերկրյա առաքելություններին հիշեցնելու, որ կաղիսուլիացիայի իրավակարգը վաղուց վերացել է: Այսպես, Բարձր Դուռը խորհրդարանի բացմանը չհրավիրեց դիվանագիտական հանձնակատարներին, ինչպես կարգն էր, այլ նրանց փոխարեն հրավիրեց սարբեր առաքելությունների ներկայացուցիչներին:

Մի ֆանի շաբաթ առաջ այստեղ գերմանական կանոնավոր զորաբանակներ և ավստրիացի զինվորներ եկան: Ես արդեն վստահ եմ, որ օսմանյան կառավարությունը լուրջաբար դիմել և հավանություն է ստացել գերմանական կառավարությունից, որդեսզի, մայրաքաղաքում գերմանական զորքերի ներկայությունից խուսափելու համար, դրանք տարվեն սարբեր ուղղություններով: Ինչ ասացին նաև, որ Տեղի կառավարիչները կտրուկ մերժել են գերմանական կառավարության որոշ լուրջանքները՝ հասկացնելով նրանց, որ իրենք լիակատար անկախություն ունեն իրենց գործողություններում և, նույնիսկ Համաձայնության երկրների հետ բանակցություններ սկսելու գնով, թույլ չեն տա նման լուրջաբանության: Սիս սա է այն սղառնալիքը, որի թիկունքում լուրջաբանություն է ներկայիս կառավարիչների դեսպոսիզմը և թույլ է տալիս նրանց վերափոխել օսմանյան ֆաղափականության դասական ավանդույթները:

Տալիանի

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 8093:

219

Թուրքիայում իսլախիտասակների լուրջառնության հանձնակատար Տալիանին՝

Իսլախի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին

Կոստանդնուպոլիս, 14 դեկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 4127/947

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեմ Ձերդ Գերազանցությանը Տեղեկացնելու, որ սուլթանը հավասարազրեղը ստանալու համար միայն այս շաբաթ օրն է ընդունել այստեղ արդեն մեկ ամսից ավել գտնվող՝ Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի նորանշանակ դեսպան կոմս Վոլֆ Մեսսեմիխին:

Նորանշանակ դեսպանի ընդունելությանը, երևի թե, փորձ է արվել հասուկ հանդիսավորություն տալ, ֆանի որ նմանատիպ ընդունելություններում հրավիրվում է միայն արագործնախարարության քաղաքանիշը, իսկ այս դեպքում Մեզ Վեզիրը հասուկ հանդիպում ունեցավ նաև կոմս Մեսսեմիխի հետ:

Դեստանի՝ Կոստանդնուպոլիս ժամանման և նրա հավասարմագրերի հանձնման միջև առկա ժամանակային մեծ տարբերությունը առաջ է բերել մի շարք խոսակցություններ: Կան այդ հանգամանքը բացատրող երեք վարկած:

Առաջին վարկածի համաձայն՝ կոմս Մեսսեմնիխը դեստան է նշանակվել առանց Բաբը Դռան հետ նախնական համաձայնության, որի դաժնառոտ էլ թուրք ղազնյաններն իրենց դժգոհությունը ցույց տալու համար հեսաձգել են հավասարմագրերի ընդունումը:

Երկրորդ վարկածն այն է, որ կոմս Մեսսեմնիխն իր նախադասության ելույթում անդադառնալու էր նաև Հայկական հարցին: Երկար բանակցություններ են տահանվել սուլթանի և, հակառակ, նրա խորհրդատուների կողմից այդ հիմա՞ հարցը ելույթից հանելու համար:

Երրորդ, և իմ համար ամենահավանական վարկածն այն է, որ գերմանական կառավարությունը Թուրքիայից տահանվել է ֆինանսների, արդարադատության և ներքին գործերի նախարարությունների վերահսկողությունը: Կոմս Մեսսեմնիխին էլ կարգադրվել է հրաժարվել հավասարմագրերը ներկայացնել, մինչև որ կընդունվեն այդ տահանվածները:

Ինչպես ինձ հայտնեց վսահեյի աղբյուրը՝ ռուսով կնշանակվեն այն երեք գերմանացի ղազնյանները, որոնք կվերահսկեն ֆինանսների, արդարադատության և ներքին գործերի նախարարությունները:

Թվում է, թե Գերմանիան արդարացրել է իր տահանվածները հետևյալ մեկնաբանությամբ: Թուրքիայի նախարարների խորհրդի կողմից կառուցվող հայկական չեղյալ հայտարարելու մասին անօրինական որոշումն արդարացնելու համար թուրքական վարչակարգը որոշել է բարեփոխումներ իրականացնել՝ հրավիրելով օտարերկրյա խառնադատությունների: Հենվելով այս որոշման վրա, Գերմանիան տահանվել է թուրքական կառավարությունից՝ իրականացնել այդ որոշումը: Գերմանիան հասկացնել է սվել, որ դաժնառոտի ավարտին, [մեծ] տերությունները, որոնք խաղաղության նախադրման, տահանվելու են, որ վերականգնվի կառուցվող հայկական իրավակարգը, իսկ դրա դեմ Գերմանիան կարող է հանդես գալ միայն այն դեպքում, եթե բարեփոխումներն արդեն ընթացքի մեջ լինեն, և նա կարողանա երաշխավորել դրանց իրականացումը: Հաշվի առնելով վերջին երջանում թուրքական կառավարության անկախ գործելաճը, կոմս Մեսսեմնիխի առաջարկությունները երկար բանակցությունների առիթ սվեցին: Սակայն կարծեք թե՝ Գերմանիան հաջողության է հասել, որի արդյունքում գերմանական ղազնյանների հսկողության տակ կհայտնվեն վեց նախարարություններ՝ ռազմական, ծովային, ներքին գործերի, ֆինանսների, արդարադատության և հանրային ծառայությունների նախարարությունները: Միայն այս համաձայնության ձեռք բերումից հետո է կոմս Մեսսեմնիխը հանձնել իր հավասարմագրերը:

Եթե այս ամենն իրականություն դառնա, իսկ գրեթե ամեն ինչ արդեն հստակ է, ապա Թուրքիայի անկախությունը զուտ ձևական բնույթ կկրի: Կոմի-

սեն, սակայն, դրականորեն չի վերաբերվում այս ամենին և ընդլայնված միտք է հրավիրել գերմանական աճող լուսաբանության հանդեպ հասուկ վերաբերմունք ընդունելու համար:

Պնդում են, որ ներքին գործերի նախարարությունում նշանակվելիք գերմանացի խորհրդասուի առաջին հայրը լինելու է ամերիկյան դեսպանատանը կից գործող Համաձայնության երկրների բոլոր դեսպանների արտաքին:

Վերջին օրերին տեղի են ունեցել տարբեր նախարարների ժողովներ: Միտքայից ժամանել է ծովային նախարար Ջեմալ¹³² փառան: Կոնիա և հարակից շրջաններ է մեկնել ներքին գործերի նախարարը: Ջեմալ փառան ժամանումը առնչում են ռազմական նախարարի հետ ունեցած տարաձայնությունների հետ, սակայն դա իրական դատաւար դեմոկրատիայի արժանապատիվ կասարելու շուրջ համաձայնությունների ձեռքբերումն է: Վաստիքի աղբյուրը հավաստում է, որ Օսմանյան բանակում լուրջ միջոցներ են նախատեսվում այդ միտքերի համար: Ջեմալ փառան լուսաբանել է միայն ոսկի տալ, բանգի արաբ առաջնորդները չեն գնահատում թուրքական բանակի արժեքները:

Թալեաթ բեյի ժողովը ունեցել է ճշմարտական դատաւարներ: Երկի՝ գերմանացի դեսպանները Կոնիա և Անատոլիա են մեկնել, որտեղից փորձում են մեծ ֆանսկոպայնը հացահատիկ և դարեն արտահանել Գերմանիա: Երկիրը ծանր վիճակի մեջ չլինելու համար ներքին գործերի նախարարը փորձ է անում հնարավորինս կրճատել արտահանման ծավալները: Օգտվելով այնտեղ լինելու հանգամանից, նա իր տնտեսական խորհուրդ է տվել հայերի հալածանքներն իրագործելիս առավել նոր միջոցներ կիրառել: Այդ բռնությունները մեծադեպ շարունակվում են, սակայն այժմ դրանք առավել ծածուկ են արվում:

Ի դատաստան օտարերկրյա առաքելությունների ճնշումներին, օսմանյան կառավարությունը խոստացել է չվնասել կաթոլիկ և բողոքական հայերին: Կարծես թե՝ վերջին ժողովում կաթոլիկ և բողոքական հայերին չեն բնաջնջում, նրանց ստիպում են իսլամ ընդունել: Օսմանյան կառավարությունը հուսով է, որ այս եղանակով կարող է թմրեցնել հայ կաթոլիկներին ու բողոքականներին, որոնք ավելի խաղաղ են, քան Գրիգորյան [Առաքելական եկեղեցու հետևորդ] հայերը, և, վերջնականապես, ձուլել նրանց:

Տալիանի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 203:

220

Իսալիայի արհայական սան նախարար՝
Իսալիայի արհային գործերի նախարար Սոննիկոյին
Հռոմ, 26 հունվարի 1916թ.
Հեռագիր
թիվ 1122

Պարոն նախարար,

Պասասխանի ակնկալիքով դասիվ ունեն Ձեր գերազանցությանն ուղարկել Նորին Գերազանցություն թագավորին ուղղված՝ դարոն Ջոն Մոֆֆասի հեռագիրը: Նա Նյու Յորքի «Հայաստանի համար» կազմակերպության նախագահն է:

Հարգանքներով

Նախարար

Առդիր

Իսալիայի Նորին Գերազանցություն Թագավորին

Սենասոբ Էլիհու Ռուսը և զանապահ Սուգուս Բելմոնսը Ամերիկյան հայկական օգնության հանձնաժողովի հետ համագործակցությամբ ազգային մեծ միջոցառում են սկսում հայ տառապյալների աջակցության համար: Շնորհակալ կլինենք, եթե Դուք ևս աջակցություն ցուցաբերեք մեզ, ինչպես նաև մեզ տրամադրեք այնպիսի տեղեկություններ, որոնք Ձեր կարծիքով կարող են օգտակար լինել:

Ջոն Մոֆֆաս

ԻԱԳՆՊԻԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

221

Վաշինգտոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆին՝
Իսալիայի արհային գործերի նախարար Սոննիկոյին
Վաշինգտոն, 1 մարտի 1916թ.
Հեռագիր
թիվ 801/91

Պարոն նախարար,

Պասիվ ունեն տեղեկացնելու Ձեր գերազանցությանը, որ դարոն Ջոն Մոֆֆասը Հայաստանի օգնության հասարակական կազմակերպության ֆաբրիկան է: Նա մի անգլիացի է, որ Ամերիկա է ժամանել եվրոպական հակամարտությունը սկսվելուն դես, որդեսգի միջոցներ հայթհայթի դասերազմից տուժածների համար: Նրան երաշխավորագրեր են սվել սիկին Պագեսը, սիկին

Չերչիլը և Անգլիայում հաստատված այլ նշանավոր ամերիկացի ինքնաշխատող կազմակերպությունը այստեղ գործող բազմաթիվ նմանափոխ կազմակերպություններից մեկն է։ Չնայած դրա կազմում են այնպիսի նշանավոր մարդիկ, ինչպիսիք են սենատոր Էլիհու Ռոյսն ու դարձն Աուգուստ Բելմոնթը, բայց նրանք կարծում են, որ Նորին Գերազանցություն թագավորին ուղղված հեռագրին չարժե տասասխանել։ Նրա կողմից սրված տասասխանը կարող է օգտագործվել հասարակական այլ նպատակներով, և ցույց կտա Նորին Գերազանցության հատուկ վերաբերմունքը այս կազմակերպության նկատմամբ՝ ի տարբերություն նմանափոխ այլ կազմակերպությունների։

Մաֆֆի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

1917

222

Պարոն Ջերմանո Դելլա Ռովենեն՝

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին

Ուդինե, 11 փետրվարի 1917թ.

Պարոն նախարար,

Մտածում եմ նաև Իտալիայում հիմնել «Պր-Արմենիա» մի կազմակերպություն, որին կանդամակցեն բաղադական գործիչներ, լրագրողներ և մտավորականներ: Կազմակերպությունը կունենա հետևյալ նպատակները.

ա. հրադարակումների, գիտաժողովների և բննարկումների միջոցով նպաստել հայերի և Հայկական հարցի լուսաբանմանը,

բ. օգնել փախստական հայերին և միջոցներ ձեռք առնել թուրքերին գերության վաճառված երեխաների և կեղեփիչների հարեմներին նվիրաբերված կանանց ազատելու համար,

գ. սեղծել մի կառույց, որը կհամագործակցի արտերկրում գործող հայերին գորակից բոլոր կազմակերպությունների հետ:

Պատիվ ունեմ Ձեր գերազանցությանը հրավիրել՝ անդամակցելու այս կազմակերպությանը: Չնայած Ձեր ծանրաբեռնվածությանը, կարծում եմ, կցանկանաք ցուցաբերել Ձեր բարեկամական [վերաբերմունքը] Հայաստանի նկատմամբ:

Ուրախ կլինեմ, եթե Դուք Ձեր դիտողություններն հղեք մեզ, որոնք կնպաստեն մեր նպատակների իրականացմանը:

Պատասխանի ակնկալիքով և խորին հարգանքով:

Ջերմանո Դելլա Ռովենե

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

223

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոն՝

Պարոն Ջերմանո Դելլա Ռովենեյին

Հռոմ, 13 փետրվարի 1917թ.

Հարգաժառանգ տարուն,

Իտալիայում հայերին գորակից կազմակերպություն հիմնելու մասին Ձեր սույն ամսի 11-ով թվագրված նամակին¹³³ ի տասասխան շեղեկացում եմ, որ ողջունում եմ Ձեր այդ ազնվական նախաձեռնությունն ի նպաստ մի ժողովրդի, որ աս դժվարությունների միջով է անցել:

Ցավով դեռ եմ հայտնում Ձեզ, որ չեմ անդամակցում որևէ կազմակերպության և չեմ կարող ընդունել Ձեր սիրալիք հրավերը:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

224

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսսին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Պետերբուրգ, 11 ապրիլի 1917թ.

Հեռագիր
թիվ 728/158

Ռուս-հայկական ազգային գրասենյակն իր հանձնաժողովներին է ուղարկել հետևյալ օրակարգը. «Մտեղծված իրավիճակում չդիմել է ձևավորել ազգային դիմումներ: Հայերը դիմել են իրենց ողջ ուժն ուղղել այս համակարգի դիմումներին ու դիմումներին: Անհրաժեշտ է կենտրոնացնել ողջ ուժն արտաքին թեմանում հաղթելու համար, քանի, հակառակ դեպքում, կվերականգնվի նախկին համակարգը»:

Կառլոսսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

225

Իսալիայի ներքին գործերի նախարար Վիլիամին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Հռոմ, 23 մայիսի 1917թ.

Հեռագիր
թիվ 19292

Պարոն նախարար,

Ֆլորենցիայի ֆաղափառից սույն ամսի 16-ին ստացել ենք հետևյալ հաղորդագրությունը. «Հայաստանի դիմումներին նախաձեռնությամբ, և հայ գրող Կոստանդ Զարյանի՝ իր երկրի իրավիճակն ու ճանաչումները ներկայացնելու ազդեցությամբ, Ֆլորենցիայում ստեղծվել է մի կազմակերպություն, որին անդամակցում են ֆաղափառ գործիչներ, մշակույթի և գրականության ներկայացուցիչներ:

Կազմակերպությունը միաձայն որոշել է Հայաստանի իրավունքների դիմումության համար լայն ֆառաչություն սկսել Իսալիայի տարածքում:

Կազմակերպության նախագահ է ընտրվել Գուլիելմո Ֆեռռերոն, իսկ ֆարսուղար՝ Գևորգի Ֆոկարդին: Մտեղծվել է նաև մի հանձնաժողով, որը առաջիկայում մեծ ցույց դիմել է կազմակերպի ի նպաստ Հայաստանի: Այդ հանձնաժողովում են ղեկավարում Գ. Չեկկարոնին, Ա. Չեկկոնին և Կոստանդ Զարյանը: Կազմակերպությանն անդամակցում են Ֆլորենցիայի ֆաղափառ, ղեկավարող սուր Օրացիո Բաչին, Դեյ Լուիգոյի սենատոր Ռոսադին, նախագային դասական վերական խմբի նախագահ Ալեսանդրո Մալենինին և բազմաթիվներ:

Վիլիամին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

ESTERI ROMA

Indicazione di urgenza

22622

Per invio
in proprio
per posta
per telegrafo

Il Governo non assume alcuna responsabilità civile in conseguenza
Le tasse dovute in tutto o in parte per errore di indirizzo o di
il destinatario è invitato a firmare la ricevuta presentata dal fatto
ricevuto, e in caso di ritardo nella consegna.

0118

PROVENIENZA
ROMA ALEXANDRIA 158 2

TREBISONDA, 14 maggio
16

P. Campi
1278
15

Oggetto
Quarantena
Quarantena

Ricevuto

Ufficio Telegrafico

o essere consegnato dal mittente.
La mancanza di tali indicazioni il destinatario perde

Le ore si contano sul meridiano corrispondente al tempo
della Europa centrale, e per telegrammi inviati a con altri paesi
seguito da una mezzanotte nell'altra.
Nei telegrammi inviati in caratteri romani il primo suono
dopo il nome del luogo di origine rappresenta quello del telegramma
il secondo quello delle parole, gli altri la data, l'ora e i minuti
presentazioni.

DATA DELLA PRESENTAZIONE
VIA E INDICAZIONI EVENTUALI
D'UFFICIO
Giorno e mese | Ore e minuti

CIRCOLARE MINISTERIALE NUMERO VENTICINQUE QUESTA COMUNITA
CHIEDE PERMEZZO TRANSITO PER REGNO ARMENI SUDDITI

**1908-1909 թթ. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻՆ
ԱՌՆՉՎՈՂ ՄԻ ԶԱՆԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ**

ANNES SO

**QUALCHE DOCUMENTI RIGUARDANTI
AIIA CILICIA NEGLI ANNI 1908-1909**

Այս ժառանգի փաստաթղթերը վերցվել են նույն արխիվի «Քաղաքական շարք P (Serie Politica P) 1891-1916» ֆոնդի թիվ 332 թղթադրամակից, «Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթերի» Հայաստանին վերաբերող LXVI և Թուրքիային առնչվող XVI համարների սակ զսնվող հաստիքներից: Ինչպես հայտնի է 1909թ. առիթին երիտթուրքական իշխանությունները կազմակերպել և իրականացրել են հայերի կոտորածներ Ադանայի և Հալեթի նահանգների հայաբնակ շրջաններում, որին զոհ են գնացել ավելի քան 30 հազար հայեր: Դեղձերին ականատես եվրոպական՝ այդ թվում և իսլամական դիվանագետները ահազանգել են իրենց կառավարություններին, որոնցի վերջինները միջոցներ ձեռք առնեն հայերի դեմ ուղղված բռնությունները կասեցնելու համար: Հայկական ջարդերը՝ երիտթուրքական իշխանության կողմից կազմակերպված լինելու հանգամանքը աղացուցվում է հիշյալ դիվանագիտական վավերագրերից որոնցում արձանագրվում է, որ քաղաքային իշխանություններն ու կանոնավոր գործերն անմիջական մասնակցություն են ունեցել հայերի կոտորածներին նրանց գույքի թալանմանն ու ավերմանը:

Ա

Տրադիզիոնում Իսալիայի արքայական հյուպատոսության սեղադաշտ
Գուլիելմին՝

Իսալիայի արքային գործերի նախարար Տիսսոնիին

Տրադիզիոն, 5 ապրիլի 1908թ.

Հեռագիր

թիվ 102/30

Պարոն նախարար,

Վանում սեղի ունեցած բռնություններից հետո ստացված սեղեկությունները հուսադրող են, քանզի վիլայեթի կառավարիչն ու զինվորական հրամանատարը համաձայնության են եկել արյունահեղություն թույլ չտալու վերաբերյալ: Այս իրավիճակում հույս կա, որ իրավիճակը կարող է լուրջանալ: Եզրույնում սակայն, վիճակը սկսում է սրվել, քանզի կառավարությունը նորից բարձրացնում է մարդկանց և կենդանիների համար զանգվող հարկերը: Բնակչությունը հրաժարվում է վճարել, քանզի չի կարող վճարել այն, ինչ չունի, բացի այդ՝ դարձնելով զենքի ընդհանուր թանկացման դարազայում բնակչությունը տառադրում է:

Մարտի 29-ին Եզրույնով Մուս Եր սեղադաշտում հետևակի մի գումարակ, սակայն դրա նդասակների մասին ոչինչ հայտնի չէ:

Գուլիելմի

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթուղթ, հ.LXVI, թիվ 547:

Բ

Նոսանդնուդուլում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Միսոբյան՝
Իսալիայի արքային գործերի նախարար Տիսսոնիին

Նոսանդնուդուլիս, 6 ապրիլի 1908թ.

Հեռագիր

թիվ 673/229

Պարոն նախարար,

Անցած ամսվա 23-ին մուսուլմանները Վանում մոտ 60 հայերի են սղանել: Ռուսաստանի դեսպանին հասած սեղեկությունների համաձայն այդ ոճիրն իրականացնողների մեջ եղել են թուրք բարձրասիճան դասնայաներ. ներկա է եղել, նույնիսկ, վերաբնիչ դասարանի նախագահը:

Պարոն Զինովին իր ֆրանսիացի գործընկերոջ և բրիտանական դեսպանատան հանձնակատարի հետ միասին Մեծ Վեզիրի ուսադությունը հրավիրել են իրավիճակի վրա և հորդորել նրան՝ միջոցներ ձեռք առնել նոր արյունահեղությունները կանխելու համար: Մեծ Վեզիրը վստահեցրել է, որ արդեն երեք դաշտայան են մեկնել Վան՝ կարգ ու կանոն հաստատելու համար:

Հյուպատոսների կողմից հիշյալ դեսպանատանից այսօր ողորկված հեռագրերում ասվում է, որ Վանում սարսափը լարված է լինել: Շուկան փակ

է, հայերը չեն երջում փողոցներում, սակայն ամսի 23-ից ի վեր արյունահեղութիւն տեղի չի ունեցել:

Մֆորցա

ԻԱԳՆՊԻԱ, Տղագրված ղիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.LXVI, քիվ 546:

Գ.

Տրադիզիոնում Իսալիայի արքայական հյուրաստութեան տեղադրանք
Գուլիելմին՝

Իսալիայի արքային գործերի նախարար Տիսսնիին

Տրադիզիոն, 11 ապրիլի 1908թ.

Հեռագիր

քիվ 106/31

Պարոն նախարար,

Ամփոփելով Էրզրումում գտնվող ինչ հասուկ տեղեկատվություն տրամադրողից ստացված նյութերը, տաքիվ ունեն Ձերդ Գերագանցությանը ներկայացնել հետևյալը.

Պահեստագործ մի գումարակ է Էրզրումից մեկնել Վան, ևս չորս գումարակ տարաւս են դուրս գալ Էրզրումից: Սակայն դեռ տարզ չէ, թե նրանց նուազակը հեղափոխականների՞ դեմ է, թե՞ Պարսկաստանի: Հեղափոխականների դեմ արեւականի համար նման գործը չափից ավելի է, իսկ [մյուս կողմից] հաւելի առնելով Ռուսաստանի տնտեսմամբ Պարսկաստանից թուրքական բանակի նահանջելու փաստը, նրանց այս քայլը անհասկանալի է դառնում: Հաւելի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ կառավարական միջոցները թույլ չեն տալիս նման արեւական կազմակերպել, ենթադրելի է, որ դրա համար գումարներ են հավաքվում Էրզրումի վաճառականներից:

Պարենի գները չափազանց թանկացել են, սա ևս ծանրացնում է իրավիճակը, բոլորն աղքատ են մեծ սարսփով, իսկ առևտրային փոխանցումները գրեթե վերացել են:

Էրզրումի բնակչությունն անհանգստացած է զորքի՝ նման սղառագիտութեամբ Վան տեղափոխվելու փաստով: Հայերը վախենում են, որ հրիստոնյաների ընդհանուր կոտորած կսկսվի, ոմանք կարծում են, որ տարակական տարածք թուրքերի ներխուժումն ավելի կարի իրավիճակը, իսկ մի մասն էլ այն կարծիքի է, որ այս քայլը նախադաստատական աշխատանք է ռուսների հնարավոր հաձակման դեմքում:

Ապրիլի 5-ին Երզնկայից Էրզրում երեկ համադիքի գնդերի ընդհանուր հրամանատար, գեներալ Եմկուր Ամմեդ փաւան, որը նախօրէին մեկնեց՝ միանալու բանակին:

Այս շարքավա ընթացքում Երզնկայի 4-րդ կորդուսի համար այստեղից երեք հարյուր բեռնատար [մեքենաներ] են մեկնել: Քսան բեռնատար դեղորայք, ուր-

ժեռ է արմատական միջոցառումներ իրագործել, որոնք կհանգեցնեն հայերի դեմ կիրառվող չարաճախումների վերացմանը:

Մֆորցա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարժ P 1891-1916թթ. թղթադանակ 332:

Ե

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Իմդեհիալին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիսնոնիյին

Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 29 հոկտեմբերի 1908թ.

Հեռագիր

թիվ 2516/788

Պարոն նախարար,

Պարոն Պալլավիչինին ինչ ցույց տվեց անցած կիրակի օրը Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Ավստրո-Հունգարիայի և Անգլիայի դեստանասների ստացած մի հեռագիր, որով Սամսունի համադասասխան հյուպատոսները հայտնում էին Բրդերի կողմից Տեղի Բիստոնյա բնակչության բնաջնջման վստահ մասին և խնդրում էին, որդեստան դեստանասները շատ միջոցներ ձեռք առնեն արհավիրքից խուսափելու համար:

Զնայած մինչ օրս որևէ հեռագիր ես անմիջականորեն չեմ ստացել, որը միգուցե մեր հյուպատոսի փոստի բացակայության արդյունք է, կարծում եմ, որ դատարարված էի ստեղծված ծանր իրավիճակի մասին իմ գործընկերների հետ դիմել Մեծ Վեզիրին: Հանդիպումը Տեղի ունեցավ անցած երկուշաբթի: Մեծ Վեզիրն ինչ ասաց, որ փաստն իր համար նորություն է, և նա դեռ էլ Տեղեկություններ հավաքի այդ առնչությամբ, որից հետո կձեռնարկի անհրաժեշտ միջոցներ:

Ավելի ուշ իմացա, որ ներքին գործերի նախարարի կարգադրությամբ մի գումարակ է ուղարկվել Սամսուն: Գործընկերներս այլևս Տեղեկություններ չեն ստացել Սամսունից, և դա հուսադրում է, որ իրավիճակը, հավանաբար, լավանալու է: Մյուս շրջաններում հայերի վիճակն այս պահին այդքան էլ անհանգստացնող չէ: Այդ մասին, որևէ Տեղեկություն չեմ ստացել Տրապիզոնի մեր հյուպատոսից: Ուստի սխիտված եմ հենվել իմ գործընկերների՝ իրենց հյուպատոսներից ստացած Տեղեկությունների վրա: Նրանց Տեղեկություններն այնքան էլ անհանգստացնող չեն: Ռուսաստանի դեստանը, սակայն, երեկ երեկոյան բավական մռայլ գույներով էր ինչ ներկայացնում իրավիճակը: Միայն կաթոլիկ հայերի դատարարի կողմից է ինչ ու իմ գործընկերներին հասել մի հեռագիր, որը կից ներկայացնում եմ Ձեզ: Բացի այդ՝ այն, որ Անատոլիայի հայերի ներկա վիճակը նորմալ չէ, այդ մասին եմ վկայում նաև այստեղ տղազվող օսարեկրյա մամուլում Տեղ գտած հոդվածները, որոնց համար նյութեր եմ տրամադրել կաթո-

լիկ և Գրիգորյան [Առաքելական եկեղեցու հետևորդ] հայերի դասհարմարներ: Արժանահիշատակ է նաև հայկական կոմիտեի այն առաջարկությունը, ըստ որի՝ առաջարկվում է թուրքերից, հայերից, ֆրեյերից և հույներից բաղկացած մի հանձնաժողով կազմել և ուղարկել Տարբեր Եղանակներ՝ ստացված տեղեկությունների հավաստիությունը ստուգելու համար:

Իմդերխայի

Առդիր

Կաթոլիկ հայերի դասհարմարին

Ուրֆա, 18 հոկտեմբերի 1908թ.

Չնայած սահմանադրական կարգին, Վիսան ֆադաֆի խաղաղ բնակչությունը ենթարկվում է մարդկային զգացմունքներն անարգող բռնությունների: Բնակիչները թալանվում են, նրանց պատիվն անարգվում է: Չինվորական հրամանատարները օգնություն ցուցաբերելուց հրաժարվում են, որն էլ կեղեքիչներին առիթ է տալիս բռնություններն իրականացնել առավել բիւր միջոցներով: Բնակչությունը, հանուն արդարության, կոչ է անում, որ հաշվի առնվեն այս փաստերն ու միջոցներ չեղբ առնվեն կարգ ու կանոնը վերահաստատելու և բռնազավթված գույքն իրենց տերերին վերադարձնելու ուղղությամբ:

Ստորագրություններ

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, h.LXVI, թիվ 551:

Ձ

Տրադիցիոնում Իսալիայի արքայական հյուրընկալության տեղադաս
Գուլիելմին՝

Իսալիայի արքային գործերի նախարար Տիսսոնիին

Տրադիցիոն, 4 նոյեմբերի 1908թ.

Հեռագիր

թիվ 286/77

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեն Ձեզ Գերագնացությանն ուղարկելու Երգումից ստացված մի հեռագրից հասվածներ, որ ինձ է ուղարկել մի վստահելի անձնավորություն:

«Ավելի շուտ էի մտադրվել գրել Ձեզ, սակայն ծառայողական դասակարգությունների դասառնով ստիպված եղա մի Երգայց կատարել մինչև ռուսական սահմանի մոտ գտնվող Բայազետ ֆաղաբ և ընդամենը մի ֆանի օր առաջ եմ վերադարձել Երգում: Այստեղ ևս հայտնի են դարձել Դիարբեկի մոտ տեղի ունեցած դեպքերը, բայց դրանց առնչությամբ վարկածները բավականին շատ են: Ոմանք ասում են, որ անկարգությունների դասառնը փութ Իրաքի փառային բռնելու համար ուղարկված բաշիբոզուկներն են եղել: Մյուսներն ասում են, որ

մուսուլման բնակչությունն է զինվորների օգնությամբ իրականացրել կոստրածները: Ամեն դեպքում՝ զոհերի և վիրավորների ֆանակը շատ մեծ է, մուսուլմանները թալանում, սղանում և անարգում են անգլեր կանանց ու երեխաներին: Բացի այդ՝ իմ Երջայցի ժամանակ, երբ հյուրընկալվում էի ֆուդբեյերի մոտ, հասկացա, որ եղբայրության ու հավասարության գաղափարները չեն գտնում այդ բարբարոսների ուղեղներում: Սահամանադրությունն ու ազատության [գաղափարն] այդ ֆուդբեյերի համար բռնի ուժով ձեռք բերած [իրենց] իրավունքների կորուստ է նշանակում: Բնականաբար, նրանք չեն համակերպվում նոր համակարգին: Մյուս կողմից՝ գաղթական հայերն այժմ վերադառնում են հայրենիք [և,] գիտակցելով իրենց իրավունքները, փորձում են հետ վերցնել ժամանակին իրենցից խլված ունեցվածքը՝ հողերը, անասունները և այլն:

Նախկին կառավարությունն այդ ունեցվածքն առեւծ բաժանել էր Ռուսաստանից եկած մուսաջիրներին: Այժմ ի՞նչ միջոցներով դեռ է վերականգնվի աղաքությունը: Սա ևս բավական մեծ և խրթին դժվարություն է: Ինչպե՞ս է հնարավոր խոսել խաղաղության և ներդաշնակության մասին, երբ շեղի բնակչության մեջ ռազիերի և մսածելակերտի մեջ այսֆան սարքերություններ կան: Հենց խոսք գնաց ֆոդբեյերն զինաթափելու մասին, նրանք անմիջապես թաֆրեցին զենքն ու զինամթերքը և այժմ հանգիստ Երջում են, սակայն վախեցած են կառավարության գործողություններից: Չդեռ է հավասալ այս հանգստեանը, ֆանգի, ինչ թվում է, նրանք առաջին իսկ հնարավորության դեպքում նորից զենքը ձեռքները կվերցնեն: Եթե Դիարբեյի դեպքերի մեղավորներին ըստ արժանավույնս չդատեն, չդեռ է զարմանալ նոր կոստրածների մասին լուրերից:

Երգումում, սակայն, մուսուլման ու ֆրիսոնյա բնակչության մեջ ձեռք բերված համաձայնությունը չիսխսվեց: Առաջին ասիճանի ընտրություններն առեւծ ավարսվել են՝ 19 մուսուլման և 15 հայեր են ընտրվել: Ասում են, որ հայերն ավելի շատ են և առավել ձայներ դեռ է ունենալին, սակայն այդ լուրերը շատ չեն Երջանառվում, և ամեն ինչ կասարվում է օրենքի սահմաններում: Չկարողացա ճգրտորեն դարձել, թե ինչպե՞ս են անցել ընտրությունները, սակայն ինչ թվում է, որ լիբերալ կուսակցության դեկավարներն անում են այն, ինչ ուզում են, իսկ բնակչության մեծ մասին դա չի էլ հետաքրքրում»:

Գուլիելմո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.ԼXVI, թիվ 552:

1908-1909

Է

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Սֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 16 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 147

Մերսինի մեր արհայական հյուղասոսական գործակալության Տեղադահն
երեկ ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունը: «Երեկ երեկոյից Ադանայում
սկսվել է հայերի կոտորածը: Չինվորականներն ի վիճակի չեն կանխելու արհա-
վիրքը: Չինվորները սկսել են թալանել. իրավիճակը չափազանց ծանր է: Մեր
հայրենակիցների կյանքն ու ունեցվածքը վսանգված են: Խնդրում են լուրջ տա-
նության համար շատ մի ռազմանավ ուղարկել այստեղ»:

Մեն Վեզիրի հետ խոսելուց հետո, նրան՝ [հյուղասոսական գործակալու-
թյան Տեղադահնին] լուր ասասխանեցի. «Սաքա Ձեր հեռագիրը: Վիճակն այս-
տեղ հանդարտվել է: Մեն Վեզիրն ինձ վստահեցրեց, որ արդեն նոր զորք է ուղար-
կել Ադանա և խոստացավ ամեն ինչ անել՝ հանդարտությունը վերականգնելու
և մեր համերկացիներին լուր տալու»:

Սֆորցա

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2399:

Ը

Հալեդում Իսալիայի արհայական հյուղասոս Բեուրեզարդ՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Հալեպ, 16 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր

Ադանայում երեկվանից վերսկսված հայերի կոտորածների մասին այս
գիշեր հեռագիր սաքա Մերսինից: Մեր համերկացիների լուր տալու
համար նա հեռագրել է Կոստանդնուպոլսի մեր դեստանին: Իրավիճակը ծանր
է: Ես էլ եմ հեռագրել մեր Նորին Գերազանցություն դեստանին, որդեսգի նա
Բարձր Դոնից անհրաժեշտ ձեռնարկումներ լուր տալու: Լուրեր են տարածվում,
որ ողջ երկրում անկարգություններ են սկսվել: Այստեղի բնակչությունը սարա-
փահար վիճակում է: Այժմ գնում են գլխավոր կառավարչի մոտ՝ վիճակը Եկող
ձեռնարկումներ լուր տալու:

Բեուրեզարդ

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2401:

Թ

Հալեղում Իսալիայի արքայական հյուղասոս Բեուրեգարդ՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսնոնիին
Հալեղ, 16 ապրիլի 1909թ.
Հեռագիր

Պատիվ ունեն Ձերդ Գերագնացությանը տեղեկացնելու, որ կոստանդնուպոլսում եմ սկսվել նաև Ալեքսանդրիայի մոտակա գյուղերում, որոնցից երկուսը թալանվել ու հրի են մասնվել: Դորթյոլ գաղթած հայերը դաժնացվում են: Իրավիճակը ծանր է: Ալեքսանդրիայի ողջ բնակչությունը ջղաճգին վիճակում է, իսկ իշխանությունները վստահ են, որ բավարար ուժ ունեն վիճակը լուծելու համար:

Բեուրեգարդ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2406:

Ժ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Սֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսնոնիին
Կոստանդնուպոլիս, 17 ապրիլի 1909թ.
Հեռագիր
թիվ 154

Հալեղի մեր արքայական հյուղասոսը հեռագրել է հետևյալը. «Կոստանդնուպոլսում եմ սկսվել նաև Ալեքսանդրիայի մոտակա գյուղերում, որոնցից երկուսը թալանվել ու հրի են մասնվել: Դորթյոլ գաղթած հայերը դաժնացվում են: Իրավիճակը ծանր է: Ալեքսանդրիայի ողջ բնակչությունը ջղաճգին վիճակում է, իսկ իշխանությունները վստահ են, որ բավարար ուժ ունեն վիճակը լուծելու համար»:

Անգլիայի հյուղասոսը վիրավորվել է, իսկ գերմանական ընկերություններին մեծ վնաս է հասցվել: Անգլիայի դեստանը, որը լիազորություն է ստացել օգնագործել Մալթայի նավերը, կարգադրել է, որ մի ռազմանավ մոտենա Մերսինի ֆաղափին: Գերմանիայի դեստանն էլ կարգադրել է, որ Միջերկրականից մի հաժնանավ մտնի Դարդանել: Հաճախ առնելով ստեղծված վիճակը լուծելու մի ռազմանավ էլ մենք դեռ չենք մոտենում Մերսինին:

Սֆորցան

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2412:

ԺԱ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Աֆորցան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 18 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 158

Մերսինի մեր արհայական հյուղաստանական գործակալությունից երեկ ստացել եմ հետևյալ հեռագիրը. «Արհավիրքը գնալով սասականում է, ազգային կյանքը վսանգված է: Անիժխանության տասճառով Ադանայի հետ միասին հրի ու արյան մեջ է նաև Տարսոնը: Անգլիայի հյուղաստանը, որ ուզում էր ստանձնել Ադանայի զինվորական հրամանատարությունը, վերավորվել է: Անգլիացիներն իրենց համերկացիներին տաճարանելու համար մի ռազմանավ են ուղարկել: Մերսինի քաղաքի տեղը փորձում է բոլոր հնարավոր միջոցներով փրկել քաղաքը: Ադանայի և Տարսոնի հետ հաղորդակցությունն ընդհատվել է»:

Նրան տաստախանել եմ, որ մեր արհայական կառավարությունը որոշում է կայացրել մի ռազմանավ ուղարկել Մերսին:

Աֆորցա

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2418:

ԺԲ

Հալեռում Իսալիայի արհայական հյուղաստան Բեռլեզարդը՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Հալեպ, 20 ապրիլի 1909թ.

Անժիռում երեկ մեծ կոտորած է տեղի ունեցել: Անգլիայի հյուղաստանը հեռագրել է, որ վսանգի մեջ է զսնվում: Չեյթունում հեղափոխություն է սկսվել: Քիլիս քաղաքը սղառնալիքի տակ է: Քրդերն այստեղ են հասել, Հալեռը վսանգված է, իսկ քաղաքի վալին հայտարարում է, որ անհրաժեշտ միջոցներ չունի քաղաքի տաճարանության համար: Եղած ուժերը զսնվում են քաղաքից դուրս՝ ներսում միայն մեկ զումարտակ է մնացել:

Բեռլեզարդ

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2453:

ԺԳ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 20 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 961/300

Պարոն նախարար,

Գրիգորյան [Առաքելական եկեղեցու հետևորդ] հայերի լուսաբանող երեկ եկել
էր դեստանասուն և ինձ ներկայացրեց Աղանայից և Երջակա բնակավայրերից
ստացված հեռագրերը: Դրանցում խոսվում էր այրված և թալանված քաղաքների,
ինչդեռ նաև՝ հալածանքների ենթարկված հայկական համայնքների մասին:

Լուսաբանող լուսաստանացի, որ Մերսինի մեր արքայական հյուպատոսա-
կան գործակալությունից առաջին իսկ հեռագիրը ստանալուց հետո հանդիպել
եմ Մեծ Վեզիրին, որին հասկացրել եմ, որ իրենց կառավարության լուսաբան-
ությունն էլ լուսաբանող միջոցներ ձեռնարկել, որովհետև անհաղաղ կասեցվեն արյու-
նալի իրադարձությունները: Ասացի, որ Թեֆիկ փաշայի սկսած խոստումներն
արդեն ուղարկել եմ իրեն: Ավելացրեցի, որ մեր արքայական կառավարությունն
արդեն մի ռազմանավ է ուղարկել, որը բացի մեր հայրենակիցներին լուսաբան-
ելուց, անուշ, ամեն ինչ կանի, որովհետև ուժեղացնի իշխանությունների
լուսաբանության զգացումը և բնակչության Երջանում վերականգնի վստահու-
թյունն ու հանդարտությունը:

Մֆորցա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2507:

ԺԴ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակասար Մֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 20 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 197

Հալեթի մեր հյուպատոսն ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունը և
խնդրել, որ այն անողայման փոխանցեմ Ձեզ. «Աղանայի բխսոնյա իսալա-
ցիները սղառնալիքի տակ են, քաղաքից դուրս մրանցից լուսաբանող
Տեղի իշխանությունների հանդեպ հավաստումներ: Օսմանիեյում 100 բողոքա-
կան բառակցներ այրվել են հենց եկեղեցու մեջ: Գլխավոր կառավարչին հղած
մեր բողոքներն արդյունք չեն տալիս: Բոլոր բխսոնյա հայերն անհետացել են
Աղանայից և Անիոնից: Ընդհանուր հիշ ու արի են մասնավոր: Մովսեսը ընտա-
նիկներն օգնություն են խնդրում»:

Մֆորցա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2514:

ԺԵ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Իմդեդիալին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 5 մայիսի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 228

Կաթոլիկ հայերի դատարանն այս առավոտ եկավ ինձ մոտ և խնդրեց, որդես-
զի Նորին Գերագնացություն թագավորին և նրա կառավարությանը փոխան-
ցեմ իր բարձր և խորը հարգանքը՝ հայ փախստականներին արհայական «Պիկ-
մոն» ռազմանավում տեղակայելու համար:

Պատրիարհն ասաց, որ Ադանայում իրականացվող դաժանությունների ու
բռնությունների վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ է ստացել:

Իմդեդիալի

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2580:

ԺԶ

Հալեթում Իսալիայի արհայական հյուրասոս Բեուրեգադը՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Հալեպ, 8 մայիսի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 217/28

Պարոն նախարար,

Մուհամեդ V-ի սուլթանական զահին գալուց հետո հյուրասոսական այս
սարածում կոստանդնուպոլիս դադարել են: Ասված սա, որ սա միայն հերթական
դադարը չլինի: Ապրիլի 25-ից 28-ը խեղճ Ադանա ֆաղաֆ դարձյալ սգում է:
Եվս 8 հազար զոհեր եղան, և այսօրվա 70 հազարանոց ֆաղաֆում արդեն 25
հազար սղանվածներ կան:

Ճիզվիսների և ֆրանսիական կույսերի կրոնական շինությունները ավերվել
են, արի են ֆաշվել ոչ միայն այնտեղ աղապստան գտածները, այլ նաև որոշ ճիզ-
վիսներ:

Արդեն այստեղի ջրերում էին գտնվում եվրոպական ռազմանավերը, երբ տեղի
ունեցան Անտիոքի, Քեսաբի, Մարաշի և այլ քաղաքների սղանդները: Ինչպես
1895-1896 թվականներին, մուսուլմանները ծիծաղում էին ուժերի այս կոսա-
կումների վրա և ծաղրում այլահավաս զինվորներին, որոնք եկել էին տեսնելու,
թե ինչպես են կոստուլում իրենց կրոնակիցները:

Քրիստոնյաներին կոստուլելու հրամանը կայսերական տալաշից տեղի գլխա-
վոր կառավարչին հասավ ապրիլի 14-ին թվագրված հեռագրով: Ամեն ինչ
դատարան էր իրագործելու համար այդ հրեշտակալի ծրագիրը: Բոլոր քրիստոնյանե-
րի տներին արդեն նշաններ էր արված:

Այդ ամենի մասին ես գիտեի, սակայն չէի համարձակվում բարձրաձայնել, քանզի հստակ ոչինչ հայտնի չէր: Տեղի վալին, որը հաստատաբար հետադիմական է և միշտ զսպված էր լուսավորվող Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսպանիայի հյուպատոսների, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների կողմից՝ անկարգությունները հրահրելու իրեն ներկայացվող մեղադրանքը մեղմելու համար, ստացված որոշումը ամսի 28-ին ներկայացրեց զինվորական հրամանատարներին և կոմիտեին անդամագրվելու ցանկություն հայտնեց, սակայն նրա խնդրանքը մերժվեց:

Վիլյամի քաղաքական գործերի ճնշման Նաբի բեյը, որ այժմ նույն դասումն է զբաղեցնում Սալոնիկում, այլ անձանց ներկայությամբ երեք անգամ հաստատեց, որ նման հրահանգ է ստացվել:

Բեդլին ավագակախմբերը կազմ ու դաստիարակություն էին քաղաքացիական: Հալեթում [այդ ծագումն ունեցողները] համար քաղաքում, որում ավելի շուտ գործում են, քան՝ մարդաստեղծներ, չէին բավականացնում և այդ դասառևտուրը բերեցին նաև անադալի վայրագ արարքներին, որոնք գերագույն հաճույք են ստանում արյան սարսափի մեջ:

Չորեքշաբթի մոռանալ, որ լուսավոր ընդհանրություն ոչ միայն հրահրել են, այլև անմիջական մասնակցություն են ունեցել ջարդերին և ձեռքավորվելուց հետո ազատ են արձակվել:

Խաբեթի մութաբարիֆ Աունուլլա բեյը, որն Անիոֆի կայմակամի և հասարակական կարծիքի կողմից դաստիարակված մեղադրվում էր ոչ միայն կոտորածները կազմակերպելու այլ նաև՝ մարդաստեղծության և գողության համար, ազատ է արձակվել՝ իր հետ տանելով գողացված ձիերն ու կառքերը:

Ժամդարմեթիայի կադիան Սահան աղան, որին բոլորը մեղադրում են բեդլին ցեղերին հավաքագրելու և դեղի Անիոֆ ու Քեսաբ ուղղորդելու մեջ, դեռևս ազատ է հալեթում:

Էլ չենք ասում Հալեթում ու Մարաշում անկարգություններ կազմակերպելու համար Կոստանդնուպոլսից ժամանած դաստիարակ Մասսուդ բեյի և Ադանայի նոդկալի կոմիսար Նեբբի էֆենդու մասին:

Անիոֆում կոտորածների հրամանը սովորաբար օր առաջ՝ հենց այն օրը, երբ իշխանության ներկայացուցիչներն այստեղ էին եկել, որդեգրված քաղաքացիական արգելիքներն արգելեին փողոց դուրս գալ և բացել իրենց խանութները, քանզի այդպիսով ավելի հեշտ կլինեին կոտորել նրանց: 350 ստանված կա: Չեն խնայել նույնիսկ կանանց ու երեխաներին, կանանցից շատերն ինքնասպան էին լինում: Մարաշում էֆենդին, որը կառավարության ֆարսուղարն էր, իր կնոջն ու երեխաներին զստադաժանորեն ստանված: Հանցանքը կատարել էին իր գրասենյակի աշխատակիցները, որոնց հետ նա այնքան բարեհամբույր էր եղել: Վերջում նրան ևս մորթեցին:

Երիսկոթոս Տեր Արսենը, որի նախնիները կրեցին, հետո քիչ ևս ու գլուխը, եկեղեցուց ֆարս սովոր մինչև ծով և ջուրը նետվեց:

Ադամայում, մի կնոջ ստիդեցին ուսել իր երեխայի միսը, աղա սողանեցին:

Բացում էին հղի կանանց որովայնը և լոսողը հանելով ցուցադրում էին ֆաղափի փողոցներում:

Հասկալու էր ընտանիքների վիճակը: Ուստի կանայք և երեխաները սովահար շրջում էին ֆաղափում՝ հուսալով մի կտոր հաց գտնել, սակայն դրա բացակայությունը բացահայտում էր երկունքն ալյուրի բացակայությամբ:

1895-1896 թվականների կոստրածները սկսվեցին Բիթլիսից և տարածվեցին Դիարբեկում և Չեթյունում, որտեղից էլ՝ Էրզրումում, Վանում և Տրապիզոնում: Այդ ժամ կոստրածներին զոհ գնաց 300 հազար մարդ: Այժմ անհրաժեշտ էր ավարտին հասցնել սկսված գործը. հրաման էր տրվել կոստրելու Հայաստանի այս վերջին հասվածի բխսոնյա բնակչությանը:

Այդ նողկալի ծրագիրը հնարավոր չեղավ լիովին իրագործել, և ոչ բոլորին հնարավոր եղավ վերացնել: Մուսուլմանները հակադրվում են նոր սուլթանին, որին անվանում են բխսոնյաների մարդ: Հետադիմականները վառ են դառնում դժգոհության ալիքը և երգեր են ձևում Իսլամի փայլուն ներկայացուցիչ ու անհավասների ահաբեկիչ Արդուլ Համիդին:

Դորքյուլում, չնայած իշխանությունների ժողովներին, թուրքերի ու բխսոնյաների հարաբերություններն այդքան էլ լարված չեն: Այս ամսվա 3-ին ֆաղափ կառավարիչը տեղի հայ եղիսկոպոսից տախանջեց, որդեսգի նա կարգադրի հայերին վայր դնել գեմեր, բայց նա, հաշվի առնելով անցյալի և ներկայի փոփոխությունները, որոնք տախանջան է, որ նման կարգադրություն չի կարող լինել, մինչև որ մուսուլմաններն իրենք գեմեր վայր չդնեն: Այդ ժամ Ռաբիոյ բեյը կարգադրել է, որ 50 հեծյալներ և մոլեռանդների կես զուամասակ գնան և իրականացնեն զինաթափումը:

Այդ մասին անմիջապես տեղեկացրի մեր արհայական դեսպանասանը, իսկ Անգլիայի իմ գործընկերը զգուցացրեց Ալեքսանդրիայի մոտ գտնվող իրենց նավերին: Նորին Գերազանցություն Իմպերիալի միջամտությունն անկասկած դրական արդյունք ունեցավ: Դորքյուլի գործերի հանձնակատարն իր ղեկավարի անուրից ինձ տեղյակ դառնեց, որ ֆաղափը շրջափակման մեջ է, իսկ կառավարիչը հրահանգել է զինաթափել թե՛ բխսոնյաներին և թե՛ մուսուլմաններին: Բացի նրանից, որ մեր և ֆրանսիացի ղազնոնյաները կարողացան արգելել ներխուժումը ֆաղափ, այլև՝ մեր նավերից հրամանատարներ ուղարկվեցին՝ ֆաղափ իրավիճակին ծանոթանալու համար:

Մոտամեդ բեյն ինձ ասաց, որ եթե երկարատև խաղաղություն եմք ուզում, աղա անհրաժեշտ է տաքսամիջոցներ կիրառել: Բանակն, իրականում, ցանկանում է այդ ուղղությամբ գործել, սակայն, արդյո՞ք կկարողանա ճիշտ գործել: Ասված չա այդպես լինի, սակայն, հակառակ տարազայում, դարձյալ անսեղի արյուն կթափվի:

Կոստանդնուպոլսից ստացված հրահանգների համաձայն, Անսիոֆում ձերբակալվել են գլխավոր մեղավորները, սակայն բնակչությունը լռակցում է, որդեսպի նրանց ազատ արձակեն, քանզի չի կարելի լռությանի հրամանը կատարելու համար:

Գյուղերում և հասկադես Բեյլանում ու Մարաբում, հիսունյաները ջարդի են սղասում, իսկ Ջեթունի բնակիչները վախենում են, որ ուղարկված զորքը քաղաքում կհրագործի այն, ինչ՝ Ադամայում և Քեսաբում: Ոչ մի հիսունյա չի կարողանում դուրս գալ սներից, քանզի նրանց սղանում են: Այս երջանում առևտուրը լիովին կազմալուծվել է, աղհասությունը գնալով ավելի է սրվում:

Կարծում էինք, որ արհավիրքը կվերաբերվի միայն հայերին, սակայն տուժում են նաև օսարերկրացիները: Մեր հայրենակիցներից շատերը ևս ծանր կորուստներ են ունեցել: Մեր տեղի արհայական գրասենյակի երկու թարգմանիչները՝ Արմանդո Կոուսսան և Հոմսին, Ադամայի հրդեհի ժամանակ կորցրել են ավելի քան 130 հազար ֆրանկի կարողություն:

Բոլոր այն մարդիկ, ովքեր խիղճ ունեն, մտածում են մեղմել այս թվառների վիճակը: Ամենուր գրասենյակներ են բացվում այս ահավոր արհավիրքի վնասները մեղմելու համար: Անգլիան և Ֆրանսիան շատ առասպաժեռ են, Գերմանիան ևս շատ բան է անում:

Մերսինի և Ալեքսանդրիայի մեր գրասենյակներում շատ ընթանիքներ աղասան և սնունդ են ստանում: Արհայական փոխհյուղասոս Մոլան դարձել է շատ դժբախտների լռահաղանը:

Բեռլեգարդ

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2641:

ԺԷ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Իմդերիալին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիսննիին

Կոստանդնուպոլիս, 21 մայիսի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 1239/367

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեն Ձերդ Գերագնացությանն ուղարկելու Ադամայի կոստանդնուպոլսի առնչվող մի շարք հեռագրեր և զեկույցներ,¹³⁴ որոնք վերջերս կառավարության կողմից ներկայացվել են լռագամավորների լռալաշին: Այդ փաստաթղթերի ընթերցումից լռազ է դառնում, որ չի փոխվել թուրքական ավանդական մոտեցումը՝ կոստանդնուքը բացատրել, որդես հրահումները կանխելու միջոց:

Կոստանդնուքի մասին ես ինքս շատ տեղեկություններ չեմ ստացել, եթե չհաղվենք այն մի քանի իսալացիների հեռագրերը, որոնք բնակավայրերի թալանի

1908-1909

ժամանակ կորցրել են իրենց ունեցվածքը և վկայում են ահավոր իրադարձությունների մասին:

Ֆրանսիացի իմ գործընկերը, որ մանրամասն [սեղեկություններ] է ստացել իր հյուղասոսներից և ռազմամավերից, վստահեցնում է, որ Շառ վայրերում կոստրածներն, իրոք, ահավոր բնույթ են կրել: Հանգամանքները ծանրացնում, և օսմանյան կառավարության լուսաստանասկությունը մեծացնում է նաև այն հանգամանքը, որ կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար Ադրիանաթոլիսից ուղարկված զորքը, սեղ հասնելուն ղեկ միացել է կոստրածներն իրականացնողներին: Կարելի է ասել, որ բրիտանյանների ղարբերական կոստրածներն իրենց զագաթնակեցին են հասնում, երբ սեղ են հասնում ջարդերը կասեցնելու համար ուղարկված զորքերը:

Քիչ չեն նաև օտարերկրացի տուժածները: Վնասը փոխհասուցելու լուսահանջով ինչ են դիմել մի բանի իսլացիներ և ղորտուգալացիներ: Վերջիններիս համար դիմել են կառավարությանը, խնդրելով հսակ երաշխիքներ սալ այդ կառավարությանը, ղեկ է նետմ սակայն, որ Բարձր Դուռը կհրաժարվի լուսաստանասկությունից և վնասների փոխհասուցումից: Մեր հղատակների [կրած վնասների] փոխհասուցման հայտերի առնչությանը դեռևս սղատում են, որ ստանամ ևս մի բանի հայտեր: Այդ առիթով ցանկանում են հանդիղդել նաև իմ գործընկերներին, որոնց հետ մտերի փոխանակումից հետո առավել հսակ կարող են Ձեզ սեղեկացնել իրավիճակի մասին:

Իմղերիալի

ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական շարք P, 1891-1916թթ. թղթաղանակ 332:

ԺԸ

Կոստանդնուղոլսում Իսալիայի դեսղան Իմղերիալին՝

Իսալիայի արտաին գործերի նախարար Տիսոնիին

[Թերափիս [Կոստանդնուղոլիս], 9 հուլիսի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 1579/475

Պարոն նախարար,

«Իթթիհաթ» ղարբերականը սղագրել է Աղանայի կոստրածների և այդ վիլայեթում սիրող իրական իրավիճակի մասին հայ ղասգամավոր ղարոն Բարիկյանի հետ անցկացված հարցաղրույցը: Այն չափազանց հետաքրիր է՝ հասկաղղեն հետաղարձ հայացղ կասարելու տեսանկյունից: Կից Ձեզ են ներկայացնում այդ հարցաղրույցի թարգմանղությունը:

Երբ Աղանայի կոստրածներն ավարսվեցին և զորղ մսավ Կոստանդնուղոլիս, այստեղ ամեն ինչ անղում են, որղղեզղ կարծիք ձևավղղղի, որ կոստրածներղում ղեկս է տեսնղ Աղղղղ Համղղղի մղղղսակղղղությունը: Թեկղղզ հենց ղղղսմական տե-

սանկյունից լույս կարևոր է այն հանգամանքը, որ ներկա խորհրդարանից մի լույս-
գամավոր, այն էլ հայ, ուղարկվեց Ադանա՝ իրավիճակին ծանոթանալու համար:
Արդու Համիդի հանդեպ ունեցած այդ լույսգամավորի ասելությունը բացատրե-
լի է, բայց նա, ծանոթելով իրավիճակը, ստիպված էր հայտարարել, որ դրանցում
արդուի համիդյան մեղավորության և լույսաստիճանավորության ոչ մի հետք չկա:

Ինչ վերաբերում է ներկային և աղաքային, ղեկ է նշել, որ լույսգամավոր
Բաքիկյանը նոր արհավիրքներ է կանխատեսում, քանզի այդ լույսում թուրա-
կան իշխանությունները՝ լինեն դրանք հաղափական, թե ռազմական, հավասա-
րություն չեն լույսկերացնում: Այսինքն, թե՛ լույսոնյա, թե՛ հասարակ թուրերը
չեն կարող ընդունել այն, որ հայերն իրենց հավասար են:

Չղեկ է մոռանալ, որ Ադանայի կոստածների լույսճանները չղեկ է
փնտրել նախկին վարչակարգի, կամ որևէ լույսոնյայի հրահրումների մեջ:
Դրա լույսճանն այն լույսությոն է, որով թուրք բնակչությունը վերաբերվում էր
հայերին, որոնք սահմանադրության ընդունումից հետո հանդգնում էին խոսել,
գործել և ծրագրել կազմել մուսուլմաններին հավասարի ղեկ: Անցյալ աղի-
լին լույսի ունեցած կոստածներն անմիջապես հոգա ցնդեցին փոսոնյաների
այն լույսհանգները, որոնք նրանց էր տվել սահմանադրության ընդունումով:

Իմդերիալի

Աղիք

«Իթքիհաթ» 6 հուլիսի, 1909թ.

Տպագրում ենք Չմյուռնիայի մեր թղթակցի հարցազրույցը հայ լույսգամա-
վոր լույսուն Բաքիկյանի հետ, որն Ադանա ուղարկված լույսգամավորական
հետախնայական հանցնաժողովի անդամ է:

- Ձեր առաջնությունն ավարտվե՞ց, թե՞ դարձյալ պետք է զննար Ադանա:
- Իմ կարծիքով այն ավարտվել է, այլ բնություն անցկացնելու հարկ չկա:
- Ի՞նչ արդյունք սկսեց Ձեր հետախնայությունը: Որո՞նք են կոստածների լույս

նառները:

– Իմ կարծիքով, սահմանադրության ընդունումից անմիջապես հետո
Ադանայում հին համակարգի լույսհիզանները դժգոհություն էին բարձրաց-
նում: Նրանք կազմակերպեցին ոչ մուսուլմանների կոստածը: Այդ հարցում
որևէ կասկած չկա, դա ապացուցվում է նաև փաստաթղթերով և դասական
արշանագրություններով:

- Աղյո՞ր Արդու Համիդը մասնակցել է այդ գործընթացին:
- Ադանայի հետ կապված տարբեր կարծիքներ կան, սակայն իմ հետախնայ-
ության արդյունքում նրան առնչվող որևէ բան չկա:

– Այդ գործողությունների հրահրիչներ կարելի՞ է համարել տեղական իշխա-
նություններին, կամ կառավարությանը:

– Նույնիսկ եթե կենտրոնական իշխանությունը չի հրահրել կոստածները,
ամեն դեպքում կրում է դրանց լույսաստիճանավորությունը: Տեղական իշխանու-

թյուններից՝ անկարգությունների հիմնական կազմակերպիչներն են նախկին կառավարիչ Ջևադ բեյը, գործերի հրամանատար Ռեմզի փաշան, մութաշարիֆ Բերեկեսը, Արիֆ բեյը, Կադին էֆենդին, Սալիհ էֆենդին և «Իթիդալ» հանդեսի սնորհներ:

– Քրիստոնյա բնակչությունը ոչինչ չի՝ արել անկարգություններ հրահրելու գործում:

– Առաջին հրահրողները քրիստոնյաները չեն եղել, դրանում ես վստահ եմ:

– Ինչպիսի՞ն է Ջեդ գործընկերների համոզմունքը:

– Գործընկերներս կիսում են իմ համոզմունքը: Պարոն Յուսսեֆ Քեմալ բեյը, որը սկզբում չէր կիսում այն, վերջում ինքը ևս համոզվեց դրանում:

– Հետևանքությունն ավարտվելուց հետո ինչու՞ պարոն Կարասոն ուղարկվեց Ադանա:

– Պարոն Կարասոն Ադանա մեկնեց մի քանի երկրորդական հարցեր լուծելու համար: Պարոն Յուսսեֆ Քեմալը մնացել էր այնտեղ և սպասում էր նրան:

– Կարելի՞ է ասել, որ Ադանայում հանրային կարգն այլևս չի խաթարվի և չեռնարկված միջոցառումները բավարար են դրա համար:

– Խաղաղության ու հանրային կարգի ապահովումը Ադանայում հնարավոր կլինի, եթե կառավարությունը գործի ակտիվ և արդար: Ներկայումս ռազմական դատարանն անկողմնակալ որոշումներ չի կայացնում: Եթե վերաբերմունքը փոխվի, ապա անհամազասակալու առիթ չենք ունենա:

ԻԱԳՆՊՄԱ, Քաղաքական շաբթ, 1891-1916թթ. թղթադանակ 332:

ԺԹ

Հալեդում Իսալիայի արքայական հյուրասոս Բեուրեգարդը՝

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Հալեպ, 15 հուլիսի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 322/38

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեմ Ձեր Գերագնցությանը ղեկավարելու, որ հայ հոգևորական Ըահինյանի՝ Նորին Գերագնցությունը թագավորին հղած հեռագրում արտահայտվում է այս երկրի ողջ քրիստոնյա բնակչության կարծիքը:

Ինչդեռ արդեն ղեկավարել եմ իմ նախորդ հաղորդագրություններում, այսօրվա թուրքն ու երեկվանը՝ 1896 թվականին, ցանկանում է ասելության իր ողջ մեղքը բարդել բացառապես քրիստոնյաների և, հասկալով, հայ ժողովրդի վրա, քանզի նրանք անդաժաման են և հեժս է նրանց մեղադրել:

Ադանայում և այլ քաղաքներում վերջին կոստածների իրական մեղավորներին չեն անհազատացնում, քանզի դեժս է մեղադրվեր ողջ քաղաքացիական և

զինվորական իշխանությունը: Այդ տասնամյակն իր անհաշիվ զոհերով, անկասկած, անմեղ են: Նրանցից չորսը, որ իրար ազգական են, ֆաշիստական հարստության և ազդեցիկ դեմքերից են: Ռազմական գործողություններին մասնակցելու մեղադրանքով դատապարտվել է նաև հայոց երիտասարդը, որը բավական երկար ժամանակ այստեղ չի եղել:

Ռազմական դատարանը, եթե դեռևս ավարտված չի համարում իր նողկալի գործը և միջոցներ ձեռք չի առնում, որդեսգի ազգա արձակվեն լուրջ անմեղ բանակայական, որոնց, տարգառես, կհասնենք են ենթարկում ու ստանում, առաջ, չնայած բոլոր հնչած գեղեցիկ խոստումներին, սեղի փխսոնյա բնակչությանը հալածանք է ստասվում:

Այս ամբողջ շրջանում Հայտնություն և Արամայում, մուսուլման բնակչությունը չափազանց կասաղած է, որովհետև Անգլիայի հյուպատոսը հրաժարվում է թուրքական դատարանին հանձնել իր մոտ աղաստանած չորս հայերին և հայտարարել է, որ նրանց կդադարեցնեն միայն անգլիական դատարանը՝ այդպիսով ցույց տալով իր վերաբերմունքը թուրքական դատարանի հանդեպ:

Մի քանի օր առաջ Անգլիայում ձերբակալվեցին հայերի կոստումների կազմակերպիչներն ու իրագործողները, որոնք բոլորին ֆաշիստների էին: Ռազմական դատարանն անմիջապես լուրջական միջոցներով հայտարարեց, որ Եվրոպայում աղատություն է ուզում, սակայն լուրջ, ազգա արձակելով ձերբակալվածներին, հայտարարեց, որ նրանք մեղավոր չէին: Ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում գոհունակությամբ են նշում կոստումների հիմնալի կազմակերպված լինելու հանգամանքը, քանզի դրա արդյունքում ոչ մի մուսուլման ոչ միայն չստանվեց, այլև՝ նույնիսկ չվերադարձվեց:

Մարտում աղետն հինգ շաբաթ է, ինչ ռազմական դատարանն իր նիստերը սկսում է նշանավոր մարտական ձերբակալությամբ և սիտում, որդեսգի ժողովուրդը զենքով վայր դնի: Այնուհետև, ազատելով ձերբակալվածների մի մասին դատապարտում է ուրիշներին: Խոսքը գնում է փխսոնյա նշանավոր մարտական մասին և ոչ թե՝ մուսուլման: Անցյալ աղետի ժամանակ մութաբաթի ֆաշիստական հայացքների տեղ մի մարդ էր, որին հարգում էին փխսոնյաները: Նրանցից տախանջեցին, որդեսգի արգելի բռնի մեղադրումը: Նա, խորհրդակցելով իր փխսոնյա խորհրդականների հետ, մեծեղ տախանջը, որից հետո մուսուլմաններն այնքան կասաղեցին, որ նա սիտված փախավ Այնթապ, որտեղ էլ դա ժամությամբ ստանվեց: Այժմ այդ ստանության մեղադրանքով ձերբակալված է նա 70-ամյա հայ խորհրդական, տարուն Քեռակյանը:

Տեղի բանտում են գնվում հայ հոգևորականներ, բողոքականներ, դրոշմի դասատուներ և այլք, որոնցից կհասնենք միջոցով փորձում են խոստովանություն ձեռք բերել, որ անդամակցել են իրականում գոյություն չունեցող կոմիտեներին:

Շատերը բանտ են նետվում և բռնություններ են ենթարկվում: Նրանցից տա-

1908-1909

հանջում են ասել, թե ո՞վ է զենք բերում Մարաւ: Մահմանադրության ընդունումից հետո, սակայն, զենքի առևտուր ազատ է:

Մեկ այլ նշանավոր հայ ձերբակալվել է միայն նրա համար, որ լուս էր ուրախացել սահմանադրության ընդունման առթիվ:

Ձերբակալվել են մի քանի հայ երիտասարդներ՝ Հարություն Չինիչյանը, Հակոբ Ղազարյանը, Ստեփան Ափիյանն ու ուրիշներ: Նրանց այնպիսի բռնությունների են ենթարկել, որ Չինիչյանը մահացել է: Մեկ այլ 18-ամյա երիտասարդի ձերբակալել ու զանախարել են ոսնասակեր: Սա ամենասարածված բռնության եղանակն է, որդեսգի ձերբակալվածը չկարողանա փախչել: Նրան տեղափոխել էին Ֆրանսիայի փոխիյուղասոսի մոս, որը նման հալածանքների դեմ բողոք էր հայտնել ռազմական դատարանի դատավորներին, սակայն վերջիններս, հրաժարվելով մեղադրանքից, հեռ էին ստացել Տղային, ու այլևս նրա մասին որևէ տեղեկություն չկա:

Մի մուսուլման մեղադրում էր մի քրիստոնյայի, իբր վերջինս հայտարարել է, որ լուսով կզան ռուսները և կարգ ու կանոն կհաստատեն: Մեղադրողը հինգ վկա էր տարել դատարան, որոնցից մեկը՝ որը քրիստոնյա էր, հայտարարել էր, որ նման բան չի լսել: Մուսուլման վկաները ևս հերքել էին մեղադրանքը, սակայն երկու քրիստոնյաներն այժմ բանտում են, իսկ թուրքական աշխարհը ծիծաղում է այդ «կասակի» վրա:

Մյուս քաղաքները խնդրում են, որդեսգի այդ արյունաբերու դատարանը չմտնի իրենց քաղաքները, չնայած, որ իրենց մոտ էլ են տեղի ունեցել քրիստոնյաների կոտորածներ: Այժմ բնակչությանը զինաթափելու և նրանց գլխավորներին դատադատելու համար, այդ դատարանը մեկնում է Ջեյթուն, ուր դեռևս 9 հազար հայ կա:

Բոլոր քրիստոնյաները սարսափում են, քանզի անցյալի հիշողությունից զատ, նրանց աչքի առաջ է նաև ներկան: Նրանք ասում են, որ նշանավորներին վերացնելուց և բնակչությանը զինաթափելուց հետո սկսվում է կոտորածը: Մուսուլմաններն էլ, ոգևորվելով իրենց հաջողությունից, առավել բացահայտ են ցուցադրում իրենց ասելությունը քրիստոնյաների նկատմամբ, որից էլ քաղաքի և, հատկապես, գյուղերի քրիստոնյա բնակչությունն ուղղակի սարսափում է:

Բեռլինգադ

ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական լուս P, 1891-1916թթ. թղթադանակ 332:

մանենեում մասնավոր եղանակով սարածվող լուրերն, իրոք, ահազանգող էին: Տարածված լուրերի մի մասի համաչայն, հայերն են հրահրել մուսուլմաններին, որոնք, ստիպված, պաշտպանվել են: Մնացած մասի վկայությամբ՝ հենց մուսուլմանների վրա է ընկնում կոստրածների ողջ պատասխանատվությունը:

Արյունարբուններ կարող են լինել բոլոր ազգություններում, բայց հնարավոր չէ, որ մի ազգություն, որին նրանք պատկանում են, ստանձնի նրանց պաշտպանությունը: Ուստի չենք կարող խոսել ռասաների միջև պայքարի մասին: Հարցը չի վերաբերում հայերին կամ թուրքերին, մենք առաջին հերթին պետք է պարզենք, թե ո՞վ է զոհը, ո՞վ կոստրողը:

Մագիստրատներ, հանձնաժողովներ և պատգամավորներ են ուղարկվել՝ տեղում պարզելու իրավիճակը, իսկ մենք մինչ այժմ սպասում ենք դրանց արդյունքներին: Հանրությունն անհամբեր է:

Քանի՞ զոհ է եղել: Ովե՞ր են մեղավորներն ու կազմակերպիչները: Արդյոք կառավարությունը հնարավորինս արե՞լ է: Մրանք այն հարցերն են, որոնց մասին կառավարությունը համառորեն լռում է: Պարոն Բաքիկյանը, վերադառնալուն պես, ահավոր բաներ է պատմում: Հասկանալի է Աբդուլ Համիդի լռությունը, բայց ինչպե՞ս բացատրենք ներկա կառավարության լռությունը: Ներկա վարչակարգը պետք է լիովին հաշիվ աս Ադամայի ողբերգության համար: Սա նաև Թուրքիայի պատվի հարցն է: Ուստի համառորեն պահանջենք կառավարությունից, որպեսզի հստակ տեղեկատվություն աս Ադամայի դեպքերի վերաբերյալ:

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական Շարք P, 1891-1916թթ. թրքադանակ 332:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Խոսքը 1895թ. մայիսյան բարենորոգումների մասին է: 1878թ. Բեռլինի կոնֆերանսի 61-րդ հոդվածի համաձայան, Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դեսպանները մշակեցին Թուրքիայի հայաբնակ 6 վիլայեթներում անցկացվելիք բարեփոխումների մի ծրագիր, որը սուլթանին ներկայացվեց 1895թ. մայիս 11-ին (այստեղից էլ «մայիսյան» անվանումը):
- 2 Տե՛ս սույն հրահարակության թիվ 1 հեռագիրը. այսուհետ՝ Տե՛ս հեռագիր թիվ 1:
- 3 Իսալիայի արհայական ճան արագորժնախարարությունում, որդես դիվանագիսական ասիճան եղել է նաև «մախարար» ասիճանը, որը ճշկում էր արճերկում Իսալիայի դիվանագիսական ներկայացուցչության ղեկավարին:
- 4 Գորրինի Ձիակոմո. Տրադիզոնում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս: Եղել է Իսալիայի ԱԳՆ արիսիվի ճգորեն և նոր ձևով դասակարգել և ղեկավարել այն: 1918թ. նոսնակվել է դեսպան Հայաստանի Հանրադեսությունում նստավայրը Երևան: Նա էր ոչ միայն Իսալիայի, այլ՝ հաղթանակած բոլոր ճեությունների առաջին և միակ դաճոնական ներկայացուցիչը Հայաստանում:
- 5 Տե՛ս հեռագիր թիվ 4:
- 6 Մերեյ Կայեսան. Իսալիայում Ավստր-Հունգարիայի դեսպան:
- 7 Քյամիլ փաճա. Օսմանյան կայսության վարչադես:
- 8 Նորասունկյան Գաբրիել. Օսմանյան կայսության արսափն գործերի նախարար: 1908թ. երիթորհական հեղափոխությունից հետո զբաղեցնելով դեսական մի ճարք բարձր դաճոններ ակիվ մասնակցություն է ունեցել նաև ազգային կյանում: 1912-13թթ. դեմ է հանդես եկել Արևսյան Հայաստանի իննավարության խնդիրը եվրոդական դիվանագիսության հարց դարձնելուն: 1922-1923թթ. Լոզանի կոնֆերանսում գլխավորել է հայկական ազգային դասվիակությունը: Թուրքիայում հայկական «օջախ» ստեղծելու նրա առաջարկը չի ընդունվել: 4 հասոռով հրահարակել է 1897-1903թթ. «Օսմանյան կայսության միջազգային հավաքաճու» ճողովաճում:
- 9 Օրմանյան Մաղափա. Կոստանդնուպոլսի Հայոց դասրիարք: Այդ դաճոնում իրեն հաջորդած Ն. Վարճադեսյանին օգնել է Հայկական հարցի արճարճան գորճում, կազմել եվրոդական դեսպաններին ուղղված գությունները, կասարել խորհրդասոփի և բանազմացի դարսականություններ:
- 10 «Թանին» . Միություն և առաջադիմություն կուսակցության դաճոնաթերք: Տղազովել է Կոստանդնուպոլսում և ներկայացրել երիթորհական գաղափարները:
- 11 Թալեաթ. Օսմանյան կայսության ներին գործերի նախարար, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության դարազուխներից: 1946 թ. լույս ճեսած «Թալեաթ փաճայի հուճերը» գրում նա խոսովանել է հայերի բնաջնջման և ճեղահանության փասսը՝ բացարելով դա թուրերի ազգային ճախերի դաճոդանությունը: 1918թ. փախել է Վերմանիա, 1919 թ. երիթորհերի դասավարության ճամանակ հեռակա կարգով դասադարսվել է մահվան: 1921 թ. մարի 15-ին Բեռլինում նրան սղանել է Մ. Թեհլեռյանը:
- 12 Վենիզելուս Էլեթթերիոս. Հունաստանի վարչադես: Թուրհական բոնադեսության դեմ դայքարում նա համագորճակցել է հայերի հետ: 1913թ. նրա ջաներով մեճ անակությունը զինամթեր է ողարկվել Ջեթրոնի իննադաճոդանության համար: 1918թ. Հայաստանի Հանրադեսության հռչակումից հետո, նրա նախաձեռնությամբ հայ-հունական հարաթերությունները սերսացել են բաղահական և հասարակական բնագավառներում:
- 13 Օզանյան Անդրանիկ. Հայկական ջոկասների ղեկավար, մինչև 1917թ. եղել է ՀՅԴ անդամ: 1890-ական թվականներին ակիվ մասնակցություն է ունեցել հայդուկային ճարճմանը:

- 14 Կոտլենցի. Իսալիայում Ռուսաստանի դեսպան:
- 15 Բերթոլդ Առոլդ. Ավստր-Հունգարիայի փառապատիվ գործիչ, դիվանագետ: 1912-1915թթ. Ավստր-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարար:
- 16 Տե՛ս հեռագիր թիվ 11:
- 17 Աբդուլ Համիդ. Օսմանյան կայսրության սուլթան 1876-1909թթ.: 1876թ. հռչակել է Օսմանյան սահմանադրությունը: Նրա օրոք տեղի են ունեցել հայկական կոտորածներ 1894-1896թթ.: Գահընկեց է արվել 1909թ. մարտի 31-ի հեղաշրջման անհաջող փորձից հետո և աքաղարկվել:
- 18 Տե՛ս հեռագիր թիվ 12:
- 19 Յագով Գոսլիբ. Գերմանիայի արտաքին գործերի ղեկավար:
- 20 Վանգենհայմ Հանս. Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան: 1912-1914 թվականների հայկական բարենորոգումների շուրջ ընթացող բնաճկումների ժամանակ՝ ելնելով իր երկրի Եսեհից, որդերել է թուրքմեն դիրքում: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին թուրքի կողմից իրականացվող հայերի սեղանահանությունն ու կոտորածները որակել է որդես «նախագրուական միջոցառումներ» ծավալվող հայկական բարձրան ցկանման:
- 21 Կոռնցով Դաւիթ. Կովկասի փոխարա: Նրա միջնորդությամբ Ռուսաստանի կառավարությունը սահմանել է Թուրքիայում հայկական բարենորոգումների անցկացման նախաձեռնությունը: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին ձեռնամուխ է եղել Թուրքիայի դեմ դաշտագրվելու համար ռուսական բանակի կազմում հայկական կամավոր զորքերի կազմակերպմանը:
- 22 Տե՛ս հեռագիր թիվ 15:
- 23 Պալլավիչինի Հեր. Կոստանդնուպոլսում Ավստր-Հունգարիայի դեսպան:
- 24 Մագնոլ Մեդեյ. Ռուսաստանի արտգործնախարար: Գործում մասնակցություն է ունեցել 1912-1914 թվականների հայկական բարենորոգումների ժամանակ: Նախադասառաքել և ստորագրել է 1915 թ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի դաշմանագիրն ու դրան հաջորդած 1916 թ. Մայիս-Պիկոյի համաձայնագիրը, որով Ռուսաստանին էին անցնելու Թուրքիայի հայկական նահանգներն ու հյուսիսային Քրդսանը: Իր գրած հուշերում մեծ տեղ է հատկացրել Հայկական հարցին և դրա շուրջ ընթացող դիվանագիտական բանակցություններին:
- 25 Զվերեբեև Մեդեյ. Գերմանիայում Ռուսաստանի դեսպան:
- 26 Գիրս Կիկոլայ. Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպան: 1912-1914 թվականներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայկական բարեփոխումների բնաճկումների ժամանակ: Ունեցել է ընդգծված հայամեն դիրքում, որը բացառվում է հայկական տարածքներում իր երկրի ունեցած Եսեհով:
- 27 Գեյ Էդվարդ. Անգլիական ղեկավար գործիչ, դիվանագետ: Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար: Անհանի կազմակերպչներից: Լուրջ մասնակցություն է ունեցել հայկական բարեփոխումների 1912-1914թթ. բնաճկման ժամանակ: Օժանդակել է «Կաթույց գրի» հրատարակմանը:
- 28 Բոլլասի Ռիկարդ. Գերմանիայում Իսալիայի դեսպան:
- 29 Ավառնա Ջուզեպե. Ավստր-Հունգարիայում Իսալիայի դեսպան:
- 30 «Մանդելսամի ծագիր». Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան առաջին բարձրանի հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ ծագիր, որը հիմն է հանդիսացել եվրոպական տնտեսությունների՝ 1895թ. կազմած մայիսյան բարենորոգումների համար: 1912-1914 թթ. հայկական բարեփոխումների շուրջ ընթացող բնաճկումների ժամանակ, այն ևս մեկ անգամ դրվել է շրջանառության մեջ:
- 31 Մանդելսամ Անդրեյ. Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատար, առաջին բարձրանի: Գործում մասնակցություն է ունեցել 1895 և

1912-1914 թվականների հայկական բարեփոխումների շուրջ ընթացող բանակ-
ցություններին՝ ներկայացնելով բարեփոխումների անցկացման սեփական ծա-
զիրը: 1917 թ. լույս է տեսել նրա «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» աշխա-
տությունը: 1926 թ. ֆրանսերենով տպագրել է «Ազգերի լիզան և Հայկական հարցը
սերությունների առաջ» ուսումնասիրությունը:

- 32 Ֆլոսով Հանս. Իսախայյում Գերմանիայի դեսպան:
- 33 Տե՛ս հեռագիր թիվ 38:
- 34 Պիմոն Սեֆան. Ֆրանսիայի երրորդ հանրապետության ֆաղափական գործիչ,
դիվանագետ: 1913թ. մարտի 22-ից մինչև դեկտեմբերի 9-ը՝ Ֆրանսիայի արտաքին
գործերի նախարար:
- 35 Բերսին. Ֆրանսիայում Անգլիայի դեսպան:
- 36 Տե՛ս հեռագիր թիվ 51:
- 37 Պուրսալես Ֆրեդերիկ. Ռուսաստանում Գերմանիայի դեսպան:
- 38 Տե՛ս հեռագիր թիվ 56:
- 39 Տե՛ս հեռագիր թիվ 59:
- 40 Ներսիսով Անատոլի. Ռուս դիվանագետ, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարա-
րի օգնական:
- 41 Բիլլի. Իսախայյում Ֆրանսիայի դեսպանասան հանձնակատար:
- 42 Գուլկելիչ Կոնստանդին. Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանասան հանձ-
նակատար:
- 43 Զոհրապ Գրիգոր. Օսմանյան կայսրության խոհրդարանի տասգամավոր, գրող,
հրատարակախոս: 1892-1893 թվականներին խմբագրել է «Մասիս» հանդեսը:
1912-1914 թվականներին Հայկական հարցի վերաբերյալ բանակցություններ է
վարել մեծ սերությունների դեսպանների հետ: 1913 թ. Փարիզում ֆրանսերենով
հրատարակել է «Հայկական հարցը վավերագրերի լույսի տակ» գրքույկը:
- 44 Տե՛ս հեռագիր թիվ 70:
- 45 Տե՛ս հեռագիր թիվ 71:
- 46 Տե՛ս հեռագիր թիվ 70:
- 47 Յիմերման Արթուր. Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության տեսչաֆուր-
դար:
- 48 Մաֆիո Կառլ. Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարարության առաջին
բաժնի ղեկավար: Մերեյից հետո նշանակվել է Հռոմում Ավստրո-Հունգարիայի
դեսպան:
- 49 Տե՛ս հեռագիր թիվ 77:
- 50 Այստեղ այն չենք ներկայացնում, քանզի կարող եմ տեսնել մեր թիվ 70 հեռագիրը:
- 51 Տե՛ս հեռագիր թիվ 86:
- 52 Տե՛ս հեռագիր թիվ 91:
- 53 Տե՛ս հեռագիր թիվ 92:
- 54 Խոսքը վերաբերում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրո-
նական կոմիտեին:
- 55 Տե՛ս հեռագիր թիվ 98:
- 56 Մարգերիտ. Դիվանագետ, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության աշխա-
տակից:
- 57 Զավիդ բեյ. Երիթրոսի ղեկավար, Օսմանյան կայսրության ֆինանսների նախա-
րար:

58 Տե՛ս հեռագիր թիվ 99:

59 Տե՛ս հեռագիր թիվ 95:

60 Տե՛ս հեռագիր թիվ 98:

61 Տե՛ս հեռագիր թիվ 106:

62 Տե՛ս հեռագիր թիվ 97:

63 Կոստանդնուպոլսի եվրոպական թաղամասը, ուր հիմնականում գտնվում էին դեսպանասենյակները:

64 Էմվեր. Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Եղել է 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխության կազմակերպիչներից և իրականացնողներից: 1919 թ. երիտթուրքերի դասավարտության ժամանակ հեռակա կարգով դասադասվել է մահվան:

65 Այս նույն հեռագիրը Իսալիայի արտգործնախարար Սան Ջուլիանոն 1914թ. հունվարի 13-ի իր թիվ 239 հեռագրով ուղարկել է Բեռլինի, Լոնդոնի և Վիեննայի Իսալիայի դեսպաններին:

66 Տե՛ս հեռագիր թիվ 116:

67 Տե՛ս հեռագիր թիվ 117:

68 Տե՛ս հեռագիր թիվ 116:

69 Տե՛ս հեռագիր թիվ 117:

70 Տե՛ս հեռագիր թիվ 123:

71 Տե՛ս հեռագիր թիվ 123:

72 Տե՛ս հեռագիր թիվ 123:

73 Տե՛ս հեռագիր թիվ 126:

74 Տե՛ս հեռագիր թիվ 121:

75 Սայիդ Հալիմ. Մեծ Վեզիր, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավոր ֆարսուղար: 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարից հետո ձեռքակալվել է և դասադասվել իբրև դատաբանի հանցագործ և հայերի կոտորածների կազմակերպման մասնակից: Անգլիայի ջանքերով նա ափսոսանքով է Մալթա և ազատ արձակվել 1921 թ.: Նույն թվականի դեկտեմբերի 6-ին նրան Հռոմում սպանել է Ս. Շիրակյանը:

76 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:

77 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:

78 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:

79 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:

80 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:

81 Տե՛ս հեռագիր թիվ 143:

82 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:

83 Շեքեկո Նիկոլայ. Վիեննայում Ռուսաստանի դեսպան:

84 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:

85 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:

86 Նիկոլսոն Արթուր. Դիվանագետ, Անգլիայի արտաքին գործերի փոխնախարար:

87 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:

88 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:

89 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:

- 90 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:
- 91 Վեստենենկ. Հոլանդացի լուսանկարիչ, որը հայկական բարեփոխումների շուրջ 1914թ. կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրի արդյունքում, եվրոպական տնտեսությունների համաձայնությամբ գլխավոր վերահսկիչ նշանակվեց հայկական վիլայեթներն ընդգրկող երկու գոտիներից մեկում: Նրա նստավայրը լիմոն է լիմոն երգում ֆադալը, իսկ նրա իրավասության գոտին ընդգրկում էր Երզրումի, Սվազի և Տրապիզոնի վիլայեթները:
- 92 Տե՛ս հեռագիր թիվ 153:
- 93 Մալլես Լյուիս. Բրիտանացի դիվանագետ, 1913-1914թթ. Կոստանդնուպոլսում Անգլիայի դեսպան:
- 94 Տե՛ս հեռագիր թիվ 153:
- 95 Տե՛ս հեռագիր թիվ 153:
- 96 Իզմիլյանի Ալեքսանդր. Փարիզում Ռուսաստանի դեսպան:
- 97 Տե՛ս հեռագիր թիվ 153:
- 98 Տե՛ս հեռագիր թիվ 147:
- 99 Լիչնովսկի Կարլ. Լոնդոնում Պերմանիայի դեսպան:
- 100 Տե՛ս հեռագիր թիվ 157:
- 101 Տե՛ս հեռագիր թիվ 159:
- 102 Տե՛ս հեռագիր թիվ 161:
- 103 Հոֆֆ. Նորվեգացի լուսանկարիչ, որը հայկական բարեփոխումների շուրջ 1914թ. կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրի արդյունքում, եվրոպական տնտեսությունների համաձայնությամբ գլխավոր վերահսկիչ նշանակվեց հայկական վիլայեթներն ընդգրկող երկու գոտիներից մեկում: Նրա նստավայրը լիմոն է լիմոն Վան ֆադալը, իսկ նրա իրավասության գոտին ընդգրկում էր Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեկի և Խարբերդի վիլայեթները:
- 104 Տե՛ս հեռագիր թիվ 164:
- 105 Տե՛ս հեռագիր թիվ 163:
- 106 Տե՛ս հեռագիր թիվ 171:
- 107 Տե՛ս հեռագիր թիվ 171:
- 108 Նուբար Պողոս. Եգիպտահայ հասարակական-ֆադալական գործիչ: 1912-1914թթ. հայկական բարեփոխումների հարցը եվրոպական տնտեսությունների առաջ արժանի մոտենալով Կաթոլիկոս Պողոս Ե-ի կողմից նշանակվել է ազգային լուսնականության նախագահ՝ այդ լուսնականում գործելով նաև Առաջին աշխարհամարտին հաջորդած խաղաղության բանակցությունների ընթացքում: Նրա միջոցներով հայկական տարբեր գաղթավայրերում բացվել են հիվանդանոցներ, դպրոցներ, մշակույթի կենտրոններ: Հովանավորել է Երևանի մասնաճյուղում հայրենապաշտման համար նոր ավանի կառուցմանը, որն ի դասիվ բարեփոխի այսօր կոչվում է Նուբարաբեն:
- 109 Տե՛ս հեռագիր թիվ 175:
- 110 Արսիվում այն չի հայտնաբերվել: «Նարնջագույն գիրք» 1912-1914 թվականների հայկական բարեփոխումների շուրջ ընթացող բանակցությունների վերաբերյալ դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու է, որը լույս է տեսել 1915թ. Պետերբուրգում՝ Ռուսաստանի ԱԳՆ կողմից: Ժողովածուն բաղկացած է 159 փաստաթղթից և ներկայացնում է Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների դեսպանների և ԱԳՆ մամուլագրությունը, հայկական բարեփոխումների նախագծերը, 1913թ. հուլիսին տեղի ունեցած դեսպանների հավաքի սղագրությունները, թուրքական կառավարության Երզրեականները և այլն:

111 Տե՛ս հեռագիր թիվ 182:

112 «Դրո՞ւակ». ՀՅԴ կուսակցության ղաճճո՞ւմբեր: Առաջին երկու համարները լույս են տեսել 1891թ. Թիֆլիսում, երրորդը՝ Ռումինիայում, որից հետո թերթի խմբագրությունը տեղափոխվել է Ժնև և իր աշխատանքները շարունակել մինչև 1914թ.: 1925-1933թթ. «Դրո՞ւակ»-ը վերսին սկսել է տպագրվել, սակայն, որովես ամսագիր:

113 Տե՛ս հեռագիր թիվ 187:

114 Արխիվում այն չի հայտնաբերվել:

115 Արխիվում այն չի հայտնաբերվել:

116 Արխիվում այն չի հայտնաբերվել:

117 Տե՛ս հեռագիր թիվ 188:

118 Տե՛ս հեռագիր թիվ 192:

119 Տե՛ս հեռագիր թիվ 191:

120 Տե՛ս հեռագիր թիվ 200:

121 1915թ. հուլիսի 24-ին Իսախան դուրս բերեց իր դեսպանատունը Կոստանդնուպոլիսից և Ֆ. Տալիանին ԱՄՆ դեսպանատան հովանու ներքո նշանակվեց տասերազմի ժամանակ Թուրքիայում գտնվող իսլամադավանների ղաճճո՞ւմբայան հանձնակատար:

122 «Թաֆլիմ-ի-վեհայի». Սամբուլում տպագրվող առաջին ղաճճո՞ւմբական շաբաթաթերթ: Հիմնադրվել է 1831 թ. և որոշակի ընդհատումներով շարունակել իր գործունեությունը մինչև 1922թ.: Հաճախ առնելով Օսմանյան կայսրության էթնոլեզվական բազմազանությունը՝ շաբաթաթերթը թարգմանաբար տպագրվել է նաև ֆրանսերեն, արաբերեն, հայերեն և հունարեն լեզուներով:

123 Մեհմեդ Սայիդ. 9 ամսանոց նշանակվել է Մեծ Վեզիր: 1908 թ. անդամակցել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը, 3 ամսանոց գլխավորել է Մեջլիսը: 1910թ. լույս է տեսել նրա «Սայիդ փաշայի հուշերը» եռալիսեր գիրքը:

124 Մորզենթաու Հենրի. Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպան: Առաջին աշխատանքի տարիներին Թուրքիայում ներկայացրել է նաև Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի և Բելգիայի ակտերը: 1918-1919 թվականներին հրատարակել է «Հայաստանի ողբերգությունը», «Բոսֆորի գաղտնիքները 1813-1819 թթ.» և «Դեսպան Մորզենթաուի հուշերը» գրքերը:

125 Տե՛ս հեռագիր թիվ 205:

126 Սույն հեռագիրը վերաբերում է իսլամացիների դրությանը Օսմանյան կայսրությունում, սակայն նրա մի հասկածում խոսք է գնում նաև հայերի մասին, և այստեղ ներկայացնում ենք միայն այդ հասկածը:

127 «Ժամանակավոր օրենքի» տեքստը տե՛ս սույն հրատարակության թիվ 203 հեռագրում: Թիվ 4021/856 հեռագրի արխիվային օրինակում դրա տեքստը բացակայում է:

128 Բույս Ջեյմս. Կոմս, անգլիական ղեկավար գործիչ: 1876թ. հիմնել է անգլո-հայկական միությունը, այցելել է Հայաստան, բարձրացել Արարատը, որից հետո իր տպավորություններն ամփոփել է «Անդրկովկասն ու Արարատը» գրքում: Նա առաջիններից էր, որ անգլիական և ամերիկյան մամուլում խոսում էր աբդուլհամիդյան կոտորածների մասին, իսկ 1915թ. Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, 1916թ. նրա և Առնոլդ Թոյնթի խմբագրությամբ Լոնդոնում լույս տեսավ «Հայերի վիճակն Օսմանյան կայսրությունում 1915-1916թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուն, որը հայնի է «Կադույս գիրք» անունով:

129 Տե՛ս հեռագիր թիվ 209:

130 Տե՛ս հեռագիր թիվ 208:

131 Վիլսոն Վուդր. ԱՄՆ նախագահ: Հայկական հարցի դրական լուծման և անկախ ղեկություն հռչակելու ջրասագով: Ցանկացել է, որ ԱՄՆ-ը ստանձնի Հայաստանի մանդատը: Ազգերի լիգայի հանձնարարությամբ նա ստանձնել է Սևրի տայմանագրով ստեղծվող հայկական ղեկության սահմանները որոշող իրավաբարի դերը: Նրա կազմած առաջարկությունը հայսնի է «Վիլսոնի իրավաբարական տայմանագիր» անունով:

132 Ջեմալ փաշա. Օսմանյան կայսրության ծովային նախարար: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդներից: 1918թ. փախել է Գերմանիա: Երիթթուրքերի դատավարության ժամանակ հեռակա կարգով դատադատվել է մահադատով: Իբ հուլետում փորձել է արդարացնել իր և իր գործընկերների հանցագործությունը և հայ-թուրքական հարաբերությունների վատացման մեջ մեղադրել է Ռուսաստանին: 1922թ. հուլիսի 25-ին մահան սպանել են Պ. Տեր-Պողոսյանը և Ս. Քևորցյանը:

133 Տե՛ս հեռագիր թիվ 222:

134 Արխիվում դրանք չեն հայտնաբերվել:

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

1913-1917

Արդուլ Համիդ (*ՏՆՍ թիվ 17 ծանոթ.*) 35,
139, 147, 181, 214, 216, 217, 222:

Արդուլ Ռեզակ Բեդերհան 35:

Արդուլ Ռահման Շերիֆ բեյ 187, 188,
189:

Արդուրեսակ 30:

Ազնավուրյան Կարաղես 160:

Ազնավուրյան Ստեփան 160:

Ամմեդ Ռիզա բեյ 184, 185, 186, 187, 188,
189, 190, 192:

Անջելո դե Գուբերնասիս 22:

Առաքելյան 22:

Ավառնա Ջուզեպե (*ՏՆՍ թիվ 29 ծանոթ.*)
42, 75, 79, 89, 102, 114, 115, 120,
121, 125, 126, 131:

Արիստիդ Փաշա 190:

Աուգուստ Բելմոնս 196, 197:

Բաշի Օրացիո 199:

Բերսին (*ՏՆՍ թիվ 35 ծանոթ.*) 56:

Բերթոլդ Լեոպոլդ (*ՏՆՍ թիվ 15 ծանոթ.*)
35, 38, 39, 40, 44, 46, 47, 50, 51, 58,
89, 114, 120, 121, 125, 131:

Բիլլի (*ՏՆՍ թիվ 41 ծանոթ.*) 65:

Բոլլաշի Ռիկարդո (*ՏՆՍ թիվ 28 ծանոթ.*)
42, 63, 68, 72, 74, 75, 79, 96, 101,
103, 106, 107, 109, 115, 121, 126,
127, 128, 129, 130, 132, 133:

Բորդնարո Անսոնիո 62, 64, 65, 67, 81,
84, 85, 90, 91, 95:

Բոսզել 128, 129:

Բոենմա 166:

Բոայս Ջեյմս (*ՏՆՍ թիվ 128 ծանոթ.*) 176,
177, 180:

Բուլթեր Մ. 158:

Գարոնի Կամիլիո 19, 20, 21, 23, 27, 28,
29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62,
63, 64, 66, 75, 76, 84, 96, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 105, 106, 107, 109,
110, 115, 116, 123, 130, 131, 132,
134, 136, 137, 146, 150, 154, 155, 156,
157, 161, 162, 163, 164, 166, 168:

Գաուսիերի Անսոնիո 28, 150, 154:

Գիրս Նիկոլայ (*ՏՆՍ թիվ 26 ծանոթ.*) 41,
44, 46, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 77, 79,
81, 82, 83, 86, 87, 89, 92, 93, 94, 96,
98, 99, 100, 101, 103, 104, 120, 141,
142:

Գորդինի Ջիակոմո (*ՏՆՍ թիվ 4 ծանոթ.*)
23, 27, 85, 86, 103, 136, 150:

Գրեյ Էդվարդ (*ՏՆՍ թիվ 27 ծանոթ.*) 41,
52, 56, 116, 125, 127, 171:

Գուբադյան Հարություն 160:

Գուլկիչ Կոնստանդին (*ՏՆՍ թիվ 42 ծա-
նոթ.*) 68, 69, 70, 75, 86, 87, 105, 111,
114, 138, 139, 146:

Գևորգ 160:

Գևորգ Ե 156:

Դամադյան 30, 31:

Դը Գուեզ 120, 122, 123:

Դոլլի 169:

Դորմուս 124:

Ջավեն 31:

Ջադյան Կոստանդ 199:

Ջոհրադ Գրիգոր (*ՏՆՍ թիվ 43 ծանոթ.*)
69:

Ջվերթեն Սերգեյ (*ՏՆՍ թիվ 25 ծանոթ.*)
40:

Էնվեր (*ՏՆՍ թիվ 64 ծանոթ.*) 101, 103,
169, 170, 172, 184:

Էլիհու Ռոս 196, 197:

Թալեաթ (*ՏՆՍ թիվ 11 ծանոթ.*) 30, 82, 95,
135, 156, 157, 165, 195:

Թաբիր 88, 95:

Թորգոմյան 19, 20:

Իզվոլսկի Ալեքսանդր (*ՏՆՍ թիվ 96 ծա-
նոթ.*) 126:

Իմդեդիալի Գուլիելմո 108, 116, 117,
122, 125, 176:

Լենկ Թեմուր 181:

Լիչնովսկի Կառլ (*ՏՆՍ թիվ 99 ծանոթ.*)
127:

Կամիչյա Մարիո 172, 174, 182:

Կադամաջյան 24:

- Կառլոսի Անդրեա 44, 45, 106, 107, 110, 124, 128, 129, 135, 136, 138, 139, 160, 163, 164, 199:
- Կարայան Ստեփան 19, 20:
- Կոստա Բոսսարո 122:
- Կոռնելիոս Բուռնս 158:
- Կոմեր 176, 177:
- Կոռնելիոսի (*Տէս քիվ 14 ծանոթ.*) 34, 40, 74, 120, 124:
- Կոսթի Բուասո Ֆաուստո 164, 165, 166, 167, 172:
- Հարիր բեյ 132:
- Հենրի 120, 121, 122, 123, 128:
- Հիլմի փաշա 89:
- Հոհենլոհե Լոնգենբուրգ 193:
- Հոֆֆ (*Տէս քիվ 103 ծանոթ.*) 130, 131, 134, 136, 137, 183:
- Հուանի փաշա 187:
- Մագաչյան Կարադէս 160:
- Մալենմիւնի Ալեսսանդրո 199:
- Մալլէս Լյուիս (*Տէս քիվ 93 ծանոթ.*) 125:
- Մահմուդ փաշա 49:
- Մանդելստամ Անդրէյ (*Տէս քիվ 31 ծանոթ.*) 47, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 63, 64, 77, 78, 89:
- Մաջաբէլյան Գրիգոր 160:
- Մարգերիտ (*Տէս քիվ 56 ծանոթ.*) 90:
- Մաֆիո Կառլ (*Տէս քիվ 48 ծանոթ.*) 75, 89:
- Մաֆֆի Վինչենցո 158, 161, 165, 175, 196, 197:
- Մեհմեդ Ռեզա 172:
- Մեհմեդ Սայիդ (*Տէս քիվ 123 ծանոթ.*) 172:
- Մեսսենիիս Վոլֆ 193, 194:
- Մերէյ Կայէսան (*Տէս քիվ 6 ծանոթ.*) 27, 44, 47:
- Միլյուկով 135:
- Միսսիր 97, 98:
- Մոնսամիա Ջուլիո Չեզարէ 183:
- Մոչենիգո Լանի 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 133, 134:
- Մորգենթաու Հենրի (*Տէս քիվ 124 ծանոթ.*) 173:
- Մոֆֆաւս Ջոն 196:
- Մուսա Քյազիմ 30:
- Յագով Գոսլիք (*Տէս քիվ 19 ծանոթ.*) 37, 38, 41, 43, 46, 47, 63, 66, 67, 68, 72, 74, 79, 101, 103, 121, 126, 127, 128, 129, 132:
- Նաքի բեյ 27, 90, 92, 104, 108:
- Նազարեթ Քանող 152, 154:
- Նաջարյան Իսաքոս 160:
- Ներսով Անասովի (*Տէս քիվ 40 ծանոթ.*) 62, 64, 65, 67, 85:
- Նիկոլսոն Արթուր (*Տէս քիվ 86 ծանոթ.*) 122, 125:
- Նորասունկյան Գաբրիել (*Տէս քիվ 8 ծանոթ.*) 29:
- Նուբար Պողոս (*Տէս քիվ 108 ծանոթ.*) 136, 183:
- Շամյան Ա. 159:
- Շերբէկ Նիկոլայ (*Տէս քիվ 83 ծանոթ.*) 121, 125:
- Չեկկարմի Գ. 199:
- Չեկկոնի Ա. 199:
- Չերչիլ 197:
- Պագէտ 197:
- Պալլավիչինի Հերր (*Տէս քիվ 23 ծանոթ.*) 39, 41, 42, 44, 47, 49, 50, 76, 102, 120, 123:
- Պէյջ 171:
- Պէտրոսյան Փիլոս 160:
- Պիմոն Ստեփան (*Տէս քիվ 34 ծանոթ.*) 56, 59:
- Պուրսալէս Ֆրեդերիխ (*Տէս քիվ 37 ծանոթ.*) 60:
- Պուչինյան Կարադէս 160:
- Պուչինյան Պէտրոս 160:
- Ջավիդ բեյ (*Տէս քիվ 57 ծանոթ.*) 90:
- Ջենալ փաշա (*Տէս քիվ 132 ծանոթ.*) 195:
- Ջելալ բեյ 153:
- Ջերմանո Դելլա Ռովենե 198:
- Ռեդվան փաշա 35:
- Ռիզա բեյ 190:
- Ռոմոլո Տրիսոնի 96, 97:
- Ռոդդ 170, 171, 173:

Ռոսադի 199:

Ռոսսես Ջուզեպե 159, 160:

Ռոստոլի Մարիո 116, 117:

Ռեննթո 177:

Սազոնով Մեդեյ (*Տես թիվ 24 ծանոթ.*) 40, 41, 50, 55, 60, 61, 81, 82, 90, 91, 106, 107, 110, 119, 124, 125, 128, 139:

Սայիդ Հալիմ (*Տես թիվ 75 ծանոթ.*) 111, 114, 141, 142:

Սան Ջուլիանո Անտոնիո 19, 20, 21, 22, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138:

Սարկիսյան Մաթեո (Փարամաս) 163:

Սերես Միդիաս Շուրի 29:

Սկալեա Լանցա 47, 48, 49, 50, 51, 52:

Սոննինո Սիդնեյ 146, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 183, 184, 191, 193, 196, 198, 199:

Վարդանյան Հովհաննես 160:

Վանզենհայն Հանս (*Տես թիվ 20 ծանոթ.*) 37, 41, 42, 44, 47, 49, 54, 55, 63, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 89, 98, 100, 123, 141:

Վենիզելոս Էլենթերիոս (*Տես թիվ 12 ծանոթ.*) 31:

Վեստենենկ (*Տես թիվ 91 ծանոթ.*) 124, 134, 137:

Վիլհամի 174, 182, 199:

Վիլսոն Վուդրո (*Տես թիվ 131 ծանոթ.*) 184:

Վիկտոր Էմանուել Գ 156:

Վիվալդի Գուլիելմո 173, 174:

Վորոնցով Դաեկով (*Տես թիվ 20 ծանոթ.*) 38, 147:

Տալիանի Ֆրանչեսկո 168, 170, 175, 176, 184, 185, 191, 193, 195:

Տեն Եյֆ 158:

Տիեռնեյ Բ. 158:

Տիսսոնի Տոմազո 56, 123, 126:

Տուրֆան փաշա 90:

Փիմենտան Արթուր (*Տես թիվ 47 ծանոթ.*) 75, 84, 92, 96, 106:

Ուրմուրզյան Մկրտիչ 160:

Փափազյան 30:

Փիլոսյան Պողոս 160:

Քաբերս 46, 54, 59:

Քյամիլ փաշա (*Տես թիվ 7 ծանոթ.*) 29:

Քյանի բեյ 97:

Քյուր 176, 179:

Օզանյան Անդրանիկ (*Տես թիվ 13 ծանոթ.*) 31:

Օսման փաշա 188:

Օրմանյան Մադաֆիա (*Տես թիվ 9 ծանոթ.*) 29, 30:

Ֆեռոեռո Գուլիելմո 199:

Ֆիլիդ 160:

Ֆլոսով Հանս (*Տես թիվ 32 ծանոթ.*) 48, 56, 119, 127:

Ֆոկարդի 199:

Ֆրանկլին Ալբերտ 66, 67, 68, 91, 92:

1908-1909

Արիֆ բեյ 218:

Առնոլդ բեյ 213:

Աֆիյան Սեսիան 220:

Բաքիկյան 216, 217, 222:

Բերեկես 218:

Բեուրեզարդ Ֆելիչե 208, 209, 210, 212, 215, 218, 220,

Գուլիելմի Ամադեո 202, 203, 204, 206, 207:

Ենկուր Միմեդ փաշա 203:

Զինովկ 202:

Թահսիմ փաշա 204:

Թեֆիկ փաշա 211:

Իբրահիմ փաշա 206:

Իմդերհայի Գուլիելմո 205, 206, 212, 214, 215, 216, 217, 221:

Կադին Էֆենդի 218:

Կարասո 218:
 Կոռուսա Արմանդո 215:
 Հոմսի 215:
 Դազարյան Հակոբ 220:
 Մարտիրոս Էֆենդի 213:
 Մասսուդ բեյ 213:
 Մուհամեդ բեյ 214:
 Մուհամեդ Ե 212:
 Յուսսեֆ Քեմալ 218:
 Նարմի բեյ 213:
 Նեբբի Էֆենդի 213:
 Շահինյան 218:
 Զինիյան Հարություն 220:
 Պալլավիչինի Հեր 205:

Ջևադ բեյ 218:
 Ռաբիդ բեյ 214:
 Ռեմզի փառա 218:
 Սալիհ Էֆենդին 218:
 Սարհան աղա 213:
 Սոլա 215:
 Սֆորցա Կառլո 202, 203, 204, 205, 208,
 209, 210, 211:
 Տեր Արսեն 213:
 Տիսսոնի Տոմազո 202, 203, 204, 205, 206,
 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216,
 218, 221:
 Քեռլակյան 219:
 Օրմանյան Մադաֆիա 204:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադա Բազար 82:

Ադալիա 70:

Ադանա 28, 153, 169, 191, 201, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222:

Ադրիանաթոլիս 61, 80, 81, 216:

Ալեքսանդրիա 136, 172, 174, 182, 209, 214, 215:

Ախսա 179:

Ամերիկա 162, 174, 182, 191, 196:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ 25, 161, 170, 173, 175, 176, 179:

Այդին 97:

Այնթափ 153, 219:

Անասուլիա 19, 25, 29, 30, 60, 119, 123, 134, 141, 148, 149, 156, 190, 195, 205:

Անգլիա 32, 33, 36, 41, 42, 46, 47, 60, 78, 81, 116, 122, 139, 160, 176, 178, 197, 205, 209, 210, 213, 214, 215, 219:

Անգորա 191:

Անիսի 173, 210, 211, 212, 213, 215, 219:

Ասիա 19, 21, 179:

Ասիր 112:

Ավստրիա 46, 82, 168:

Ավստրո-Հունգարիա 35, 37, 39, 48, 51, 57, 71, 75, 76, 102, 205:

Արաբիա 55:

Արարատ 67:

Արթին 159, 160, 161, 162, 164:

Արևելյան Անասուլիա 32, 33, 36, 45, 47, 68, 69, 71, 104, 106, 108, 111, 114, 115, 118, 119, 121, 124, 126, 128, 129, 132, 133, 139, 141, 146, 147, 148, 149:

Արևելք 150, 177:

Բաթում 149, 179:

Բայազետ 23, 26, 206:

Բայբուրդ 26:

Բելգիա 119, 122, 177:

Բելլան 215:

Բեռլին 20, 22, 29, 36, 38, 40, 43, 46, 49, 51, 54, 55, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 81, 84, 90, 91, 92, 96, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 139, 140, 157, 158, 159:

Բեռն 126:

Բերա 96, 97:

Բիթլիս 23, 37, 68, 97, 103, 104, 105, 107, 111, 113, 117, 130, 131, 132, 134, 136, 145, 164, 214:

Բյուսեկ 119, 120, 122, 124:

Բուսա 175:

Բուխարես 137:

Բուլղարիա 165, 166, 192:

Չեռնանիա 35, 37, 39, 40, 43, 46, 48, 55, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 89, 94, 95, 96, 107, 108, 116, 118, 119, 127, 128, 130, 138, 140, 141, 146, 148, 170, 177, 184, 193, 194, 195, 209:

Դադաբենկ 209:

Դեդեազա 166:

Դիարբեկիր 31, 37, 68, 113, 117, 136, 206, 207, 214:

Դուբով 152, 209, 214:

Եգիպտոս 25, 30, 31, 174, 181, 182, 195:

Ելենովկա 179:

Եմեն 112:

Եվրոպա 20, 25, 29, 32, 62, 63, 66, 72, 90, 97, 98, 135, 166, 170, 219:

Երզնկա 26, 30, 203:

Եփրատ 180:

Չեյթուն 30, 150, 151, 152, 153, 154, 169, 175, 210, 214, 215, 220:

Չմյուռնիա 217:

Էգեյան կղզիներ 91, 92:

Էջմիածին 155, 156, 179:

Էդրում 23, 26, 37, 68, 97, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 117, 145, 153, 191, 202, 203, 204, 206, 207, 214:

Էրիվանի մահանգ 179:

Թեոդոսիա 159, 160, 161, 164:

Թերաքիա 63, 72, 134, 136, 137, 205, 216, 221:

Թիֆլիս 30, 137, 179, 204:

Թուրահայասան 35, 143, 148, 155, 156:

Թուրքիա 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 107, 108, 110, 114, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 132, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 155, 156, 158, 159, 161, 165, 166, 168, 170, 175, 177, 178, 179, 183, 184, 191, 192, 193, 194, 201, 204, 222:

Ժնև 157:

Իզդիր 179:

Իզմիր 172:

Իսպիա 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 10, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 146, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 182, 183, 184, 191, 193, 196, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 218, 221:

Լիբանան 38, 44, 46, 47, 60, 61, 143:

Լիվադիա 135:

Լոնդոն 49, 51, 52, 55, 65, 73, 77, 100, 108, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 128, 130, 157, 176:

Խարբեղ 37, 68, 113, 117, 136, 213:

Կեսարիա 152:

Կիլիկիա 48, 146, 169:

Կիւրկիլիս 31:

Կոնգո 120, 121:

Կոնիա 93, 175, 191, 195:

Կոստանդնուպոլիս 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 146, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 183, 184, 191, 193, 194, 202, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 221:

Կովկաս 34, 38, 52, 137, 138, 146, 147, 148, 149, 163, 169, 204:

Հաազա 124, 127:

Հայաստան 19, 26, 27, 29, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 72, 74, 76, 80, 81, 83, 84, 93, 103, 107, 109, 114, 115, 117, 118, 123, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 162, 166, 178, 183, 184, 196, 198, 199, 201, 214:

Հալեթ 28, 136, 150, 151, 152, 153, 180, 201, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 218, 219:

Հարավային Ամերիկա 25:

Հեռավոր Արևելք 149:

Հնդկաստան 25, 124, 178, 179:

Հոլանդիա 119:

Հռոմ 20, 21, 22, 27, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 84, 88, 90, 91, 92, 100, 104, 106, 107, 108, 114, 117, 118, 119, 124, 127, 129, 130, 134, 155, 157, 161, 164, 165, 167, 170, 173, 174, 182, 184, 196, 198, 199:

Հունաստան 30, 31:

Ճադոնիա 25:

Մալթա 209:

Մակեդոնիա 24:

Մանազկեր 179:

Մանչեսր Մաս 175:

Մարաւ 150, 151, 152, 153, 154, 175,
212, 213, 215, 219, 220:

Մարմարա ծով 166, 175:

Մեծ Բրիտանիա 170, 173, 179:

Մեռավոր Արեւիք 145:

Մերսին 208, 209, 210, 211, 215:

Միջագետք 25:

Միջերկրական 149, 209:

Մուշ 202, 204:

Յենի Բյուլ 140:

Նեզդ 112:

Նիսպարա Ֆուլս 161, 162, 165:

Նյու Յորք 158, 159, 196:

Նորվեգիա 119:

Շվեդիա 119:

Շվեյցարիա 119:

Պարոկա 168:

Պալու 31:

Պարսկաստան 23, 25, 45, 203:

Պետերբուրգ 33, 35, 37, 44, 49, 50, 51, 55,
60, 61, 62, 64, 65, 67, 73, 77, 81, 84,
85, 90, 95, 100, 101, 103, 104, 105,
106, 108, 110, 114, 116, 117, 118, 119,
124, 127, 128, 130, 135, 137, 138, 146,
147, 148, 149, 157, 160, 164, 199:

Պոլս Սայիդ 172, 173, 174:

Պոլսամուտ 149:

Ռոդոսքո 53, 54:

Ռումելիա 30:

Ռուսահայաստան 148:

Ռուսաստան 20, 21, 25, 26, 29, 30, 33,
34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45,
46, 48, 52, 56, 60, 61, 63, 64, 66, 68,
70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 84, 91, 94, 101, 102, 103, 105,
107, 108, 109, 110, 114, 115, 116,
117, 118, 120, 123, 124, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 133, 135,
137, 138, 139, 145, 146, 147, 148,
149, 150, 154, 155, 157, 183, 202,
203, 204, 205, 207:

Սալոնիկ 213:

Սամսուն 205:

Սան Սեֆանո 23, 139, 145:

Սասուն 179:

Սարիղամիշ 170:

Սիրիա 55, 132, 174, 195:

Սոֆիա 22, 164, 165, 166, 172:

Սվազ 37, 68, 111, 113, 117:

Սսամբուլ 97:

Սուրբ Ղազար 167:

Սև ծով 147, 181:

Վան 23, 24, 26, 30, 37, 68, 97, 103, 104,
105, 107, 111, 113, 117, 134, 136,
145, 150, 154, 160, 164, 179, 202,
203, 204, 214:

Վաշինգտոն 158, 159, 161, 165, 175, 196:

Վիեննա 50, 51, 55, 58, 65, 71, 73, 75, 76,
79, 89, 102, 114, 118, 119, 120, 124,
125, 127, 130, 131, 157:

Վիրան 206:

Վենետիկ 167, 168:

Վոթերկլիեթ 158, 159:

Տարսուն 210:

Տրադիզոն 23, 27, 28, 68, 85, 111, 117,
136, 175, 176, 180, 181, 202, 203,
205, 206, 214:

Տոյ 158, 159:

Ուղիմե 198:

Ումիա 150, 179:

Ուրֆա 173, 206:

Փարիզ 29, 30, 49, 51, 55, 56, 59, 65, 77,
81, 90, 100, 114, 116, 118, 119, 120,
123, 124, 126, 127, 130, 157, 183:

Փոքր Ասիա 21, 22, 35, 45, 47, 48, 55, 63,
65, 67, 69, 70, 93, 97, 135, 169:

Քեսաբ 212, 213, 215:

Քիլիս 210:

Քիսիանիա 183, 184:

Օդեսա 159, 164:

Օսմանյան կայսրություն

Օսմանիե 211:

Ֆլորենցիա 199:

Ֆրանսիա 36, 43, 44, 60, 65, 67, 78, 81,
84, 139, 147, 177, 187, 204, 205, 213,
215, 220:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական հարցը և Իսպիան	7
Առաջաբան	11
1 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 25 հունվարի 1913թ.	19
2 Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին, Հռոմ, 1 փետրվարի 1913թ.	20
3 Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին, Հռոմ, 7 փետրվարի 1913թ.	21
4 Տրադիզոնում Իսպիայի գլխավոր հյուպատոս Գորրինին՝ Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին, Տրադիզոն, 8 մարտի 1913թ.	23
5 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 18 մարտի 1913թ.	27
6 Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին, Հռոմ 8 ապրիլի 1913թ.	27
7 Հալեդում Իսպիայի գլխավոր հյուպատոս Գաուսիերին՝ Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին, Հալեդ, 17 ապրիլի 1913թ.	28
8 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 13 մայիսի 1913թ.	28
9 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 17 մայիսի 1913թ.	32
10 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 24 մայիսի 1913թ.	32
11 Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին, Հռոմ, 7 հունիսի 1913թ.	33
12 Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին, Հռոմ, 8 հունիսի 1913թ.	34
13 Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին, Հռոմ, 9 հունիսի 1913թ.	35
14 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսպիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 10 հունիսի 1913թ.	35

15	Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսանդնոտոլիս, 10 հունիսի 1913թ.	36
16	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 10 հունիսի 1913թ.	37
17	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 11 հունիսի 1913թ.	37
18	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 11 հունիսի 1913թ.	38
19	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 12 հունիսի 1913թ.	39
20	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 12 հունիսի 1913թ.	39
21	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 14 հունիսի 1913թ.	40
22	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 14 հունիսի 1913թ.	40
23	Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսանդնոտոլիս, 14 հունիսի 1913թ.	41
24	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 17 հունիսի 1913թ.	41
25	Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսանդնոտոլիս, 18 հունիսի 1913թ.	42
26	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 23 հունիսի 1913թ.	43
27	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 25 հունիսի 1913թ.	43
28	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 26 հունիսի 1913թ.	44
29	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 29 հունիսի 1913թ.	44

30 Պետերբուրգում Իսախայի դեսպան Կառլոսին՝ Իսախայի արձախն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պետերբուրգ, 29 հունիսի 1913թ.	44
31 Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունին՝ Իսախայի արձախն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 30 հունիսի 1913թ.	46
32 Իսախայի արձախն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 30 հունիսի 1913թ.	46
33 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 1 հուլիսի 1913թ.	47
34 Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունին՝ Իսախայի արձախն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 2 հուլիսի 1913թ.	47
35 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 3 հուլիսի 1913թ.	48
36 Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունին՝ Իսախայի արձախն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 4 հուլիսի 1913թ.	48
37 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Բեռլինում Իսախայի դեսպաններին, Հռոմ, 5 հուլիսի 1913թ.	49
38 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 9 հուլիսի 1913թ.	50
39 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 9 հուլիսի 1913թ.	50
40 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Բեռլինում Իսախայի դեսպաններին, Հռոմ, 9 հուլիսի 1913թ.	51
41 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 10 հուլիսի 1913թ.	51
42 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 11 հուլիսի 1913թ.	51
43 Իսախայի արձախն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 11 հուլիսի 1913թ.	52
44 Իսախայի արձախն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 12 հուլիսի 1913թ.	53

45	Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առսանդնոտություն, 12 հուլիսի 1913թ.	53
46	Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առսանդնոտություն, 16 հուլիսի 1913թ.	53
47	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին, Հռոմ, 16 հուլիսի 1913թ.	54
48	Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առսանդնոտություն, 18 հուլիսի 1913թ.	54
49	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առսանդնոտություն, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերսբուրգում, Բեռլինում և Վիեննայում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 22 հուլիսի 1913թ.	55
50	Փարիզում Իսալիայի դեսպան Տիսսոնին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Փարիզ, 23 հուլիսի 1913թ.	56
51	Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առսանդնոտություն, 24 հուլիսի 1913թ.	57
52	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին, Հռոմ, 29 հուլիսի 1913թ.	58
53	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին, Հռոմ, 1 օգոստոսի 1913թ.	58
54	Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առսանդնոտություն, 4 օգոստոսի 1913թ.	59
55	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին, Հռոմ, 5 օգոստոսի 1913թ.	59
56	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին, Հռոմ, 5 օգոստոսի 1913թ.	60
57	Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առսանդնոտություն, 7 օգոստոսի 1913թ.	60
58	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին, Հռոմ, 8 օգոստոսի 1913թ.	61
59	Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առսանդնոտություն, 12 օգոստոսի 1913թ.	61
60	Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առսանդնոտություն Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին, Հռոմ, 15 օգոստոսի 1913թ.	62

- 61 Պետերբուրգում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար
Բորդոնարոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար
Սան Ջուլիանոյին, Պետերբուրգ, 6 սեպտեմբերի 1913թ. 62
- 62 Բեռլինում Իսախայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսախայի արտաքին
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 8 սեպտեմբերի 1913թ. 63
- 63 Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարրոնին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 9 սեպտեմբերի 1913թ. 63
- 64 Պետերբուրգում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար
Բորդոնարոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Պետերբուրգ, 12 սեպտեմբերի 1913թ. 64
- 65 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում, Բեռլինում
և Վիեննայում Իսախայի դեսպաններին, Հոտմ, 15 սեպտեմբերի 1913թ. 65
- 66 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարրոնին,
Հոտմ, 16 սեպտեմբերի 1913թ. 66
- 67 Բեռլինում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Ֆրանկլինը՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին,
17 սեպտեմբերի 1913թ. 66
- 68 Պետերբուրգում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Բորդոնարոն՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Պետերբուրգ, 19 սեպտեմբերի 1913թ. 67
- 69 Բեռլինում Իսախայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսախայի արտաքին
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 27 սեպտեմբերի 1913թ. 68
- 70 Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 27 սեպտեմբերի 1913թ. 68
- 71 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոյին, Հոտմ, 29 սեպտեմբերի 1913թ. 70
- 72 Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 2 հոկտեմբերի 1913թ. 70
- 73 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում և Վիեննայում Իսախայի
դեսպաններին, Հոտմ, 4 հոկտեմբերի 1913թ. 71
- 74 Բեռլինում Իսախայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսախայի արտաքին
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 6 հոկտեմբերի 1913թ. 72
- 75 Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 6 հոկտեմբերի 1913թ. 72
- 76 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Վիեննայում, Լոնդոնում
և Պետերբուրգում Իսախայի դեսպաններին, Հոտմ, 6 հոկտեմբերի 1913թ. 73

- 77 Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսպիայի դեսպաններին, Հռոմ, 6 հոկտեմբերի 1913թ. 73
- 78 Բեռլինում Իսպիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսպիայի արաֆին գործերի
նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 7 հոկտեմբերի 1913թ. 74
- 79 Բեռլինում Իսպիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսպիայի արաֆին գործերի
նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 8 հոկտեմբերի 1913թ. 74
- 80 Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին,
Հռոմ, 8 հոկտեմբերի 1913թ. 75
- 81 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 9 հոկտեմբերի 1913թ. 75
- 82 Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին,
Հռոմ, 18 հոկտեմբերի 1913թ. 76
- 83 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 20 հոկտեմբերի 1913թ. 77
- 84 Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Լոնդոնում, Փարիզում և Պետերբուրգում Իսպիայի դեսպաններին,
Հռոմ, 20 հոկտեմբերի 1913թ. 77
- 85 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 21 հոկտեմբերի 1913թ. 80
- 86 Պետերբուրգում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Բորդոնարոն՝ Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Պետերբուրգ, 22 հոկտեմբերի 1913թ. 81
- 87 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 27 հոկտեմբերի 1913թ. 81
- 88 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1913թ. 82
- 89 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1913թ. 82
- 90 Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզոն՝ Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Կոստանդնուպոլիս, 2 նոյեմբերի 1913թ. 83
- 91 Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Պետերբուրգում Իսպիայի դեսպանասան հանձնակատար
Բորդոնարոյին, Հռոմ, 6 նոյեմբերի 1913թ. 84
- 92 Իսպիայի արաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսպիայի դեսպան Գարրոնին,
Հռոմ, 10 նոյեմբերի 1913թ. 84

93 Պետերբուրգում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Բորտոմառոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պետերբուրգ, 12 նոյեմբերի 1913թ.	85
94 Տրադիցիոնում Իսախայի գլխավոր հյուպատոս Գորդինին՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Տրադիցիոն, 17 նոյեմբերի 1913թ.	85
95 Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առասանդնոտոլյուս, 23 նոյեմբերի 1913թ.	86
96 Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առասանդնոտոլյուս, 24 նոյեմբերի 1913թ.	87
97 Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առասանդնոտոլյուս, 24 նոյեմբերի 1913թ.	88
98 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մեծ Տերոթյուններում Հավասարագրված Իսախայի դեսպաններին, Հռոմ, 26 նոյեմբերի 1913թ.	88
99 Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առասանդնոտոլյուս, 28 նոյեմբերի 1913թ.	89
100 Վիեննայում Իսախայի դեսպան Ավառնան՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վիեննա, 28 նոյեմբերի 1913թ.	89
101 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոյին, Հռոմ, 30 նոյեմբերի 1913թ.	90
102 Պետերբուրգում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Բորտոմառոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պետերբուրգ, 1 դեկտեմբերի 1913թ.	90
103 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոյին, Հռոմ, 1 դեկտեմբերի 1913թ.	91
104 Բեռլինում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Ֆրանկլինը՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 1 դեկտեմբերի 1913թ.	91
105 Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոյին, Հռոմ, 2 դեկտեմբերի 1913թ.	92
106 Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առասանդնոտոլյուս, 5 դեկտեմբերի 1913թ.	92
107 Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առասանդնոտոլյուս, 6 դեկտեմբերի 1913թ.	93
108 Առասանդնոտոլյուսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիգոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Առասանդնոտոլյուս, 8 դեկտեմբերի 1913թ.	94

109	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսսանդնոտոլիս, 12 դեկտեմբերի 1913թ.	94
110	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսսանդնոտոլիս, 13 դեկտեմբերի 1913թ.	95
111	Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Բոդոնարոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պեսերբուրգ, 16 դեկտեմբերի 1913թ.	95
112	Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 16 դեկտեմբերի 1913թ.	96
113	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս Ռոմոլոն՝ Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնիին, Մոսսանդնոտոլիս, 19 դեկտեմբերի 1913թ.	96
114	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսսանդնոտոլիս, 27 դեկտեմբերի 1913թ.	98
115	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսսանդնոտոլիս, 30 դեկտեմբերի 1913թ.	99
116	Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Լոնդոնում, Փարիզում և Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 7 հունվարի 1914թ.	100
117	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսսանդնոտոլիս, 10 հունվարի 1914թ.	100
118	Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 11 հունվարի 1914թ.	101
119	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսսանդնոտոլիս, 12 հունվարի 1914թ.	102
120	Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վիեննա, 14 հունվարի 1914թ.	102
121	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսսանդնոտոլիս, 19 հունվարի 1914թ.	103
122	Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 20 հունվարի 1914թ.	103
123	Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Բեռլինում և Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 21 հունվարի 1914թ.	104
124	Մոսսանդնոտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Մոսսանդնոտոլիս, 22 հունվարի 1914թ.	105
125	Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Մոսսանդնոտոլիսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին, Հռոմ, 22 հունվարի 1914թ.	106

- 126 Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 23 հունվարի 1914թ. 106
- 127 Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կալոսսին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պեսերբուրգ, 25 հունվարի 1914թ. 106
- 128 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին, Հռոմ, 25 հունվարի 1914թ. 107
- 129 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին, Հռոմ, 28 հունվարի 1914թ. 107
- 130 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդեդիալին, Հռոմ, 28 հունվարի 1914թ. 108
- 131 Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 1 փետրվարի 1914թ. 109
- 132 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 3 փետրվարի 1914թ. 109
- 133 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 8 փետրվարի 1914թ. 109
- 134 Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կալոսսին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պեսերբուրգ, 9 փետրվարի 1914թ. 110
- 135 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 10 փետրվարի 1914թ. 110
- 136 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 17 փետրվարի 1914թ. 114
- 137 Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վիեննա, 17 փետրվարի 1914թ. 114
- 138 Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 17 փետրվարի 1914թ. 115
- 139 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 18 փետրվարի 1914թ. 115
- 140 Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդեդիալին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Լոնդոն, 18 փետրվարի 1914թ. 116
- 141 Փարիզում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Ռուստոլին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Փարիզ, 19 փետրվարի 1914թ. 116
- 142 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդեդիալին, Հռոմ, 3 մարտի 1914թ. 117
- 143 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 7 մարտի 1914թ. 118

- 144 Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում
և Լոնդոնում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 10 մարտի 1914թ. 119
- 145 Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում,
Լոնդոնում, Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին և Բրյուսելի
նախարարին, Հռոմ, 17 մարտի 1914թ. 119
- 146 Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վիեննա, 17 մարտի 1914թ. 120
- 147 Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 17 մարտի 1914թ. 121
- 148 Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդեդիալին՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Լոնդոն, 17 մարտի 1914թ. 122
- 149 Բրյուսելում Իսալիայի նախարար Կոստան՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բրյուսել, 17 մարտի 1914թ. 122
- 150 Փարիզում Իսալիայի դեսպան Տիսսոնին՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Փարիզ, 18 մարտի 1914թ. 123
- 151 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի
արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլս,
18 մարտի 1914թ. 123
- 152 Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսսին՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պետերբուրգ, 19 մարտի 1914թ. 124
- 153 Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում
և Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 19 մարտի 1914թ. 124
- 154 Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդեդիալին՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Լոնդոն, 20 մարտի 1914թ. 125
- 155 Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վիեննա, 20 մարտի 1914թ. 125
- 156 Փարիզում Իսալիայի դեսպան Տիսսոնին՝ Իսալիայի արժափն գործերի
նախարար Սան Ջուլիանոյին, Փարիզ, 20 մարտի 1914թ. 126
- 157 Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արժափն գործերի
նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 21 մարտի 1914թ. 126
- 158 Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում
և Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 22 մարտի 1914թ. 127
- 159 Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 28 մարտի 1914թ. 128
- 160 Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսսին՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պետերբուրգ, 28 մարտի 1914թ. 128
- 161 Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Բեռլինում
Իսալիայի դեսպան Բոլլասին, Հռոմ, 31 մարտի 1914թ. 129
- 162 Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արժափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 1 ապրիլի 1914թ. 129

- 163 Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Վոսսանդնոտոլլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում
և Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին, Հոռն, 3 ադրիլի 1914թ. 130
- 164 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի
արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վոսսանդնոտոլլս,
3 ադրիլի 1914թ. 130
- 165 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի
արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վոսսանդնոտոլլս,
4 ադրիլի 1914թ. 131
- 166 Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝ Իսալիայի արսափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վիեննա, 5 ադրիլի 1914թ. 131
- 167 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի
արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վոսսանդնոտոլլս,
6 ադրիլի 1914թ. 132
- 168 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի
արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Վոսսանդնոտոլլս,
9 ադրիլի 1914թ. 132
- 169 Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իսալիայի արսափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Բեռլին, 18 ադրիլի 1914թ. 132
- 170 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակասար
Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Վոսսանդնոտոլլս, 21 ադրիլի 1914թ. 133
- 171 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակասար
Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Վոսսանդնոտոլլս, 6 մայիսի 1914թ. 133
- 172 Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակասար
Մոչենիզոյին, Հոռն, 8 մայիսի 1914թ. 134
- 173 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի
արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Թերաբիա
[Վոսսանդնոտոլլս], 7 հուլիսի 1914թ. 134
- 174 Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Վառլոսին՝ Իսալիայի արսափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պետերբուրգ, 14 հուլիսի 1914թ. 135
- 175 Տրադիզոնում Իսալիայի գլխավոր հյուրասոս Գորրինին՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին,
Տրադիզոն, 14 սեպտեմբերի 1914թ. 136
- 176 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի
արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Թերաբիա
[Վոսսանդնոտոլլս], 26 սեպտեմբերի 1914թ. 136
- 177 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի
արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Թերաբիա
[Վոսսանդնոտոլլս], 10 հոկտեմբերի 1914թ. 137
- 178 Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Վառլոսին՝ Իսալիայի արսափն
գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Պետերբուրգ, 12 փետրվարի 1915թ. ... 138
- 179 Վոսսանդնոտոլլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իսալիայի արսափն գործե-
րի նախարար Սոննինոյին, Վոսսանդնոտոլլս, 20 մարտի 1915թ. 146

- 180 Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Առսանդնուդլիս, 27 մարտի 1915թ. 150
- 181 Հալեղում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Գաուսիերին՝ Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին, Հալեղ, 29 մարտի 1915թ. 150
- 182 Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Առսանդնուդլիս, 26 ապրիլի 1915թ. 154
- 183 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոն՝ Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին, Հոն, 29 ապրիլի 1915թ. 155
- 184 Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Առսանդնուդլիս, 2 մայիսի 1915թ. 156
- 185 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոն՝ Բեռլինում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Վիեննայում Իսալիայի դեստաններին, Հոն, 4 մայիսի 1915թ. 157
- 186 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոն՝ Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին, Հոն, 7 մայիսի 1915թ. 157
- 187 Վաչինգսոնում Իսալիայի դեստան Մաֆին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Վաչինգսոն, 17 մայիսի 1915թ. 158
- 188 Օղեսայում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Ռոսսեսը՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Օղեսա, 24 մայիսի 1915թ. 159
- 189 Պետերբուրգում Իսալիայի դեստան Կառլոսին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Պետերբուրգ, 31 մայիսի 1915թ. 160
- 190 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոն՝ Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին, Հոն, 12 հունիսի 1915թ. 161
- 191 Վաչինգսոնում Իսալիայի դեստան Մաֆին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Վաչինգսոն, 16 հունիսի 1915թ. 161
- 192 Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Առսանդնուդլիս, 24 հունիսի 1915թ. 162
- 193 Առսանդնուդլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Առսանդնուդլիս, 2 հուլիսի 1915թ. 163
- 194 Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուրին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Սոֆիա, 5 հուլիսի 1915թ. 164
- 195 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոն՝ Պետերբուրգում Իսալիայի դեստան Կառլոսին, Հոն, 19 հուլիսի 1915թ. 164
- 196 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոն՝ Վաչինգսոնում Իսալիայի դեստան Մաֆին, Հոն, 19 հուլիսի 1915թ. 165
- 197 Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուրին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին, Սոֆիա, 17 օգոստոսի 1915թ. 165

